

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

ISSN 0041 - 4255

BELLE TEN

Cilt : XX

Sa. 79

Temmuz 1956

T Ü R K T A R İ H K U R U M U B A S I M E V İ — A N K A R A

1 9 9 5

Sahibi : T. T. K. adına Başkan Ord. Prof. Şemseddin Günaltay.

Yazı İşlerini fiilen idare eden Mes'ul Müdür : Uluğ İğdemir.

İ Ç İ N D E K İ L E R

	<u>Sayfa</u>
Makaleler Etüdler :	
TEZCAN, BURHAN: Nallıhan - Beypazarı çevresinden getirilen kaplar hakkında (10 resimle birlikte)	343
KALAÇ, MUSTAFA : Kömürhan Urartu Kitabesi (9 resimle birlikte)	349
KINAL, DR. FÜRÜZAN : Eski Anadolu'da Kadının mevkii	355
————— : Die Stellung der Frau im Alten Orient.....	367
ÖZGÜÇ, TAHSİN — AKOK, MAHMUT : Sarıhan (17 resimle birlikte)	379
ORAL, M. ZEKİ: Durağan ve Bafra'da iki Türbe (7 resim, 2 plânla birlikte).	385
SAYILI, DR. AYDIN : Alâuddin Manşur'un İstanbul rasathanesi hakkındaki şiirleri (4 resimle birlikte)	411
————— : Ala Al Dîn Al Mansûr's Poems on the İstanbul observatory (with 4 figurs)	429
UZUNÇARSILI, ORD. PROF. İ. HAKKI : Nizam-ı Cedid ricalinden Valide Sultan Kethüdası meşhur Yusuf Ağa ve Kethüdazâde Arif Efendi	485
BAYUR, HİLMİ KÂML : Şarkî Rumeli meselesine dair	527

BELLETEN

ISSN 0041 4255

Birinci baskı : 1956
İkinci baskı : 1995

BELLE TEN

Cilt: XX

Temmuz 1956

Sayı : 79

NALLIHAN - BEYPAZARI ÇEVRESİNDEN GETİRİLEN KAPLAR HAKKINDA

BURHAN TEZCAN

Arkeoloji Müzesinde Asistan

Bu tebliğin konusunu Ankara-Nallıhan-Bey pazarı arasındaki sahada bulunmuş olan ve şimdi Arkeoloji Müzesinde korunan dokuz kap teşkil etmektedir¹. Bunları buldukları yerlere göre dört gruba ayırabiliriz :

a— Üç gaga ağızlı testi ve bir fincandan teşekkül eden ilk grup Nallıhan-Bey pazarı yolunun kuzeyinde, Aladağ Çayının batı kenarında ve Nallıhan'a 24 Km. mesafedeki Uluköy'de bulunmuştur. Bu yer 1/800000 ölçekli Türkiye Haritasında gösterilmemiştir. Kapların hepsi elde yapılmıştır.

3050 Envanter numaralı gaga ağızlı testinin (Res. 1) yüksekliği 11,7 cm., genişliği 8,6 cm. dir. Kirli kırmızı-kahverengi astarlı, iyi perdahlıdır. Basık yuvarlak karınlı, düz diplidir. Gaga ağzının ön kısmı V şeklindedir. Kulbunun kesiti yuvarlaktır. Boynunun iki yanında birer çıkıntı vardır.

3052 Env. No. 1ı testinin (Res. 2) yük: 23,8 cm., gen: 16,8 cm. dir. Kırmızı astarlı ve parlak perdahlıdır. Şekli ilkinin aynıdır. Yalnız gagası daha diktir. Ön taraftan ağzın kesiti açık V şeklindedir. Ağız

¹ Bu tebliğin hazırlanışında bana çok yardım etmiş olan Prof. Dr. T. Özgüç'e ve bu eserleri neşretmeye müsaade eden Arkeoloji Müzesi Müdürü Sayın N. Dolunay'a teşekkür ederim.

kenarı, hafifce dışarıya doğru taşkıtır. Burmalı kulpun kesiti yuvarlaktır. Boynunun iki yanında iki ufak kulpu vardır.

3053 Env. No. 11 testinin (Res. 3) yük: 24,4 cm., gen: 17,8 cm. dir. Kırmızı astarlı ve parlak perdahlıdır. Şekli diğerlerinin aynıdır. Yalnız dibi hafifce çukurdur.

3007 Env. No.11 fincanın ise (Res.8) yük: 4,8 cm., gen: 11,5 cm. dir. İnce cidarlı, kırmızı astarlı, iyi perdahlıdır. Geniş ağızlı, basık gövdeli, hafifce çukur diplidir. Ağız kenarına bağlanan dirsekli kulpu, omuzun altından gövdeye birleşir.

Bu testiler 1935 yılında o zamanki Müdür Bay Hikmet Turhan tarafından bulunmuş ve Müzeye getirilmiştir. Ne şekilde buldukları hakkında bilgimiz yoktur. Bunlar 1899 yılındanberi bilinen Sarılar², Bozhöyük³ ve 7-8 sene evvel bulunmuş olan Hırkaköy⁴ testilerinin sayısını artırmıştır. Uluköy testileri şekil ve kulp bakımından, Hırkaköy'dekinden ziyade, Sarılar ve Bozhöyük'te bulunanlara benzer. Tahsin Özgüç'ün belirttiği gibi⁵, bu eserlerin benzerlerine başka yerlerde raslanmamıştır. Yalnız oluklu⁶ ve burma kulp⁷ tiplerinin benzerlerini muhtelif yerlerde bulmak mümkün ise de, asıl şekilleri yine bu muntakaya hasır⁸. Çanak çömleği mahallî bir hususiyet arzeden bu sahanın, yani Nallıhan-Beypazarı-Ayaş hattındaki⁹ iskân yerlerinin, daha geniş bir şekilde, tetkiki faydalı sonuçlar sağlayabilir. Testilerin en mühim hususiyetini temsil eden boyunları üzerindeki kulpçükler asmaya yararmış olmalıdır.

Ayaştan getirildiği bildirilen bir boyun parçası da bu tipe giren testilere göre tamamlanabilir (Res.4). Bu parça, bu tip testilerin Doğu sınırının Ayaş çevresine kadar uzadığını göstermektedir. Batı sınırını da İnegöl'de Cuma höyüğünde bulunmuş bir boyun parçası çizmek-

² JHS 19, 1899. s. 34. v. d. Res. 2.

³ AM 24, 1899. s. 25-28. Lev. II, 6.

⁴ Belleten 34, s. 189. v. d. Lev. 57, Res. 1.

⁵ Belleten 34, s. 290.

⁶ Belleten 34, s. 290.

⁷ Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, Cilt II sayı 3, s. 417.

⁸ K. Bittel, Batı Anadolu medeniyetlerini bölgelere göre ayırırken burayı da ayrı bir medeniyet bölgesi halinde göstermiştir (Grundzüge der Vor-und Frühgeschichte Kleinasien, harita 3.).

⁹ Belleten 30 s. 341-354; Belleten 34 s. 291.

tedir¹⁰. Bir taraftan İnegöl çevresine, diğer taraftan Ayaş'a kadar uzanan sahada ele geçirilen bu nevi vesikalar hakkında, en iyi bilgiyi Sarıyar vermektedir. Buradaki barajın inşası sırasında Sakaryanın dirsek yaptığı kısımdaki toprak kazılırken, satıhtan aşağı-yukarı 2 m. derinlikte iki küp mezar açığa çıkarılmıştır. Yana yatırılmış olan küplerin ağızları, yassı birer taşla kapatılmış olup, Doğuya müteveccihdir. İskeletlerin ilki sağ yanına yatırılmış hoker vaziyetinde bulunmuştur. İçerisinde tunçtan bir toplu iğne ile, bahis konusu testilerin eşi olan iki kap çıkarılmıştır¹¹. Burasının yakındaki bir iskân yerinin mezarlığı olduğundan şüphe edilemez. Anadolu'da M. Ö. III. bin yılın muhtelif safhalarında görülen şehir dışına ölü gömme adetinin, bilindiğinden daha geniş bir sahaya yayılmış olduğu anlaşılıyor¹². Testilerin hepsi M. Ö. III. bin yılının son çeyreğine aittir.

Fincanın eşlerini Ankara çevresinden Demirci Höyük'e kadar uzayan bölgede buluruz¹³. Aynı tipin Doğuya doğru yayıldığını Alacahöyükteki benzerleri belgelendirmektedir¹⁴. Bunlar Alishar'ın Ib medeniyetiyle çaydaştır.

b— Bu gruptaki boyalı kâse (Res. 7) Haymana'nın Yaraşlı Köyünde bulunmuştur. 1/800000 ölçekli Türkiye Haritasında gösterilmeyen bu yer Haymana'nın 48 Km. güney doğusunda Kulpınar ile Köstengil köyleri arasındadır.

3201 Env. No. lu olup, yük: 6,5 cm., gen: 11,8 cm. dir. Elde yapılmıştır. İçi dışı bej astarlı ve iyi perdahlıdır. Dış kısmındaki süsleri kırmızı renklidir. Geniş ağızlı olup, dibine doğru muntazam bir şekilde daralmaktadır. Dibi çukurcadır. Kulp yerini, eşit aralıklarla, kabın dört tarafına yapılmış, ikişer dikey kabarik tutar.

¹⁰ Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, Cilt IX sayı 3, s. 211. Lev. XV, üstte.

¹¹ Zafer Gazetesi. 25 Ocak 1953 (K. Kökten).

¹² T. Özgüç, Ön Tarihte Anadolu'da Ölü Gömme Âdetleri, Ankara 1948.

¹³ Türk Tarih Arkeologya ve Etnografya Dergisi II, renkli Lev. ab. 109, 554; K. Bittel und H. Otto, Demirci-Höyük, Berlin 1939. Lev. 8. 5; Anatolien Studies I. Fig. 8, grup 7. No. 1.

¹⁴ H. Z. Koşay, Alacahöyük Hafriyatı 1936. Lev. 71, 199.

Bu şekle Anadolu'da çok raslanır¹⁵. Süsleri ile mukayese edileceğimiz örnekler azdır. Alishar¹⁶, Alacahöyük¹⁷ ve Kültepe'nin¹⁸ boyalı kapları ayrı hususiyet gösterir. Kusura¹⁹ ve Polatlı'nın²⁰ (cross-bowl) denilen kapları da benzerleri arasına giremez. Bu bakımdan kendine has bir özelliği vardır. Boyalı basit kapların Alishar'ın Ib medeniyetinin son safhasına doğru çoğaldığı malumdur. Biz Haymana kabını, tekniğini de nazarı itibare alarak, Ib nin son safhasına ait olacağını düşünüyoruz.

c— Bu grup iki testi ve bir fincandan ibaret olup, Polatlı kazasının Zafer Höyüğünde bulunmuş ve 1936 senesinde Müzeye getirilmiştir. Bunlar da elde yapılmıştır.

3194 Env. No. lı gaga ağızlı testinin (Res. 5) yük. 16,9 cm., gen. 1,2 cm. dir. Ağızın iç kısmı ve dışı kırmızı astarlı, perdahlıdır. Sathı alacalıdır. Hamuruna saman karıştırılmıştır. Yuvarlak gövdeli, alçak boyunlu, hafifce düz diplidir. Emziğinin ve gagasının ucu kırıktır. Kesiti yassıca olan kulbu, ağız kenarı ile omuzu arasında uzanır.

3198 Env. No. lı testinin (Res. 6) yük. 11,3 cm. gen. 12,2 cm. dir. Ağızın iç kısmı ve dışı kırmızı astarlı, perdahlıdır. Ağız kenarı hafifce dışarı çekik, geniş ve alçak boyunlu, yuvarlak gövdeli, düzce diplidir. Karnındaki emziğin üstü açıktır. Şerit kulpludur. Hamuruna saman karıştırılmıştır.

3200 Env. No. lı tek kulplu çanağın (Res. 10) yük. 6,3 cm. gen. 13 cm. dir. İçi-dışı kırmızı astarlı, perdahlıdır. Keskin karınlı ve düz diplidir. Yukarı kalkık şerit kulbu, ağız kenarını karnına bağlar. İnce cidarlı olup, miniyen şekilleri andırmaktadır.

Toprak çekmek için uzun zamandanberi tahrib edilmekte olan bu höyükten başka eserlerin de ele geçirildiğini ve sonradan kazıldığını öğreniyoruz²¹.

¹⁵ C. Blegen ve arkadaşları, Troy II, Fig. 154 a.; Anatolien Studies I. Fig. 6, grup 2. No. 1; Ş. A. Kansu, Etiyokuşu Hafriyatı, Res. 65, EY. 171; OIP 28, Fig. 167, e 1073.

¹⁶ OIP 28, Lev. III-IV, Fig. 162-163.

¹⁷ AJA 51, 1947 s. 154; Artibus Asiae Vol. X/4, 1947, s. 317.

¹⁸ H. Genouillac, Céramique Cappadocienne II, Pl. 32. No. 107 ve 109.

¹⁹ Archaeologia 86, 1937 s. 18. Fig. 6. 1 a, b, c.

²⁰ Anatolien Studies I. s. 46.

²¹ Anatolien Studies I. s. 40.

Gaga ağızlı testinin eşleri Polatlı, Demirci - Höyük, Ahlatlıbel, Etiyokuşu, Pazarlı ve Alacahöyükte bulunmuştur²².

İkinci kap geniş bir sahaya yayılan çok malum bir tipi temsil eder²³.

3200 Env. No. 11 çanağın benzerlerini de Polatlı²⁴, Thermi²⁵, Demirci - Höyük²⁶, Ahlatlıbel²⁷, Alacahöyük²⁸ de bulmak kabil-dir. Tekniğine ve Polatlı kazısının sonuçlarına göre, M. Ö. III. binin 2. yarısına ait olan bu eserler, Orta ve Batı Anadolu'da aynı şekilde kullanılmıştır.

Bunlardan başka Müzede 3425 Env. Numarada kayıtlı bir çanak daha vardır (Res. 9). Yük. 6 cm. gen. 11.6 cm. dir. Dışı kırmızı, içi siyah astarlı, parlak perdahlı; hafifce düz dipli olup, elde yapılmıştır. Buluntu yeri belli olmayan bu kabın da Ankara civarındaki bir höyükten çıkarılmış olması muhtemeldir. Bunun da M. Ö. III. binin 2. yarısına tarihlenen benzerlerini Demirci-Höyükten Alacahöyüğe kadar uzayan sahada bulmak mümkündür.

²² Anatolien Studies I. grup 11. No. 4, 8 emziksizdir; K. Bittel und H. Otto, Demirci-Höyük, Lev. 12. 2-3; Türk Tarih Arkeologya ve Etnoğrafya Dergisi II, s. 29. ab. 15; Ş. A. Kansu, Etiyokuşu Hafriyatı, s. 83. Res. 75. EY. 30; H. Z. Koşay, Pazarlı Hafriyatı, Lev. 12, P. 268; H. Z. Koşay, Alacahöyük Hafriyatı 1936, Lev. 72, Al/a. 198, 302, 207.

²³ K. Bittel und H. Otto, Demirci-Höyük, Lev. 9. 7; H. Z. Koşay, Alacahöyük Hafriyatı 1936. Lev. 72, 198, 202; AJA, 51, 1947 s. 151 Fig. 1. Al/b. 77; OIP, 28, Fig. 169. d. 1331; H. Z. Koşay, Pazarlı Hafriyatı Lev. 12, P. 266.

²⁴ Anatolian Studies I. Fig. 7, grup. 5, No. 6.

²⁵ W. Lamb, Excavations at Thermi in Lesbos, Lev. 36, 257.

²⁶ K. Bittel und H. Otto, Demirci-Höyük, Lev. 8. 6, 11. 7.

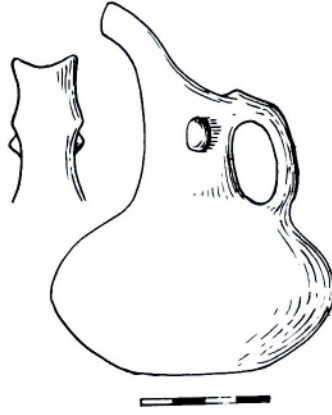
²⁷ Türk Tarih Arkeologya ve Etnoğrafya Dergisi II, s. 16, ab. 428.

²⁸ H. Z. Koşay, Alacahöyük Hafriyatı 1937-39. Lev. 98, 3.

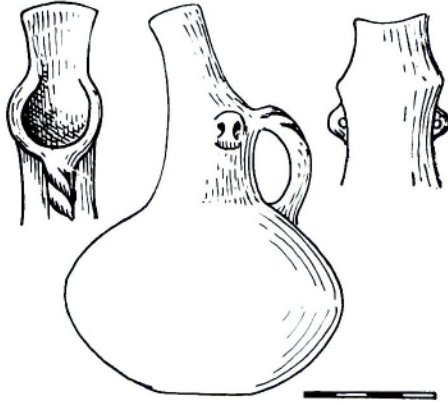

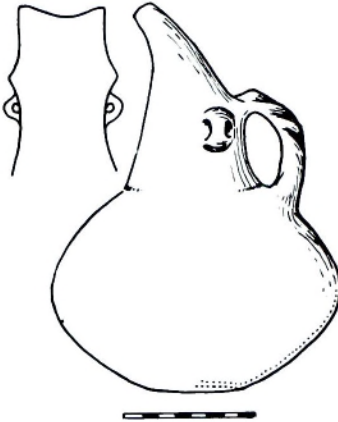
1

2

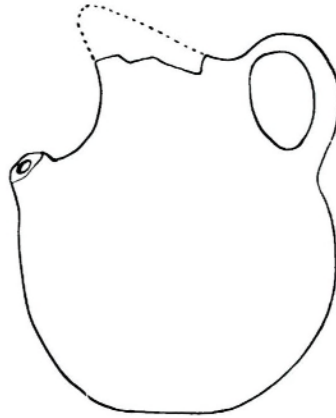

3

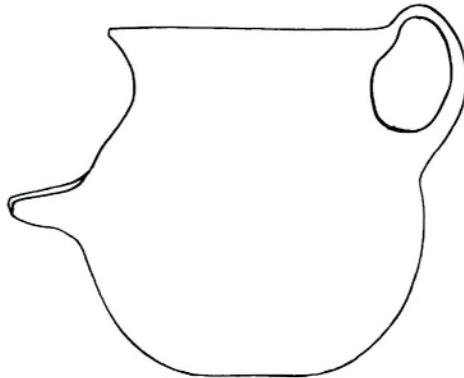

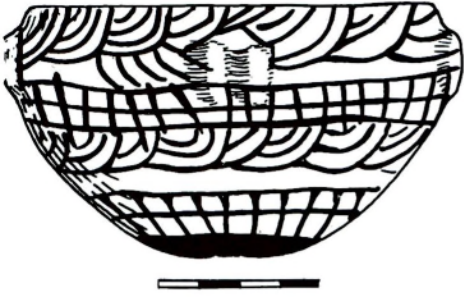
4

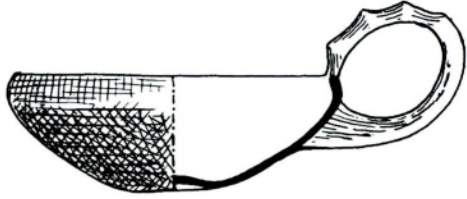
5

6

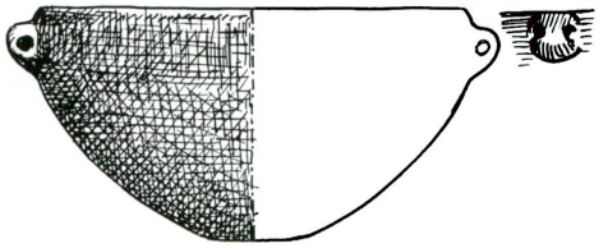
7

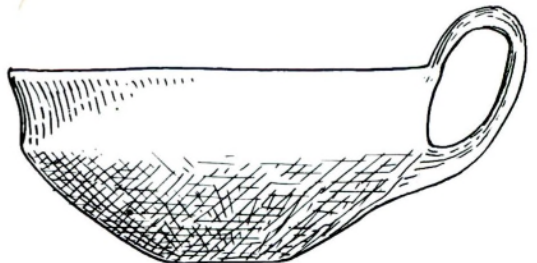
8

9

10

KÖMÜRHAN URARTU KİTABESİ*

MUSTAFA KALAÇ

1953 Eylülünde Profesör Bossert'le Şırzı'daki çalışmalarımızı bitirdikten sonra Malatyaya döneceğimiz sıralarda, köylülerden birisi tarafından, Şırzı kitabesindeki yazıya benzer ve büyücek bir kaya kitabesinden bahsedilmişti. Bu hususta gerek Şırzıda gerekse Malatyada yaptığımız soruşturmalar sonunda bu kitabenin Kömürhanda olduğu kanaatına vararak oraya gitmeye karar verdik. Burası Malatya-Elazığ yolu üzerinde ve Fırat köprüsünü geçince nehrin hemen kenarında bulunmaktadır (Resim 1 kitabenin yanında köprüyü gösteriyor).

Malatyadan 50 kilometrelik yolculuktan sonra bir Hitit hiyeroglif kitabesi bulmak ümidiyle Kömürhana vardığımız zaman tipik bir Urartu kaya kitabesiyle karşılaştık. Kitabenin önemli ve büyük bir yola pekyakın bulunması ve oldukça büyük ve sağlam olması dolayısıyla herhalde yayınlanmış olacağını düşündük. Biraz sonra oradaki köylülerin de bazı seyyahların vaktiyle burada çalışıp kitabeyi kopye ettiklerini söylemeleri bizim bu tahminimizi büsbütün kuvvetlendirdi. Bu itibarla kitabe üzerinde ciddî bir çalışmaya başlamaktan vazgeçerek onun sadece birkaç poz fotoğrafını çekmekle yetindik. İstanbula dönüşümüzde filhakika kitabenin ilk defa 1839 yılında von Mühlbach¹ tarafından bulunup kopye edildiğini ve fakat bugüne kadar tam ve yeter derecede bir yayının yapılmadığını öğrendik. Bu itibarla elimizdeki fotoğraflara göre bir yayın yapabilmek için gerekli bazı bibliyoğrafyanın İstanbulda bulunmaması üzerine ve Prof. Bossert'in delâletiyle Viyana üniversitesi profesörlerinden Dr. F. W. König'e soruldu².

* Makalemiz baskıda frzla beklediğinden, Dr. F. W. King'in aşağıda bahsedilen eserinin 1. kısmı yayınlanmış bulunmaktadır,

¹ Monatsberichte über die Verhandlungen der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin, Jahrg. I (1839-40) Berlin 1840, s. 70-75.

² Prof. König hazırlamakta olduğu ve AfO nun 8. Beichftini teşkil edecek olan Urartu kitabeleri elkitabı (Handbuch der chaldischen Inschriften) içinde 104 numara ile yayınlıyacağı bu kitabeye ait malzemeleri bize göndermek

Böylece elde ettiğimiz bilgi ile elimizdeki malzemeyi de birleştirerek kitabenin fotoğraflarıyla birlikte bir kopye ve çevri yazısını veriyorum³ (bak. Resim 2-6).

ÇEVRIYAZI

1. ^dHal-di-i⁴-ni uş-ta-bi ma-si-ni ^{GIS}şu-ri ka-ru-ni
2. ¹Hi-la-ru-a-da-ni ¹Şa-ḥu-ḥi MAN ^{URU}Me-li-ṭe-al-ḥi-e
3. KUR-ni-e te-qu-ni ^{1,d}Sar₅-du-ri-ka-i ¹Ar-giş-ti-ḥi-ni
4. ^dHal-di-i ku-ru-ni ^dHal-di-ni ^{GIS}şu-ri-i ku-ru-ni
5. uş-ta-bi ^{1,d}Sar₅-du-ri-ni ¹Ar-giş-ti-e-ḥi
6. ^{1,d}Sar₅-du-ri-še a-li ^{LU}bu-ra-na-di tú-i-iş-ḥi ma-nu
7. ú-i a-i-ni-e-i MAN iş-ti-ni ka-ú-ri ḥu-ti-a-di
8. ^dHal-di-e-di EN-di ^dIM-di ^dUTU-ni-di ^{DINGİR}MES-aş-te
9. ^{KUR}Bi-a-i-na-aş-te a-lu-si-ni-ni ⁵ al-su-i-ši-ni
10. a-li a-ba-di ḥa-ši-al-me-e ^{DINGİR}MES-za-tú-me KASKAL-e
11. ka-a-di ^{LU}A.SİMES-ši ^{URU}Ṭu-me-iş-ki-ni-ka-i
12. ⁵ i-ku-ka-ni UT-ME-ni-e uş-ta-di KUR-ni-di an-da-ni
13. ^{KUR}Qa-la-'a-ni 'a-al-du-bi ku-ṭu-bi pa-ri ^{KUR}Kar-ni-ši-e
14. ^{KUR}Ba-ba-ni sal-ma-at-ḥi ^{URU}Me-li-ṭe-a-ni ku-ṭu-bi pa-ri

lütfunda bulunmuştur. Bu malzeme arasında J. Friedrich'in, kitabenin vaktiyle L. Haupt tarafından alınan ve fakat bugün için kullanılmaz bir durumda olan kopyasına göre (Abklatsch) yaptığı bir çevriyazı ile fotoğraflar ve ilmi bilgiler bulunmaktadır. Bu itibarla König'e burada açıkca teşekkürü bir borç bilirim.

³ Von Mühlbach'in kopyesine dayanılarak ilk defa Mordtmann tarafından yapılmış olan yayın tabiidir ki bugün için eskimiştir (ZDMG 1872, 26 s. 599 v. d. Nr. XXXIX). Diğer yayınlar için aşağıya bak: Lahmann-Haupt, ZE 33, 1901, Fig. 23, s. 197; Armenien I s. 479 v. d. Grotefend, Original papers read Befor the Syro-Egyptian society of London I, 1 1845 s. 125 v. d.

Mordtmann, XXXIX, JRAS 1883 s. 19

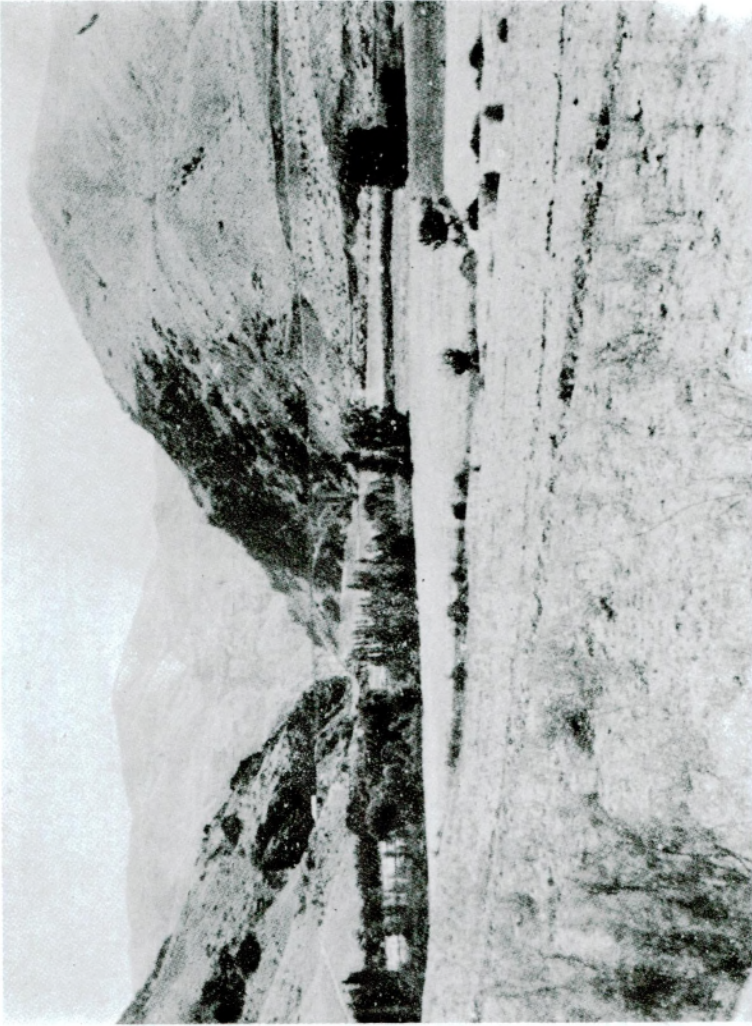
Sayce 50, JRAS 1893 s. 30.

Ernst Lohmann, Durch Sophene und Kataonien (Globus. Zeitschrift für Länder-und Völkerkunde. . . Braunschweig, Bd. 90, Nr. 3 19. Julki 1906, s. 37-42) Abb. I.

⁴ Kayanın bu kısmında başlıyan bir çatlaklık dikey olarak ve aşağı doğru gittikçe incelerek 36. satıra kadar devam etmektedir.

⁵ Bozuk kısım yazılmamıştır.

Res. 1 — Abb. 1

M. Kalay

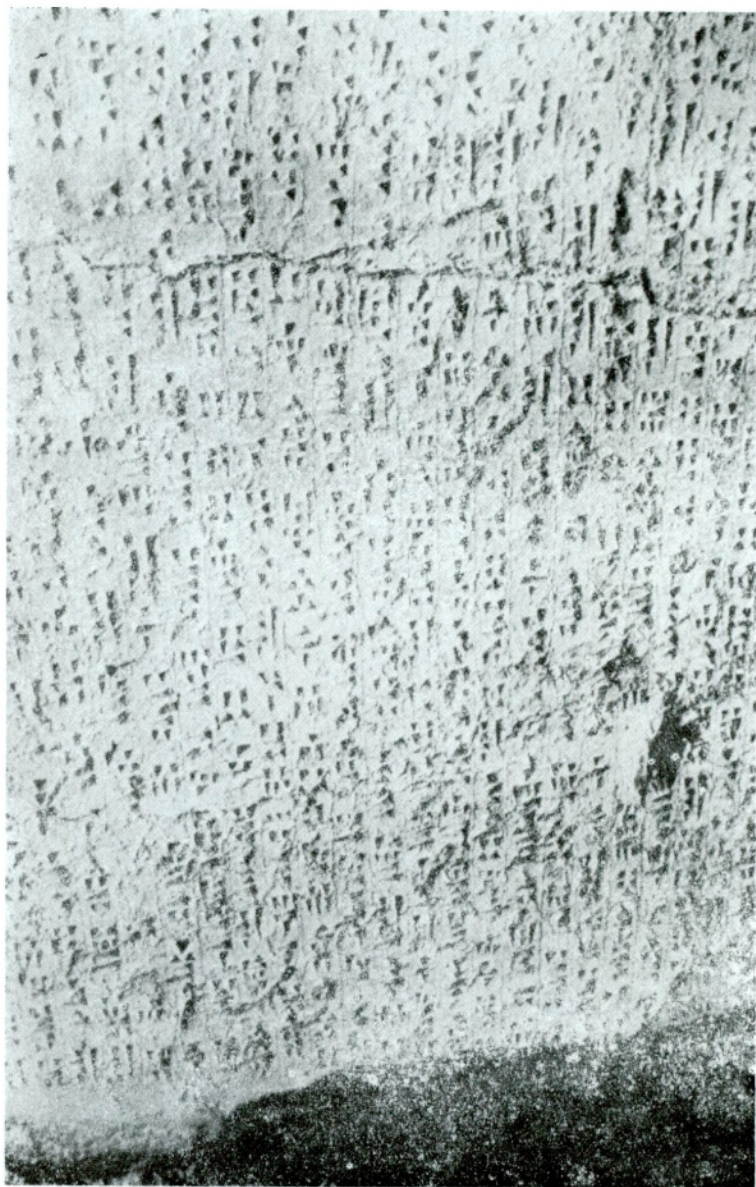

Res. 2 — Abb. 2

Res. 3 — Abb. 3

M. Kalaç

Res. 4 — Abb. 4

Res. 5 — Abb. 5

1
 2
 3
 4
 5
 6
 7
 8
 9
 10
 11
 12
 13
 14
 15

Handwritten text in a cursive script, likely Ottoman Turkish, consisting of approximately 15 lines. The text is written in dark ink on a light-colored background. The script is dense and features many ligatures and diacritics. The lines are numbered 1 through 15 on the left side of the page. The text appears to be a formal document or a letter, given the structured layout and the use of numbers.

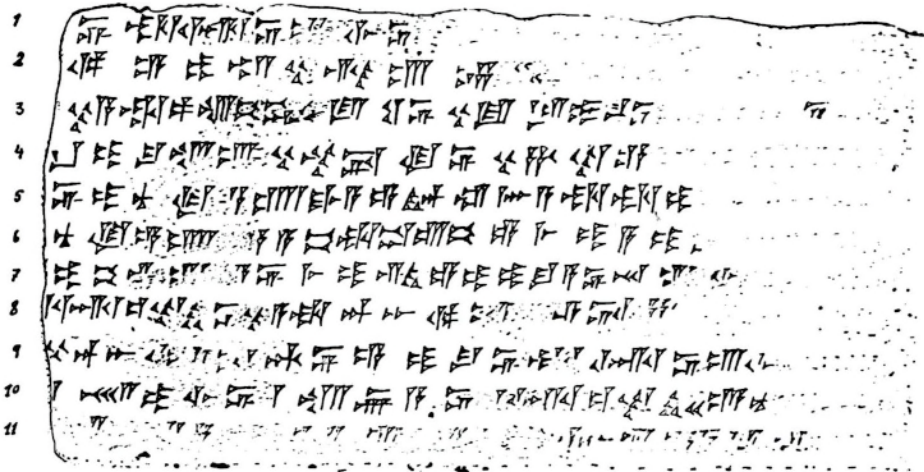
20 *[Handwritten text in a cursive script, likely a form of Ottoman Turkish or Arabic, consisting of approximately 10 lines.]*
 25 *[Handwritten text in a cursive script, consisting of approximately 10 lines.]*
 30 *[Handwritten text in a cursive script, consisting of approximately 10 lines.]*
 35 *[Handwritten text in a cursive script, consisting of approximately 10 lines.]*
 40 *[Handwritten text in a cursive script, consisting of approximately 10 lines.]*

Res. 6^b — Abb. 6^b

Res. 7-8 — Abb. 7-8

Res. 9^a — Abb. 9^a

Res. 9^b — Abb. 9^b

15. ^{KUR}Mu-ša-ni-e ^{URU}Za-ab-ša a-su-n[i 14⁶]É.GAL^{MES} URU^{MES}
 16. šu-si-ni UT-ME-ni aš-gu-bi É.GAL^{MES} ḫar-ḫa-ar-šu-bi
 17. URU^{MES} 5 GİBİL-bi 50 ^{GIS}GİGİR^[MES] 7 gu-nu-ši-ni ša-tú-ú-bi
 18. gu-nu-ši-ni-ni bi-di-a-di ba-ad-gu-lu-ú-bi
 19. ^{URU}Sa-si-i-ni ^{URU}MAN-nu-si ^Iḫi-la-ru-a-da-a-i
 20. a-gu-nu-ni ma-nu gu-nu-ša-a ḫa-u-bi ni-ri-bi 'a-še ^{SAL}lu-tú
 21. iš-ti-ni ši-i-ú-bi ^{Ld}Sar₅-du-ri-še a-li iš-ti-di
 22. ul-ḫu-di ^{URU}Me-li-ṭe-a-ni qa-ab-qa-ru-li-ni nu-na-a-bi
 23. ^Iḫi-la-ru-a-da-ni ka-ú-ki-e su-lu-uš-ti-i-bi
 24. ša-tú-a-li ku-ri-e-li si-lu-a-di ma-ku-ri na-ḫu-bi
 25. GUŠKİN KÛ.BABBAR BÎ-BU di-id-gu-ši-i ^{KUR}Bi-a-na-i-di
 a-gu-bi
 26. ma-a-ni 'a-al-tú-bi me-e-ši-ni pi-e-i 9 É. GAL^{MES}-e-di
 27. su-du-qu-ú-bi a-bi-li-du-bi ^{KUR}e-ba-ni-ki-di
 28. ^{URU}Ḫa-a-za-a-ni ^{URU}Ū-ú-ra-a-ḫi ^{URU}Ṭu-me-iš-ki
 29. ^{URU}'A-a-si-ni ^{URU}Ma-ni-nu-ú-i ^{URU}A-ru-ši
 30. ^{URU}Qu-ul-bi-tar-ri-ni ^{URU}Ta-a-še-e
 31. ^{URU}^dQu-e-ra-i-ta-a-še-e ^{URU}Me-e-lu-ia-ni
 32. ^dḪal-di-ni-ni al-su-i-ši-ni ^{Ld}Sar₅-du-ri-ni
 33. ^IAr-gi-š-ti-ḫi MAN DAN-NU MAN al-su-i-ni MAN
^{KUR}Bi-a-i-na-ú-e
 34. a-lu-si ^{URU}Ṭu-uš-pa-a^{URU} ^{Ld}Sar₅-du-ri-še a-li-e
 35. a-lu-še i-ni DUB-te tú-li-e a-lu-še pi-tú-li-i-e
 36. a-lu-še še-ri-du-li-e a-lu-še a-i-ni i-ni-li du-li
 37. ti-ú-l[i]-e ú-li-i tú-ri-e tú-ri-ni-ni
 38. ^dḪal-di-še ^dIM-še ^dUTU-še DİNGİR^{MES}-še ma-a-ni
 39. ar-[mu-zi ^dUTU]⁹-ni pi-e-ni me-i ar-ḫi-ú-ru-li-a-ni
 40. me-i i-n[a]-ni me-i n[a]-ra a-ú-i-e ú-lu-li-e

⁶ Fotoğraflarda da görüldüğü gibi 15. ve 16. satırların ortalarına tesadüf eden kırık yer F. W. König'in bize gönderdiği kopyada tam olarak görülmektedir. Bu itibarla kitabe vaktiyle 1839 da von Mühlbach tarafından kopye edildiği zaman bu kısımda sağlam olduğu halde, sonradan oralarda oynayan köylü çocuklar tarafından, taşlanmak suretiyle parçalanmış olmalıdır.

⁷ MES görünmüyor fakat yer vardır.

⁸ Bak. F. W. König; Die Götterwelt Armeniens zur zeit der crhalder-Dynastie (9-7. Jahrhundert v. ch.) (Archiv für Völkerkunde Bd. VIII, 1953).

⁹ Son iki satırın baş tarafı çok silik ve işaretler belirsiz olmakla beraber bu kısım kitabenin lânet formülünü ihtiva etmektedir. CICH 21 Taf. XXIII).

Yukarda verdiğim çevriyazının dayandığı kopya (bak. Resim 6) elimdeki fotoğraflara göre yapıldığı için (bak resim 2, 3, 4, 5) bazı teknik hataları ihtiva etmekle beraber kitabenin bugünkü asli durumunu ifade etmektedir. von Mühlbach'ın kopyesine göre işaretlerin yüksekliği 3,2 cm. satırlar arası 4,5 cm. ve kitabenin bütün yüksekliği takriben 180 cm. imiş.

MUHTEVA VE DİĞER MÜNASEBETLER

Gerek Urartu dilinin gramerine ait birçok esaslar ve teferruat gerekse bu dilin birçok kelimeleri, halen, çok iyi bilinmekle beraber, bu noktalarda henüz bütün problemler tamamen çözülmüş olmadığından, ele geçen bir kitabeyi bugün için tam ve kat'iyetle anlamak ve dolayısıyla tercüme etmek mümkün değildir. Bu itibarla muhteva genel olarak bir göz atalım:

Bu kitabe Sardur III. e aittir. İlk cümlede (satır 1-3)¹⁰ tanrı Haldi'nin ordusunun, Malatya şehri memleketinin kralı olan Şahu'nun Hilaruada'yı mağlup edip Argisti'nin oğlu Sardurun huzuruna getirdiği söyleniyor. Müteakip beş cümlede (satır 4-18) Sardurun sefere hazırlandığı, tanrılara dua edip onların yardımlarını gördüğü ordusunun, Tumeişki şehri önüne dayandığı anlatılmakta, aynı günde Qala'a memleketini zorladığı (cümle 6) ifade edili.. Burada birçok şehir ve memleket, isimleriyle 14 saraydan, 50 arabadan bahsedilir (satır 19-20).

7. cümlede Hilaruada'nın kiralık şehri olan, tahkim edilmiş Sasini'yi alıp erkek ve kadınlarını oradan sürdüğünü anlatır. 8. cümlede (satır 21-31) Malatyaya yaklaşıldığı, Hilaruada'nın Sardur'un huzuruna geldiği, altun, gümüş gibi birçok ganimetlerin alındığı, 10 şehrin memlekete ilhak edildiği anlatılır. Nihayet son iki cümlede Sardurun unvanları ve kitabenin lânet formülü ifade edilir.

Hilaruada adı F. W. König'in de belirttiği gibi ilk defa Sardurun babası Argisti I in (778-750) kaya yıllıklarında görülmektedir

¹⁰ Urartu kırıllarının harp seferlerine ait kitabelerin başlangıç formülü olan bu kısmın analizi hakkında bak, J. Ffriedrich, Einführung ins Urartaesische s. 47 f., Leipzig 1933 (MVAEG B. 37 H. 3).

(Mordtmann XXXII, Sayce 38 col II, 5, 6). Metnimizdeki aynı hadiseyi arka yüzünün üst kısmında anlatan Sardurun ikinci bir kitabesi Vanda bulunan bir stel dir (CICH. Taf. XXX b i). Bu bakımdan iki metin bu kısımlarında birbirine paralel durumdadırlar.

Sardur, Hilaruada'nın müstahkem bir şehri olan Sasini'yi zaptettikten sonra Malatyaya yaklaşırken Hilaruada kendiliğinden tâbi olmuştur. König, bize yazdığı mektupta, Hilaruada adının Kalparu(n)danın bir varyanı olduğunu ileri sürmektedir. Bu fikir doğru olduğu takdirde aynı adı taşıyan fakat takriben yüz yıl kadar farklı zamanlarda yaşamış iki Kalparu (n) da kabul etmek icap ediyor. Çünkü, Salmanasar III, 6. yılında (M. Ö. 853) Hattina ve Gurgumlu Kalparun'dadan bahseder (Monolit-Inschrift col. II 78-102), III R. Yine Salmanasar III 19. yılında (M. Ö. 848) Hattinalı Kalparunda'nın haracını aldığını söyler (Delitsch, BA, VI, 144 f. 90-96). Halbuki bizim kitabede Sardur III ün çağı M. Ö. 750-733 olduğundan aşağı yukarı arada 100 yıllık bir fark kendini gösterir.

Müstahkem kıraliyet şehri olarak geçen Sasini'yi ben kitabemizin yazıldığı kayaların meydana getirdiği kaleye ait ve bu kalenin eteğinde bulunması icabeden iskân yeri olarak kabul etmek istiyorum. Çünkü: evvelâ burası, Malatyaya gidecek olan Urartu ordularının yolu üzerinde ve Fıratı geçmek için önemli bir köprü başıdır. İkinci olarak metinde de ifade edildiği gibi ¹¹ bir müstahkem şehirdir. Üçüncü olarak bu istihkâm düştükten sonra Malatyaya oldukça yaklaşılmış olduğundan Hilaruada Sardur'a boyun eğmek zorunda kalmış olabilir (metinde 2. cümle satır 21 v. d.).

Burada fırsat düşmüşken, Prof. Bossert tarafından bana lütfen fotoğrafları verilen iki Urartu kitabesini daha takdim etmek istiyorum (bak resim 7, 8). Bu iki taşkitabe halen Ahlatın 14 klm. kuzeyinde, Van gölünün batı kıyısında Adilcevaz bucağının okulunda bulunmaktadır ¹³. Bunların vaktiyle yayınlanıp yayınlanmadıklarını İstanbul'da literatur eksikliği yüzünden tespit edemedik. Bunlar civar bölgelerden getirilmiş veya bizzat Adilcevazda bulunmuş ola-

¹¹ 20. satırın başındaki "agununi" kelimesi için bak, J. Friedrich, Einführung ins Urartaische s. 66.

¹³ Bak İbrahim Kafesoğlu, ... Tarih Dergisi Cilt I, s. 186 v. d. İstanbul 1949. Bu da König'in yukarıda adı geçen eserinde 128 numarada yayınlandı.

bilirler ¹⁴. Bunlardan yalnız büyüğü, Argisti II (714-680) nin oğlu Rusas II (680-645) ye ait olup üzerinde durulmağa değer. Bu itibarla burada her ikisinin kopyelerini (bak resim 9) fakat birincisinin de yapabildiğim kadarlık bir transkripsiyonunu veriyorum:

- 1...i-na]-ni-li ar-ni-ú-ši-ni[-li.....
- 2...^dHal]-di-e-i URU ^{KUR}Zi-ú-un-[gu-un¹⁵.....
- 3..... -še a-li pa-ru-bi LÚ SAL-lu-tu-ni ^{KUR}Lu-lu-ḫé-na-ni ¹⁶
- 4..... -qa i-na-ru-ú ^{KUR}Mu-uš-ki-ni ^{KUR}Ḫa-te-e ¹⁷ ....
- 5... ..-ni i-nu-ki-e É. GAL-a e-'a URU. MEŠ a-li li-i.....
- 6.... i-nu-ki-e É.[GAL]-a a-bi-li-du-ú-bi-e me-i a-i-[ni.....
- 7.. ...-i bi e-u-e-ni me-i gi-e-i i-na-a-ni ba-ú-š[i.....
- 8.. ¹Ru-sa-a-se¹⁸] ¹Ar-gis-ti-ḫi-ni-še a-li ^dHal-di ...
- 9.....-še ^dHal-di-a iš-ti-ni-e i-na-ni-li ar-ni-ú-ši-[ni-li ....
- 10 .LUGAL al]-su-i-ši-ni ¹Ru-sa-a-ni ¹Ar-gis-te-ḫi MAN DAN.

NU ....

- 11   -ú-e   MEŠ ú-e a-lu-si .....

Sanheripten öğrendiğimize göre, onun muasırı olan Argisti II, zamanında Kimmerlerle mücadele etmek zorunda kalmıştı. Halbuki oğlu Rusas II, zamanında bu Kimmerlerin baskısı Urartu üzerinden kalmıştı. O, daha ziyade batıda Muşkilerle uğraşmıştı. İşte kitabemiz Rusaya ait olan bu hususu 4. satırda geçen Muşki ve Hate memleket adları ile teyit etmektedir.

¹⁴ Âdilceviz esasen eski ve aynı zamanda bir Urartu merkezi idi (bak, İbrahim Kafesoğlu, a. g. y. ve A. Götze, Kleinasien harita).

¹⁵ Asur kralı Salmanasar I (1273-1244), birinci hükümdarlık yılında Urartuya yaptığı seferde aldığı 8 memleket arasında Luha ve Nilipahri den sonra Zingun'dan bahsetmektedir (bak, Luckenbill, Ancient Records of Assyria and Babylonia I, 114). Eğer okuyuşum ve tamamlamam doğru ise metnimizde geçen memleket aynı olmalıdır.

¹⁶ CICH. Textband 2 sütun 6842 matLuluinise. Lullu, Tukultininurta II ve Asurnasırpal tarafından da zikredilmiştir (Luckenbill, a. g. y. 406, 449, 457).

¹⁷ KUR Hatea şeklinde diğer metinlerde görüldüğünden ve burada e'nin ön kısmı belirsiz olduğundan bu işaret a da olabilir.

¹⁸ bak satır 10.

ESKİ ANADOLU'DA KADININ MEVKİİ *

Dr. FÜRÜZAN KINAL

Anadolu, ancak M. Ö. II. Binyıl başlarında yazının ışığına çıktığı için, araştırmalarımız bilmeceburiye bu tarihten başlayarak Hititlerden önce ve Hititler çağında olmak üzere başlıca iki bölümde mutalâa edilecektir¹.

Bu itibarla evvelâ II. Binyıl başlarında Orta Anadolu'da kurulan Asur ticaret kolonileri devri vesikaları, sonra Hitit imparatorlukları vesikaları araştırılacaktır. Bu maksatla Asurlu kolonistlere ait olan mektup, mukavele, senet v. s. neşredilmiş hukukî ve iktisadî vesikalarda geçen kadınla ilgili bütün kayıtlar toplanmıştır. Gerçi bu vesikalar aslında Asurlu Kolonistlere aittir, fakat Asurlu tüccarlar yerli halkla o derece sıkı bir münasebet içinde görünürler ki, yerliler hakkında da indirekt olarak bilgi elde edilebilmektedir. Hattâ bu münasebetlerin yalnız ticari alış verişe inhisar etmeyip, evlenme, boşanma gibi sosyal münasebetlere kadar gittiğini gösteren vesikalar da vardır.

Fakat Kültepe'de keşfedilen binlerce ticaret vesikaları arasında cemiyetin bünyesini göstermeğe yarayan evlenme mukaveleleri pek azdır, öyle ki yalnız bu vesikalarla bu devirdeki Anadolu cemiyetinin patriarkal veya matriarkal bir aile üzerine kurulduğunu tesbit etmek pek zordur². Bundan dolayıdır ki, bu maksat için vesikaların heyeti umumisine bu zaviyeden bakmak icap etmektedir.

Bu devirde Anadolu'da, tıpkı III. Binyılda Mezopotamya'da olduğu gibi, bir çok küçük şehir beylikleri bulunduğu ve bunlardan bazılarının "Büyük Prenslükler" olduğu anlaşılmıştır. Kültepe vesikalarında bu prensler yanında bazan zevceleri de zikredilmektedir.

* Bu etüd V. Türk Tarih Kongresinde okunmuştur.

¹ III. Binyılda bu konu ile ilgili malzemenin başında Alacahöyük ve Priamus defineleri gelir. Bunlardan bilhassa Alacahöyük'teki gömmelerden birinin bir kırılıcaeye ait olması muhtemeldir. Fakat bir taraftan bu devirde erkeklerin de ziyet eşyası takmaları, diğer taraftan bu mezarların nihai interpretasyonunun yapılmamış olması bakımından bu maksat için kullanılamamaktadır.

² P. Koschaker, ArOr 18/3 (1950) s. 278 n. 79.

Meselâ bir vesikada (EL 150) "Wahşuna prensesi geldiği gün" tarzında bir not vardır. Bir diğer vesikada ise (EL 188) Timilkia şehri prens ve prensesinin, borç yüzünden bir adamı karısı ve oğullarıyla birlikte alacaklıya teslim ettikleri yazılıdır. Fakat bu bir tek vesika ile Anadolu'da kraliçelerin de mahkeme kararlarına iştirak ettiklerine hükmetmek tabii doğru olmaz. Maalesef bu devrin kraliçeleri hakkında daha fazla bilgimiz yoktur. Zira Kültepe vesikaları umumiyetle saray vesikaları değil, tersine halka ait, halktan gelen ticaret vesikalarıdır.

Fakat bu ticari senetler içinde o devrin içtimai bünyesi hakkında bazı imalar vardır. Meselâ vesikalarda çok defa kölelerden veya esirelerden bahsedilmektedir. Böylece o devrin bütün şehir prensliklerinde kölelik müessesesinin mevcudiyeti ve insanların hürler ve köleler diye sınıflara ayrıldıkları kendiliğinden anlaşılmaktadır. Kültepe vesikaları bilhassa yerlilerin borç yüzünden köleliğe düşüklerini göstermektedir. Meselâ kendisine "memleketin kadını" denilen Şatahşuşar adındaki yerli bir kadın, borcunu "Harihari" bayramında ödeyeceğine dair senet vermektedir (Hrozny 24). Başka bir senette de Bn. Huzura, sadece 2/3 Mine ve 2 Şekel gümüşü ödünç alma karşılığında rehin olarak bırakılmıştır. Borç ödenmediği takdirde esire olarak satılacağı yazılıdır (TC III 252). Aynı suretle "Balhuisa ve kocası Babala 1/3 Mine 2 Şekel gümüş için rehindirler. Hasatta borçlarını ödemezlerse, Enişru'nun evine girerler" denilmektedir (EL 86), yani ikisi de bu kadar küçük bir meblağ için esir olacaklardır. Aynı tüccara başka bir yerli aile 15 Şekel gümüşün karşılığını hasat zamanında 2 çuval buğday ile ödemek üzere kızları Kukran'ı rehine olarak verirler. Nitekim insanların satıldığını gösteren vesikalar da vardır: Asurlu tüccarlardan Qaqqaria yerli bir cariye olan Gatidayı 5 Şekel gibi çok aşağı bir fiyata satmıştır (EL 105). Bir diğer senet de yine yerli bir ailenin, kızları Balhuisa'yı 6 Şekele sattıklarını göstermektedir (EL 106). Yerli Bn. Şupianika kızı Suli'yi Salua'ya satar (Hrozny 35). Aynı suretle Asurlu Bayan Ahatum, yerlilerden Kanunia ile kocasına cariye Samnanika için 22,5 Şekel gümüş ödemiştir, fakat satanlar bilâhara bu fiyatın sekiz mislini vererek belki de çocukları olan Şamnanika'yı geri aldıklarına dair bir makbuz senedi vardır (EL 214).

Bu köle alım satımının yalnız Asurlularla yerliler arasında

değil, yerliler arasında da cari olduğunu görüyoruz. Nitekim yerli bir bey olan Peruwa ile karısı Tamadanika'ya borçlu olan ve isimlerine göre yerli olmaları gereken Dilukunian ile babasının borçlarına mukabil el konulan malları arasındaki cariyeleri 9,5 Mine ve 7,5 Şekel gümüşe satılmıştır (EL 189). Böylece cariyeye fiyatı 10 Mine ile 5 Şekel arasında değişmektedir. Kölelik erkeklerle kadınlar arasında bir fark gözetmemektedir, yalnız erkeklerin iş gücünün daha fazla olmasından dolayı fiyatları daha bahalıdır.

Mamafih bu devirde kadınların yalnız ev işlerinde değil, tarla işlerinde de çalıştıkları anlaşılıyor: Bir vesikaya göre (TC II 66) Bayan Hana³ borcu mukabilinde sabanda çalışacağına dair senet vermektedir. Keza yerli Bayan Şubikuni, Asurlu tüccar Puşukenu'dan borç aldığı 8,5 Şekel gümüşü, ot biçmek sureti ile ödeyeceğini taahhüt etmektedir (EL 81).

Diğer taraftan kadınların ticaret işlerinde kocalarına veya biraderlerine yardım ettiklerini de görüyoruz: Kappadokya'da doğmuş olduğu tahmin edilen⁴ Asurlu Bayan İştâr-Baştı, Asur şehrinde erkek kardeşi Puzur-İştâr'a mektup yazarak (TC III 112) Kanişteki işleri hakkında kendisine izahat vermektedir. Keza Bayan Hattitum⁵ da, biraderi Enlil-bani'ye ticaret işlerinde yardım etmektedir (KTS 53), öyle ki bu kadın namına gönderilmiş 6 iş mektubu vardır⁶. Hattâ doğrudan doğruya kendi adlarına iş yapan kadınlar da görülmektedir. Meselâ, Bn. Kanunia'ya Assur-Muttabil'den gönderilmiş bir mektupta bazı siparişler verilmektedir (KTS 6). Aynı kadının "hemşirem" dediği Asui-ilka'ya gönderdiği rica mektubu ise, kadınlar arasındaki en eski muhaberrattan birini teşkil etmektedir (KTS 5). Bir diğer kadın mektubu da Asurlu meşhur tüccarlardan Puşukenu'nun bir rahibe olan kızı Ahaha'nın vekili Assur-Muttabil'e gönderdiği mektuptur (KTS 7). Bu mektuptan Bn. Ahaha'nın rahibe olduğu halde ticaret de yaptığı anlaşılmaktadır. Bir başka vesikada ise (EL 180), Anah-İştâr adındaki Asurlu bir kadın, vekili Bn. Lamassatum'dan aldığı 20 Şekel gümüşten ibaret borcunun ödenme-

³ Hana'nın kadın olduğu TC III, 240 ile anlaşılıyor.

⁴ J. Lewy, ArOr 18/3 (1950) s. 373 n. 44 ve s. 420.

⁵ B. Landsberger, ArOr 18/1-2 (1950) s. 347 de bu kadının Hititli olduğunu kabul ederse de, Lewy, L. c. s. 375 de Hattitum'un ana ve babasının Asurlu olduğunu, bu kız Hattuşaşta doğduğu için H. adının verildiğini söyler.

⁶ Bu yerler için Bak. Landsberger, L. c. 347.

sini Bn. Şadea'ya havale etmektedir. Yukarıda adı geçen Hattitum'un annesi Tariş-matum isimli Bayan da Asur'daki oğlu Enlil-bani'ye bir mektup göndermiştir⁷. Erkekler tarafından kadınlara gönderilmiş mektuplar arasında bir tane de izdivaç teklifi mektubu bulunması enteresandır⁸.

Görülüyor ki, bu devirde kadınlar iş hayatına atılmış bulunuyorlardı. Bu durumun onlara hukuk sahasında da bazı hak ve salâhiyetler temin edeceğine şüphe yoktu. Nitekim bu devrin kadını, kendi adına borçlanıyor, veya kendi adına ödünç veriyor, bunlar hakkında bizzat senet tanzim ve imza ediyor, şahit olabiliyor ve dolayısıyla her çeşit hukuk işlerinde dâva açabiliyor veya şahsen dâva edilebiliyordu. Meselâ, Asurlu Bn. Şadea-Puşuken bir vesikada (EL 60) şahsen borçlu görüldüğü gibi, yerlilerden Bn. Haşuşar (EL 58) ile Bn. Hiştahşuşar da alacaklı görünmektedirler (EL 36). Aynı suretle kocası Asurlu olan Bn. Zuşgana, kocası seyahatte iken onun namına mukavele aktediyor (EL 292). Bundan başka vesikalar üzerinde kadınlara ait birçok mühür baskıları vardır⁹. Bu bize kadının ferdî mülkiyet hakkına sahip olduğunu göstermektedir. Bu mülkiyet hakkı ona mahkeme huzurunda hukukî bir şahıs hak ve mes'uliyetini vermiş olmalı idi. Nitekim bir vesikada dâva edilen üç şahıstan birinin de Sat-ili isminde Asurlu bir Bayan olduğunu görüyoruz (EL 245). Asurlu bir tüccar, ayrılmış olduğu yerli karısı Zibe-zibe'yi üç oğlunu geri almak için mahkemeye vermiştir (EL 276). Keza yerli bir cariye olan Wala-wala da ayrılmış olduğu Asurlu efendisi Pilah-İştar aleyhine bir nafaka dâvası açmıştır (Hrozny 32).

Diğer taraftan bu son vesikalar, Asurlu kolonistlerin Anadolu-

⁷ Lewy, Tariş-matum'un kocasının Assur-malik olduğunu ve bu ailenin Kaniş'te ikamet ettiklerini, Hattitum ile Enlil-bani'nin bu ailenin çocukları olduklarını mektupların insicamından çıkarmıştır. L. c. 373.

⁸ BİN VI 104: Puzur-Asur'dan Nuhşatim'e: Sizinle evlenmem için, babanız sizin lehinize buradaki adresime bir mektup yolladı. Sizin çabuk gelmenizi temin için babanızın adresine kölemlerle mektup yolladım. Mektubumu alır almaz yola çıkın, buraya gelin. Ben yalnızım. Bana arkadaşlık edecek yanımda kimse yok. Yemeğimi hazırlayacak kimsem yok. Kölemlerle gelmediğiniz takdirde Wahşuşana'dan bir kız alacağım ve orada oturacağım. Dikkatli olun ve kölemlerle seyahati geciktirmeden buraya gelin! Lewy, L. c. 374 n. 48.

⁹ Wakli'nin karısı Gabzia'nın mührü (EL 15), rahibe Ahaha'nın mührü (EL 11) Hiştahşuşar'ın (EL 36), Balhuisa'nın (EL 86), Kukran'ın (EL 106).

nun yerli kadınlar ile evlendiklerini ortaya koymaktadır¹⁰. Yerli erkeklerin Asurlu kadınlarla evlendiklerine dair vesika henüz yoktur¹¹ fakat bunda gerek mevcut evlenme vesikalarının gerekse kolonideki Asurlu kadınların sayıca azlığı âmil olmalıdır.

Asurlu tüccarların yerlilerle Anadolu'da cari olan âdet ve ananeye göre evlendikleri anlaşılmaktadır. Zira Asurlu bir tüccarın yerli bir kadınla evlenme mukavelesinde (Hrozny 3) evlenmeden önce verilen bir paradan bahsedilmemekte, yalnız ayrılma halinde her iki tarafın beşer Mine gümüş ödeyecekleri kaydedilmektedir. Halbuki bu devirde Mezopotamya kanunlarında Sumerlerde ve Asurlar'da izdivaç müessesesi kadını satın alma esasına dayanmaktadır¹². Yani kız babası, kızı üzerindeki hâkimiyet hakkını damadına satmakta ve kızına da baba evinden ayrılırken muayyen bir meblağ vermektedir, zira kız evlât bundan sonra baba mirası almamaktadır. Kültepe'nin sayısı mahdut¹³ evlenme mukavelelerinde ise Mezopotamya'nın benzeri mukavelelerinde görülen bu tarz Şeriqtum (çehiz) veya tirhatum (başlık) gibi paralardan bahis yoktur. Buna mukabil boşanma vesikalarında daima bir boşanma parası mevzu bahistir. Bir vesikada Bn. Talhama'nın kocasının¹⁴, boşanmak için gereken "Şehrin yemini" ni yaptığı ve başka bir vesikada ise (EL 3), erkeğin kadına boşanma parasını şehrin prensinin huzurunda verdiği... yazılıdır¹⁵. Gerek bu yemin kaydı, gerekse boşanma parasının resmî şahsiyetlerin huzurunda teslimi, evlenmeler gibi boşanmaların da muayyen bir seramoniye tâbi olduğunu anlatmaktadır. Boşanma mukavelelerinin en ilgi çeken noktası, para cezasının ayrılmak isteyen tarafa şâmil olmasıdır (Hrozny 3 ve EL 3). Bu bize Anadolu'daki izdivaç müessesesinin kadına da boşanma hakkını tanıdığını ispat etmektedir. Bundan başka kadını satın alma esasına dayanmayan bu müessese, aynı zamanda monogamdır. Gerçekten iki vesikada da (Hrozny 3 ve EL 1) erkeğin başka bir kadın alama-

¹⁰ Bunlardan başka Asur-pilah'ın karısı Kuninahşuşar, Uzua karısı Zusga, Aşşurdan karısı Zuşgana hep yerli kadınlardır.

¹¹ E. Bilgiç, DTGF Dergisi IX, 3 (1951) s. 229.

¹² P. Koschaker, Ar Or 18/3 (1950) s.

¹³ E. Bilgiç, L c. s. 228. 210 - 296

¹⁴ Bu erkek Lewy'ye göre İli-asranni (EL 6), Bilgiç'e göre Atata'dır, Lc. 23.

¹⁵ Kaniş prensi Warba ile onun "rabi similtim'i Halgışu'yu biz EL 188 den de tanıyoruz.

yacağı açıkça zikredilir¹⁶. Fakat bu yasak, ancak erkeğin nikâhla başka bir kadın almayacağı demektir. Zira birinci meşru zevce- nin mevcudiyeti, daha başka cariyeler almasına mâni değildir, hattâ çocuksuz kadın, kocasına bir cariyeye vermeğe mecburdur. Erkek çocuk elde edildikten sonra da bu cariyeyi, zevce isterse satabilir¹⁷.

Görülüyor ki, II. Binyıl başlarında Anadolu'da câri olan âdet ve anane hukukuna göre, evlenirken kadın satılmaz ve erkek gibi kadına da boşanma hakkı tanılır, boşanma vukuunda çocuklar kadına düşer (EL 276). Bu durum, bugünkü anlayışımıza göre, çok ileri bir zihniyetin ifadesi ise de, aslında bu tarz bir evlilik müessesinin, bu devirdeki Anadolu cemiyetinin anaerklî (matriarkal) bir ailenin geleneklerini aksettirdiğine şüphe yoktur. Bu geleneklerin değişmesinde Asurlu kolonistlerin sâmi asıllı âdetlerinin tesiri olacağı gibi, müteakip Hititler çağının da bu karışmada tesiri kendini gösterecektir.

Hitit Devletleri zamanında :

Kültepe çağını takip eden Hitit Devletleri zamanında kadının sosyal durumunu tetkik etmek için, bir taraftan Hatuşaş arşivinin vesikalarından, diğer taraftan arkeolojik eserlerden faydalanmak mümkündür. Fakat burada unutmamak lâzımdır ki, Hitit vesikaları umumiyetle saray tarafından yazdırılmış olduklarından, Hitit halkını ve cemiyetini değil, sadece saray halkını aksettirirler. Bundan dolayı tetkik edeceğimiz vesikalar da sadece saray kadınlarına, kıraliyet ailesinin kadın fertlerine inhisar etmektedir. Halka malolmuş vesika olarak yalnız kanunlar ve birkaç arazi bağış vesikası mevzu bahsolabilir. Hitit kanunları o devir cemiyetinin bünyesine göre, yani fertlerin hür veya esir olmaları esası üzerine tetvin edilmiştir. Bundan dolayı bu devir kadınlarını da hür kadınlar ve esir kadınlar olarak evvelâ iki büyük sınıfa ayırmak lâzımdır.

Hititli hür kadın tipini ise ancak kıraliçeler temsil etmektedir. Hitit cemiyetinde kıraliçelerin rolü çok mühimdir. Hattâ bir metinde müstakilen hüküm süren bir kıraliçeden bahsedilmektedir¹⁸.

¹⁶ Bunlardan Hrozny 3 deki bir kelimeyi Hrozny, Symbolae Koschaker, s. 110 da ve Lewy, ArOr 18/IV s. 421 "amtum" = esire olarak okudukları halde, Bilgiç, Lc. s. 229 da bunu assarum=zevce olarak okumaktadır.

¹⁷ Bilgiç'in de işaret ettiği üzere, Tevrat, Tekvin XVI, 1; XXI, 9.

¹⁸ 2 BoTU 23 A 1 56-62.

Gerek mâbedlerdeki dinî merasimlerde, gerekse saraylardaki resmi kabullerde kıraliçeler daima hazır bulunuyorlardı. Meselâ çok mühim bayramlardan biri olan Pırasa bayramında kiral ile kıraliçeye tamamen müsavi muamele yapılmaktadır. Bazı bayramlara ise yalnız kıraliçeler katılmakta idi. Umumiyetle kıraliçelere “şakuvaşşar” deniliyordu, fakat hüküm sürmekte olan kralın birinci, meşru zevcesine Tavannana diyorlardı. Kocaları ölen Tavannanalar unvan ve mevkilerini oğulları zamanında da muhafaza ediyorlardı. Yeni kralın zevcesi, ancak kayın valdesinin ölümünden sonra Tavannana sanını alabiliyordu¹⁹. Kıralların ilk kiral Labarna'nın adını meşru'iyet alâmeti olarak taşıdıkları gibi, Tavannana unvanının da ilk kıraliçenin adından gelmiş olduğu tahmin edilmektedir, zira Eski Devlet kiral adlarını gösteren “B” kurban listesinde Labarna'dan sonra sadece Tavannana yazılmıştır. Fakat bu kelime ilk Hitit kıraliçesinin özel adı mı idi, yoksa herhangi bir suçu yüzünden asıl adı zikredilmeyerek sadece, unvanı mı yazılmıştı, bilmiyoruz.

Tavannana'ların siyasete karıştıklarını, kiral listesinin ikinci kralı I. Hattuşil zamanında görüyoruz. Hattuşil meşhur vasiyetnamesinde kıraliçeden “yılan gelecek, Hattuşa'yı sokacak” şeklinde bahsettiğine ve vasiyetnamede prens veliahd Huzzia'nın yerine I. Murşil veliahd tâyin edildiğine göre, kıraliçe Haştayar'ın, oğlunun taht üzerindeki hakkını korumak için ileri atıldığını ve nüfuzunu kullandığı anlaşılmaktadır²⁰. Eski Devletin diğer kıraliçelerini yalnız kurban listelerindeki isimlerle tanımaktayız²¹, icraatları hakkında vesika yoktur, hattâ bazılarının tarihteki mevkii dahi tâyin edilememektedir²².

Yeni Devlet kıraliçelerinden en eskisi, Şuppiluliuma'nın annesi olması gereken III. Tuthalya'nın zevcesi Nikalmati'dir. Bu kıraliçeyi biz hem kurban listeleri ile, hem de kızına ait bir mühürle tanıyoruz. Filvaki kızı Aşmunikal'e ait haylı vesika vardır. *Meselâ başka bir

¹⁹ A. Götze, Kleinasien, S. 87. de Ana kıraliçelere verilen bu ehemmiyetin matriyarkal devirlerden kalma bir gelenek olduğunu söyler.

²⁰ F. Sommer, HAB S. 209 da, Götze, Kleinasien, S. 87 de Haştayarg'ı I. Hattuşil'in zevcesi ve Tavannana kabul ederler.

²¹ Otten, MDOG 83 S. 51 ve devamı.

²² Meselâ Forer, Kıraliçe Valli'nin müstakilen hüküm sürdüğünü kabul eder. 2 BoTU, 14.

mühür üzerinde de kendisine Tavannana denilmektedir ²³. Bir diğer vesikaya göre ise, kraliçe Aşmunikal'ı, kral Arnuvanda ve muhtemelen oğulları "tuhkanti" Tuthalya ile beraber Kuvatalla isminde bir hierodule arazi bağışlamaktadırlar (KBo V, 7). Bu devre ait başka bir vesikada Kaşka hücumları ile ihmale uğrayan dinî merasimlerin bozulması hakkında bir münacaat metni kral ve kraliçe tarafından yazdırılmıştır (KUB XVIII, 21).

Vesikalarda Şuppiluliuma'nın zevcesi olarak iki kadın zikredilmekte ve bu durum gerek mühürler, gerekse kurban listeleri ile tevsik edilmektedir. Bu listelerde ilkin kraliçe Dadu-Hepa'nın sonra Hinti'nin adları yazılmıştır. Prof. Güterbock bu listelerin tarihi sıraya göre tanzim edilmiş olduklarını kabul ederek, Dadu-hepa'yı birinci, Hinti'ye ikinci zevce demektedir ²⁴. Halbuki gelinine, yani II. Murşil'in karısına büyü yaparak öldürdüğü ve bazı vergileri aldığı ve bu meyanda daha bir çok yolsuzluklar yaptığı iddiası ile oğlu tarafından mahkemeye verilen Tavannana, eğer Dadu-Hepa ise, ²⁵, bu takdirde Şuppiluliuma'nın birinci zevcesi kraliçe Hinti olmalıdır. Bundan başka bu zevcelerden birinin Babil kralının kızı olması da teklif edilmiştir. Çünkü sahibesinin adı kırılmış, fakat unvanları kalmış iki mühür üzerinde "Babil kralının kızı" ibaresi yazılıdır. Prof. Güterbock tarafından bu mühürler Şuppiluliuma devrine konulmuştur ²⁶, fakat ne bu devirde, ne de Murşil zamanında Hitit-Babil münasebetlerine dair kat'i bir vesika vardır. Ancak Hitit kraliçelerinin çoğu tanrıçe Hepat'lı Theophor adlar taşıdıkları düşünülürse, Babilli prensesin yeni vatanında Dadu-Hepa ismini almış olması akla daha yakın gelmektedir.

Bu devirde birçok Hititli prenseslerin komşu vasal prenslerle evlendirildiklerini görüyoruz: Şuppiluliuma'nın kız kardeşi, Hayaşa kralı Hukkanaş'a; kızı prenses Muvattış, Mira Beyi Maşhuiluvaş'a²⁷ verildiği gibi, ismini bilmediğimiz diğer bir kızı da Mitanni kralı Mattivaza ile evlendirilmiştir ²⁸. Daha sonra Muvatallî'nin

²³ MDOG 74 S. 67 v. d.

²⁴ H. G. Güterbock, SBo 1. S. 5.

²⁵ E. Forer'in 2 BoTU, 14 ve 20 de kabul ettiği gibi.

²⁶ Güterbock, L. c. S. 6-9.

²⁷ J. Friedrich, Verträge I Nr. 3 § 2=MVAeG 31 (26) S. 107.

²⁸ E. Weidner, PD. N. 1.

kız kardeşi DİNGİR^{MES}-İR de Şeha nehri memleketi prensine verilmiştir ²⁹.

Ele geçen kurban listelerinde II. Muşil'in zevcesi gösterilmediği gibi, Muşil devrinin mebzul vesikaları arasında da zevcesinin adı geçmemektedir. Yalnız çivi yazı lejantlı bir mührün üzerinde Muşil adı ile birlikte görülen "Büyük kraliçe Malnikal" in Muşil'in zevcesi olabileceği faraziyesi ³⁰ reddedilmiştir ³¹. Böylece bu kralın zevcesini bilmiyorsak da, son zamanlarda Ugarit (Ras-Şamra) de bulunan Muşil mührü ile ³² bir esirtu kadının oğlu olan kral Urhi-Teşup'un taht üzerindeki meşruiyetini sağlamak gayreti ile dedesinin hierogliflerini kullandığı, yani III. Muşil adını taşıdığı anlaşıldığından beri, bugüne kadar Urhi-Teşuba ait zannedilen mühürlerden bir kısmının, II. Muşile ait olacağına şüphe yoktur. Çünkü Muşil hieroglifli mühürlerin bir kısmı Muvatalli'nin zevcesi Büyük Kraliçe Danu-Hepa adı ile, bir kısmı da henüz okunamayan başka bir Büyük Kraliçe ismiyle görünmektedir. Buna göre, bu okunamayan isim, bu devrin Tavannanası olması gereken Muşilin zevcesinin hieroglifleri olmalıdır. Zira aynı suretle Muvatalli mühürleri de yine iki kadın adıyla görünürler, bunlardan biri, bu devirde Büyük kraliçe, Urhi-Teşup zamanında ise Tavannana olması icabeden Danu-Hepa'dır. Okunamayan ve kapalı duran üç şemsiye şeklindeki işaretler sonunda Hepat işareti bulunan X-Hepat da Urhi-Teşup'un zevcesi olmalıdır.

Bundan sonra Yeni Hitit Devleti tarihinin en mühim simalarından biri olan III. Hattuşil'in zevcesi Pudu-Hepa gelmektedir. Bu kraliçeye ait bir çok mektup, adak ve vakıf vesikaları mevcuttur. Bunlardan başka Fıraktin kabartması üzerinde ve bazı mühürlerde kocası ile birlikte adı yazılıdır. Esasen bu devre ait bir çok resmî vesikalarda da bu kraliçenin adı daima Hattuşil ile beraber geçmektedir ³³. Bu vesikalardan anlaşıldığına göre, Lavazantia şehri baş rahibi Pentipşarri'nin kızı olan Pudu-Hepa, memleket dahilinde bir çok hayır işleri yapmaktadır. Lelvani kültürüne tahsis ettiği ailele-

²⁹ J. Friedrich, Verträge IB § 2; Götze, Muş. Ann. S. 143.

³⁰ E. Forer, 2 BoTU 14.

³¹ Güterbock, SBo I S. 46.

³² Syria, XXIX (1952) S. 172.

³³ Götze, Kleinasien 88.

rin listesini veren bir tablettten öğrendiğimize göre, kraliçe bir kızı kocaya vermekte, küçük çocukları enişterinin yanına çıraklığa koymakta, öksüzleri himaye etmektedir ³⁴. Bir diğer vesika ile de onun Hattuşil ile beraber Şahurunuva isimli kölelerine azatlık imtiyazı verdiğini öğreniyoruz. Bütün bu iyiliklerine mukabil de tanrısından Haşmetmaabı Hattuşil için “altın, gümüş seneler, altın, gümüş aylar ve altın, gümüş günler” dilemektedir. Bir başka tabletin alt yazısına göre ³⁵, kraliçe Pudu-Hepa, başkâtime Kizzuwatna tabletlerini toplamak vazifesini vermiştir.

Diğer taraftan Kraliçe Pudu-Hepa memleketin dış siyasetinde de kendisine düşen vazifeleri yapmaktadır. 17 sene süren Mısır-Hitit savaşlarından sonra III. Hattuşil’in zamanında sulh yapılıncaya, Pudu-Hepa da Mısır kraliçesine bir tebrik mektubu yazmıştır ³⁶. Mısır Firavunu II. Ramses’ten III. Hattuşil’e 26, Pudu-Hepa’ya ise 13 mektup gönderilmiştir. Kraliçenin protokoldaki mevkiini, bu mektupların sayısından daha iyi hiçbir şey gösteremez.

Bundan başka Pudu-Hepa, başka bir Büyük Kıralla daha muhabere etmiştir ³⁷. Bu mektuptaki “Ben kraliçenin almış olduğum Babil ve Amurru prensesleri...” kaydı, kraliçenin evlenmeler yolu ile yapılan barış siyasetinde ne derece rolü olduğunu ortaya koymaktadır. Aynı mektupta Hattuşil’in kızının bir kudretli kiral ile izdivacından bahsedilmektedir. Esasen Hattuşil’in kızlarından birinin, Mısır ile yapılan barışı takviye için, II. Ramses’in 34. senesinde bizzat Hattuşil tarafından Mısır’a gelin götürüldüğünü, Abu Simbel mâbedi duvarları üzerindeki tasvir ve kitabe ile bilmekteyiz ³⁸. Bir diğer kızının da Amurru kralı Pentişina’ya verildiği, bu kiral ile yapılan muahede de açıklanmaktadır ³⁹.

Görülüyor ki Hitit kraliçeleri, memleket dahilinde merasimlerde, âyinlerde bulunmak, hayır işleriyle meşgul olmak gibi vazir-

³⁴ Laroche, RA 43, 1/2 (1949) S. 55 v. d.

³⁵ Kemal Balkan, ABoT I, 1 ve 2.

³⁶ E. Edel, İF 60 1 (1949) S. 75.

³⁷ Mektupta gönderilen büyük Kırallın adı kırık olması muhtelif tefsirlere yol açmıştır. Forer’e göre, RLA I 67 de Babil Kırallı; Götze, NBR 19 da Amurru kralı; Sommer, AU 255-260 Kıbrıs Kırallı olduğunu ileri sürerler.

³⁸ J. H. Breasted (Ranke tercümesi) Geschichte Aegyptens (Vienna 1936) s. 246 v. d.

³⁹ E. F. Weidner, PD (Bost 9) S. 124.

felerinin yanında, devletin dış siyasetinde barış için de mühim bir vazife deruhde etmiş bulunuyorlardı. Hitit kraliçelerinin bu durumları Mısır ve Babil prensesleri ile mukayese edilemeyecek kadar yüksek ve asildir ⁴⁰.

Hitit cemiyetindeki halk tipi kadını tanımak için, yalnız Hitit kanunları ile iktifa etmek zorunda olduğumuzu söylemiştik. Bu kanunlar Hitit cemiyetinin pederşahi bir nizamaya dayandığını göstermektedir. Zira bu kanunlardan § 48 göre, baba isterse, çocuklarını satabilir veya tazminat olarak verebilir (§ 44). § 198 de karısını başka erkekle yakalayan koca, suçluları isterse öldürebilir, cezası yoktur. Bu son madde, erkeğin kadın üzerindeki mutlak hâkimiyet hakkının ifadesidir. Nitaekim § 29 göre, Hititlerdeki evlenme müessesesi de kadının satın alınması esasına dayanmaktadır ⁴¹. Son olarak da boşanmalarda çocuklar daima babaya düşmekte, anneye sadece bir çocuk bırakılmaktadır (§§ 31, 32). Bundan başka bir masalda (XXIV, 8) erkek karısına: "Sen kadınsın. Kadınlığına göre bundan bir şey anlamazsın,, demekte ve çocuktan başka herşeye malik olan Appu, "oğlum yok" diye dert yanmaktadır ⁴². Esasen "Eğer bir adam" kanunlarında da kiralanan bir erkeğin ücreti 12 Şekel gümüş olduğu halde, bir kadının gündeliği onun yarısı kadar tesbit edilmiştir (§ 42). Bir diğer kanun maddesinde ise "bir kimse yabancı bir memlekette öldürülürse, o toprağın sahibi hür bir adamsa, tarlasını, evini ve üstelik 1 Mine, 20 Şekel gümüş ödediği halde, kadınsa sadece 3 Mine verir, denilmektedir ⁴³.

Hitit kanunlarında verasete ait maddeler ele geçmediğinden, verasette erkek evlâdın tercih edilip edilmediğini bilmiyoruz. Fakat Telipinu fermanında kiralıyet ailesinin veraset sırası düzenlenirken "Kıralın oğlu yoksa, en büyük kıza bir koca alsınlar, o kıral olsun!" denildiğine göre, bu hususta da erkek evlâdın tercih edildiği anlaşılmaktadır. Bütün bu deliller, Hitit cemiyetinin patriarkal olduğunu göstermeğe kâfidir ⁴⁴.

⁴⁰ E. Edel, İF 60, 1 (1949) S. 82.

⁴¹ P. Koschaker, ArOr 18/3 (1950) S. 210-296 S. Alp, DTCFD V 5, S. 473 de. Hitit'lerde satın alma izdivacını kabul etmez.

⁴² J. Friedrich, ZA 49 s. 214 v.d.

⁴³ J. Friedrich, Symbolae Koschaker S. 3.

⁴⁴ S. Alp, DTCFD V 5, S. 472 v. d. ki münakaşalara bak.

Fakat derhal ilâve etmek lâzımdır ki, yine bu kanunlarda eski devirden, yani maderşahi cemiyet hayatı zamanından kalma izler de vardır. Meselâ: § 27 de kadının ölümü halinde, çocukların annenin çehizini paylaşmaları zikredildiği halde, babanın ölümü hali yazılmamıştır. Keza § 171 de bir annenin oğlunu evlâdlıktan reddi mevzu bahis olduğu halde, babanın oğlunu reddi söylenmiyor. Gerçi burada iki ihtimal hatıra gelebilir : ya kanunların bu maddeleri mevcut idi de ele geçmemiştir, veyahut da babanın mirasını oğlun alacağı tabii bir hak olduğundan yazılmamıştır. Fakat Hitit kanunları üzerindeki son tetkikler, bunların tamamıyeti lehindedir.

Hitit kanunlarının bu kuru ifadesi dışında Hitit cemiyet hayatındaki kadınlara dair bütün bilgimiz, arazi bağışı veya adak vesikalarında sayılan isimlerden ibarettir. Bir de çok defa ritüel metinlerin müellifi olarak kadınlar görülmektedir. Bundan başka rüya tâbiri veya ölü yıkama gibi işlerin de ihtiyar kadınlar tarafından yapıldığı anlaşılmaktadır. Bütün bunlar bize Hititler devrinde kadına koloni çağında olduğundan daha az ve fakat Önasya'nın diğer kavimlerine nazaran daha çok kıymet verildiğini göstermektedir.

Neticede, müşahede ettiğimiz iki devirden ilkinde, yani "Kül-tepe devri" de diyebileceğimiz Asur ticaret kolonileri çağında kadın, hayatın her sahasına erkek kadar iştirak ettiği ve dolayısıyla sosyal bir çok haklara sahip olduğu halde, bu devri takibeden Hitit Devletleri zamanında kadın bu haklarından erkek lehine gittikçe feragat ettiği anlaşılıyor. Bu sosyal değişikliğin âmili, şüphe yok ki, Anadolu'nun biribirini müteakip maruz kaldığı sâmi ve Hind-Cermen unsurları ile karışmasıdır. Bunlardan biri, patriarkal gelenekli ve III. Ur sülâlesinin ince ve yüksek Sumer kültürü ile sivilize olmuş Asurluların Orta Anadolu'ya yayılan kolonilerinin yapmış oldukları tesirdir. Diğeri de Koloni çağını müteakip yine pederşahi gelenekli Hititlerin Orta Anadolu siteleri üzerindeki hâkimiyeti neticesinde zaten sarsılmış olan yerli âdet ve ananelerin zamanla Hititlerin patriarkal geleneklerine doğru kaymasıdır.

Binaenaaleyh Hitit kanunlarının aksettridiği patriarkal karakterle Hitit kraliçelerinin devletin iç ve dış siyasetindeki mühim mevkileri arasında görülen tezat, fikrimizce bu intikal safhasının izlerinden ibarettir.

DIE STELLUNG DER FRAU IM ALTEN ORIENT

VON

Dr. FÜRÜZAN KINAL

Da Anatolien erst im Anfang des II. Jahrtausends im Lichte der Schrift hineingetreten ist, werden unsere Forschungen in zwei hauptsächlichen Teilen laufen: in der vorhethitische¹ und hethitischen Zeit Anatoliens¹.

Zu diesem Zweck wird zuerst unter den Urkunden der assyrischen Handelskolonie und dann unter den schriftlichen Quellen von den hethitischen Staaten allerlei Aufschlüsse gesammelt, die für die Frauen zutreffend sind. Von denen die erste Gruppe gehören zwar an assyrischen Handelsleuten, aber diese Kaufleuten scheinen in einem so engen Verhältniss mit den Einheimischen, dass man die Kenntnisse auch über die Eingeborenen erhalten kann. Die Beziehungen schranken sich sogar nicht nur auf wirtschaftlichen Handel, sondern auch sie gehen bis sozialen Verhältnissen, wie Ehe oder Scheidung.

Unter den Urkunden von Tausenden, die in Kültepe bei Kaiseri entdeckt wurden, gibt es ja eine kleine Menge von Ehe- und Scheidungsverträge, welche die Struktur der damaligen Gemeinschaft spiegeln können. Aber es ist zu schwer festzustellen, ob die damaligen anatolischen Gemeinschaften auf der patriarkalen oder matriarkalen Familie gestützt worden waren². Darum muss man die ganze Materialien dieser Zeit zum Zweck handhaben.

Es wusste durch die neuerlichen Forschungen der kappadokischen Tafeln, dass es in Anatolien in dieser Periode zahlreiche Fürstentümer gab und einige von denen "das grosse Fürstentum" waren, genau so wie es in Mesopotamien im dritten Jahrtausend der Fall war. Die Urkunden von Kültepe erwähnen manchmal die Prinzessinnen neben diesen Fürsten. Z. b. in einer Tafel (EL 150) gibt

¹ Diese Etude ist im V. Kongress der türkisch-historischen Gesellschaft vorgelesen.

² P. Koschaker, ArOr 18/3 (1950) s. 278, n. 79.

es eine folgende Bemerkung "Als die Prinzessin von Wahsuna kam..". In einem anderen wird mitgeteilt, dass Fürst und Fürstin von Timilkia einen Mann mit seiner Frau und Kindern wegen seiner Schuld an den Gläubiger geliefert haben. Es wäre aber nicht recht mit einem Beweiss zu behaupten, dass in dieser Zeit die Königinnen an juristischen Entscheidungen beteiligt waren. Es fehlt leider weitere Kenntnisse über die Fürstinnen dieser Zeit. Denn die Urkunden von Kültepe kamen nicht vom Palast, sondern vom Volk, naemlich dies sind die geschaeftlichen Urkunden vom taeglichen Leben. Es ist möglich aber in diesen wirtschaftlichen Urkunden über die Struktur der damaligen Gemeinschaft einige Anspielungen zu finden. Durch die Erwähnung von Sklaven und Sklavinnen wurde es klar, dass in Stadtfürstentümern die Institution der Sklaverei existierte, demnach unterscheiden sich die Menschen in Freie und Sklaven. Die Kültepetafeln zeigen uns besonders, dass die Einheimischen anlaesslich der Schuld in die Sklaverei gerieten. Z. b. eine einheimische Frau, die "die Dame des Landes" genannt ist, namens Şatahsusar, gibt einen Schulschein dafür, dass sie in der Feste von Harihari ihre Schuld verpflichtet werde (Hrozny. 24). In einem anderen Schulschein wird Frau Huzura als Pfand gegen $\frac{2}{3}$ Mine und 15 Sekel Silber lassen. Wenn man die Schuld nicht bezahlt, dann wird sie verkaufen (TC III, 252). In der gleichen Weise Frau Balhuisa und Ihr Gatte Babala sind Pfand für das Silber von $\frac{1}{3}$ Mine und 2 Sekel; Wenn sie nach der Ernte ihre Schuld nicht bezahlen können, traten sie ins Haus des Enisrus (EL 86). Naemlich dieses Ehepaar werden Sklaven für den so niedrigen Betrag. Eine andere eingeborene Familie gibt ihre Tochter Kukran an denselben Kaufleute als Pfand dafür, dass sie ihre Schuld von 15 Sekel Silber in der Ernte mit 2 Saecken Weizen bezahlen werden.

Es gibt die Urkunden, in denen die Menschen verkauft werden: Qaqqaria, einer der assyrischen Kaufleuten, verkauft für 5 Sekel Silber seine Sklavin Gatida (EL 105). Eine andere Quittung zeigt uns, wie eine einheimische Familie ihre Tochter Balhuisa gegen 6 Sekel Silber verkauft hat (EL 106). Eine eingeborene Frau Supianika verkauft ihre Tochter Suli (Hrozny 35). Eine assyrische Dame, Ahatum hat an der Frau Kanunia und ihrem Gatte für die Samnanka 22,5 Sekel Silber bezahlt. Aber danach hat diese einheimische

Familie eine Quittung darüber, dass sie acht Fache diesen Preis gegeben hat, um die Samnanika zurück zu holen (EL 214).

Dieser Kauf von Menschen waren nicht nur zwischen assyrischen Kaufleuten und den Eingeborenen, sondern auch zwischen den Einheimischen selbst. Dilukunian und ihr Vater, die ihren Namen nach einheimisch waren, sind schuldig an einem gewissen Peruwa und seiner Frau Tamadanika. Unter seinen beschlagzunehmenden Waren wird seine Sklavin, für 9,5 Mine und 7,5 Sekel Silber verkauft (EL 189). Wir lernen dadurch den Preis einer Sklavin, die zwischen 10 Mine und 5 Sekel wechselt. Die Sklaverei kennt keinen Unterschied zwischen Sklaven und Sklavinnen. Vielleicht sollte der Preis der Sklaven wegen seiner grosseren Arbeitskraft höher sein als der der Skavinnen.

Wir sehen die Frauen dieser Zeit nicht nur im Haushalt, sondern auch auf dem Felde. Nach einer Urkunde gibt Frau Hana³ einen Verpflichtungsschein darüber, dass sie für ihre Schuld am Pflug arbeitete (TC II, 266). In derselben Weise verpflichtete sich Frau Subikuni den assyrischen Kaufleute Pusukenu ihre Schuld von 8,5 Sekel Silber durch das Sensen zu beahlen (EL 81).

Andererseits betrachten wir die Frauen, die ihren Brüdern oder ihren Gatten in wirtschaftlichen Handlungen helfen. Ein Assyreerin, Istar-basti, deren Geburtsort angeblich Kappadokien ist⁴, erledigt brieflich die Arbeiten ihres Bruders in Kanis (TC III, 112). Die Frau Hattitum⁵ hilft auch ihrem Bruder Enlil-bani, sodass 6 Handelsbriefe ihr übersandt wurden⁶. Es gibt auch Frauen, die ganz alleine ihren Handel betrieben. Z. b. Frau Kanunia wird von Assur-Muttabil manche Aufträge gegeben (KTS 6). Ein anderer Brief derselben Frau an ihre Schwester Asui-ilku bildet die älteste Korrespondenz zwischen den Frauen (KTS 5). Ein weiterer Frauenbrief ist der Brief, der von der Priesterin und der Tochter des berühmten assyrischen Kaufmann Pusu-kenus an ihrem Vertreter Assur-Muttabil geschickt wurde (KTS 7). Durch diesen Brief lernen wir,

³ Siehe TC III, 240.

⁴ J. Lewy, ArOr 18/3 s. 373, n. 44 und s. 420.

⁵ Für die Diskussionen über diese Frau siehe: Landberger, ArOr 18/2 (1950) s. 247 und J. Lewy, L. c. s. 375.

⁶ B. Landsberger, L. c. s. 347.

dass die Priesterinnen auch den Handel treiben können. In einer anderer Urkunde (EL 180) wird berichtet, dass die assyrische Anah-Istar ihre Schuld, für die sie ihre Vertreterin Lamassatum der Frau Sadea zu zahlen verpflichtet hat. Die Mutter von obengenannter Hattitum, Taris-matum schreibt einen Brief an ihrem Sohn Enlil-bani in Assur⁷. Unter den Briefen, die von Maenner an Frauen gesandt werden, gibt es auch einen Freierbrief⁸.

Man sieht nun, dass sich die Frauen in dieser Zeit am Arbeitsleben schon beteiligt haben. Es gab keinen Zweifel, dass dieser Zustand ihnen manche rechtliche Vorteile und Verantwortungen sicherte. Tatsächlich war die Frau dieser Zeit selbstständig ihrer Schuld verpflichtet (EL 60), oder selbstständig darlehnt (EL 58, 36), sie ordnet selbst den Schuldschein, siegelt selbst⁹, steht sie vor dem Gericht, kann sie kurz jemanden den Prozess machen. Z. b. die einheimische Zuzana, deren Gatte ein Assyrer war, schliesst einen Vertrag an Stelle ihres Gatten (EL 292).

In der Frau dieser Zeit kennt man das Recht der individuellen Eigenschaft, die ihr vor dem Gericht eine rechtliche Persönlichkeit zuschreibt. Nach einer Urkunde ist eine der beklagten Personen die Assyrerin namens Sat-ili (EL 245). Ein assyrischer Kaufmann führt seine geschiedene einheimische Frau Zibe-zibe zum Gericht, um seine drei Söhne zurück zu nehmen (EL 276). Eine einheimische Sklavin, Wla-wala klagt gegen ihren geschiedene Gatten Pilah-Istar (Hrozy. 32).

Andererseits diese letzten Urkunden liegen vor, dass assyrische Kaufleuten mit eingeborenen Damen heirateten¹⁰. Dagegen fehlt es an einheimischen Maennern, die mit Assyrerinnen verheiratet sind¹¹. Die Ursache liegt darin, dass sowohl an Eheverträge als auch an assyrischen Frauen im Koloniland grosse Mangel war.

⁷ J. Lewy, Lc. s. 373.

⁸ Für die Übersetzung dieses Briefes siehe: J. Lewy, L. c. 374 n. 48.

⁹ Das Siegel der Gabzia, die Frau des Waklis (EL 15); Das Siegel der Priesterin Ahaha (EL 11); das der Histahsusar (EL 36); das von der Balhuisa (EL 86); von der Kukran (EL 106).

¹⁰ Ausser diesen Frauen sind Kuniinahsusar, die Gattin des Assurpilah, Zuzana, die Ehefrau von Uzua, Zuzana, die Gattin von Assuridan einheimische Frauen.

¹¹ E. Bilgiç, DTCF Dergisi IX, 3 (1951) s. 229.

Man versteht aus den Urkunden, dass die assyrischen Kaufleute nach einheimischer Sitte heirateten. Denn in einem Ehevertrag (Hroz. 3), der die Eheschliessung eines Assyrer mit einheimischen Frau enthaelt, spricht man von keinem Ehegeld. Wer sich aber scheiden will, muss 5 Sekekl Silber bezahlen. Wenn wir uns an den mesopotamischen Gesetzen erinnern, dann sehen wir, dass bei den Sumerer und Assyrer die Eheinstitutionen auf Grund der Kaufehe gestützt war¹². Naemlich verkaufte der Vater sein Herrschenrecht über seiner Tochter dem Brautigam und er gibt auch einen bestimmten Betrag seiner Tochter bei der Verlassung des Vaterhauses anstatt ihrem Erbe. Nun gibt es keine Erwähnung von *tirhatum* (Brautpreis) oder *seriqtum* (Mitgift) in der Ehevertraegen von Kültepe, die an Zahl gering sind¹³. Dagegen ist fast immer von einem Scheidungsgeld die Rede. Zwar in einer Urkunde berichtet man, dass der Ehemann der Tahhama¹⁴ den zur Scheidung benötigten "Eid der Stadt" gemacht hat. Nach einem anderen Bericht (EL 3) gibt der Ehemann seiner Gattin das Scheidungsgeld vor dem Prinz¹⁵. Sowohl der Eid, als auch die Lieferung des Scheidungsgeldes vor dem offiziellen Persönlichkeiten deutet, dass die Scheidung nach bestimmten Regeln möglich war, wie die Ehe.

Es ist ja sehr interessant, dass die Scheidungsgeld beiden Seiten gehört (Hroz. 3 und EL 3). Das beweist uns, dass die anatolische Eheinstitution den Frauen das Recht der Scheidung gibt. Ausserdem in dieser Kaufehe herrscht die Monogamie. In beiden Urkunden erwähnt man zwar, dass der Ehemann eine andere Frau nicht nehmen darf¹⁶. Dieses Verbot bedeutet, dass der Ehemann eine andere Gattin nicht haben darf. Aber die Existenz der ersten legitimen Ehegattin verhindert nicht viele andere Nebenfrauen zu nehmen; sogar muss die kinderlose Gattin ihrem Mann eine Skalavin schenken.

¹² P. Koschaker, L. c. s. 210.

¹³ E. Bilgiç, L. c. s. 228.

¹⁴ Dieser Ehemann ist İli-asranni nach Lewy, (EL 6), Atata, nach Bilgiç, L. c. 23.

¹⁵ Wir kennen den Prinz Warba von Kanis und sein "rabi similtim" Halgiasu durch EL 188.

¹⁶ Es ist streitig, ein Wort in diesem Briefe amtum oder assatum zu lesen. Dazu s. E. Bilgiç, L. c. s. 229.

nachdem ein Sohn geboren ist, kann die Ehefrau, wenn sie will, die Skalavin verkaufen¹⁷.

Zum Schluss sieht man, dass es am Anfang des II. Jahrts. v. Chr. nach dem sittlichen Recht in Anatolien keine Kaufehe gibt und dass man auch der Frau wie die Maenner ein Scheidungsrecht gibt. Im Falle der Scheidung nimmt die Ehefrau die Kinder (EL 276). Die auf diesen Bedingungen beruhende Ehe zeigt uns, dass die anatolische Gemeinschaft in dieser Zeit die matriarkalische Sitte noch haelt. Wir werden unten sehen, dass an der Veränderung der matriarkalischen Sitten sowohl assyrische Kaufleute wie auch indo-germanischen Hethiter beeinflusst waren.

Zur Zeit der Hethitischen Reihe:

Es ist möglich, die Urkunde der Archiv von Hattusas (Boğazköy) einerseits, die archeologischen Werke andererseits zu benutzen, um die Stellung der Frau zur Zeit der hethitischen Reiche zu untersuchen. Es ist aber zu beachten, dass die hethitischen Quellen nicht über das Volk und die Gemeinschaft der Hethiter, sondern nur von den Palastleuten berichten, da sie fast immer von den Königen geschrieben werden. Darum erschliessen sich unsere Forschungen nur auf die Palastfrauen oder den königlichen Damen. Als volkstümliche Urkunden kommen die hethitischen Gesetze und Landsschenkungsurkunden in Frage. Die hethitische Gesetze sind nach der Struktur der Gemeinschaft codifiziert, die die Freien und Sklaven bietet. Also unterscheiden sich die Frauen der hethitischen Zeit auch in Freien und Unfreien.

Einen Typ der freien Hethiterin vertreten hethitische Königinnen, die in sozialischen Leben eine wichtige Stellung gehabt haben. Ein Tafel erwähnt sogar eine Königin, die ganz selbstständig zu herrschen scheint¹⁸. In religiösen Zeremonien in Tempeln oder in offiziellen Audienz in Palasten befinden sich die hethitischen Königinnen fast immer bereit. Z. b. in der Fest von "antahsumsar" bezeigt man den gleichen Respekt gegenüber königlichen Ehepaaren. An manchen Festen beteiligten sich allein die Königinnen, die "sakuvassar" genannt sind. Die legitime Gattin des herrschenden Königs

¹⁷ Wie in Genesis 16, 1; 21, 9.

¹⁸ 2 BoTU 23 A 1 56-62.

hiess "Tavannana", die sich ihre Stellung und Autorität zur Zeit ihrer Söhne auch behalten konnte. Die Gattin des neuen Königs darf den Titel "tavannana" erst nach den Tode ihrer Schwiegermutter übernehmen¹⁹. Man unterschätzt, dass "tavannana" wahrscheinlich der Name oder der Titel der ersten Königin sei, wie der Name Labarnas, des ersten hethitischen Königs, ein Titel, welcher von folgenden Königen gebraucht werden. Denn in der Opferliste "B" ist "tavannana" nach dem Name von Labarna geschrieben. Wir wissen nicht, ob dieses Wort Tavannana der Eigenname der ersten hethitischen Königin ist oder nur ihr Titel ist.

Wir sehen zur Zeit von Hattusil I eine Königin, die sich mit Intrigen beschäftigt. In seinem berühmten Testament nennt Hattusil I. sie als die Schlange. Als Hattusil I. seinen Sohn Huzzia vom Thron abgesetzt und an dessen Stelle den Mursil I. als Thronfolger beruft, gebraucht die Königin Hastajar ihre Macht bei dem König, um das Recht ihres Sohnes zu schützen²⁰. Wir kennen andere Königinnen des alten Reiches nur Namen²¹, keine Ahnung aber über ihre Ausführungen. Man diskutiert sogar die historische Stellung mancher Königinnen²².

Die aelteste Königin des neuen Reiches ist Nikalmati, die Mutter von Suppiluliuma und die Gattin des Tuthalia III. Sie bezeugt sowohl durch die Opferlisten, als auch durch ein Siegel, welches ihrer Tochter gehört. Wir besitzen viele Urkunden zwar von Königin Asmunikal. Auf ihrem anderen Siegel nennt man diese Königin Tavannana²³. Nach einer Landsschenkungsurkunde schenkt sie ein Gut mit dem König Arnuvanda und wahrscheinlich mit ihrem Sohn "tuhkanti" Tuthalia zusammen an Kuvatalla, eine Hierodule (KBo V, 7). In derselben Weise wird eine Gebetstafel vom königlichen Ehepaar geschrieben (KUB XVIII, 21).

In den Urkunden werden zwei Damen als Ehefrau von Suppiluliuma erwähnt und diese beiden Damen sind sowohl durch die Siegel als auch durch die Opferlisten bezeugt. In diesem Listen sind

¹⁹ A. Götze, Kleinasien s. 87.

²⁰ F. Sommer, HAB s. 209 und A. Götze, L. c. s. 87.

²¹ Otten, MDOG 83 s. 51 ff.

²² Nach Forrer hat die Königin Valli ganz selbststaendig regiert. 2 BoTU 14 und 20.

²³ MDOG 74 s. 67 ff.

zunächst der Name der Königin Dadu-Hepas und dann die der Hinti geschrieben. Prof. H. G. Güterbock hat die Dadu-Hepa deshalb als erstere Gattin empfohlen, weil nach ihm die Opferlisten chronologisch richtig eingeordnet sind²⁴. Wenn Dadu-Hepa mit Tavannana identisch ist²⁵, die ihre Schwiegertochter durch die Verhexung zum Tod anlass gab und welche die Steuer von Alasia und Astata an sich genommen hat, so nimmt man an, dass die erstere Frau des Suppiluliumas Hinti gewesen sei. Es wurde dabei vorgeschlagen, dass eine der Gattinnen die Tochter des Königs von Babel sei. Denn auf beiden Siegeln, derer Namen weggebrochen sind, ist "die Tochter des Landes Kardunias" (d. h. Babil) geschrieben. Diese beide Siegel sind von Prof. Güterbock zur Zeit von Suppiluliuma gelegt²⁶. Aber weder in dieser Zeit noch zur Zeit seiner Nachfolger gibt es keine Kunde über solchen verwandtschaftlichen Relationen zwischen Hattiland und Babylonien. Wenn man aber in Betracht zieht, dass die hethitischen Königinnen fast immer die Theophornamen mit Hepat trugen, so wurde es empfohlen, dass die babylonische Prinzessin in ihrer neuen Heimat den Name von Dadu-Hepa übernehmen soll.

Wir sehen zwar, dass die meisten hethitischen Prinzessinnen mit vasalen Königen verheiratet waren: Die Schwester von Suppiluliuma mit dem König von Haiasa und seine Tochter Muvattis mit Mashuiluvas von Mira²⁷, eine andere Prinzessin, deren Name wir nicht wissen, mit Mattiwaza, König von Mitanni verheiratet waren²⁸. Später DINGIR.MES.İR, die Schwester Muvatallis wurde dem Prinz von Sehafflussland gegeben²⁹.

In den Opferlisten wird nicht die Gattin des Mursilis erwähnt, sowie auch keine Erwähnung unter reichlichen Urkunden seiner Zeit. Es gibt nur einzigen Siegel mit keilschriftlichen Legende, auf der "Malnikal, grosskönigin" mit dem Name des Mursilis gelesen ist³⁰. Dieser Vorschlag wurde aber von Güterbock abgelehnt³¹.

²⁴ H. G. Güterbock, SBo I, s. 5.

²⁵ E. Forrer, L. c.

²⁶ H. G. Güterbock, L. c. s. 6-9.

²⁷ J. Friedrich, *Vertraege* I Nr. 3 § 22—MVAEG 31 (1926) s. 107.

²⁸ E. Weidner, PD Nr. 1.

²⁹ J. Friedrich, *Vertraege* IB § 2; Götze, *Mursilis Annalen* s. 143.

³⁰ E. Forrer, 2 BoTU 14.

³¹ H. G. Güterbock, SBo I, s. 46.

Seitdem ein Siegel des Mursilis in Ugarit (Ras-Schamra) entdeckt wurde³², ist es klar geworden, dass Urhi-Tesup, der Sohn einer esirtu-frau das Siegel seines Grossvaters brauchte, um seine Legitimität auf dem Thron zu sichern. Nämlich nannte er sich Mursilis III. So gab es keinen Zweifel, dass einige Siegel dem Mursilis gehörte, die alles bis heute dem Urhi-Tesup zugeschrieben wurden. Denn ein Teil der Siegel mit hieroglyphen Mursilis sind mit dem Namen Danu-Hepa, der Gattin des Muvatallis, andere Teil dagegen mit einem unbekanntem Namen einer Königin zusammen gebracht. Danach kann man schätzen, dass dieser unlesbare Name die Hieroglyphen der Gattin von Mursil sein würden. Denn die Siegel des Muvatallis stellen auch in derselben Weise in Hieroglyphen den Namen der zwei Königinnen dar, von denen eine Danu-Hepa, die zur Zeit Muvatallis die Grosskönigin und in der Zeit von Urhi-Tesup Tavannana war. Andere unlesbare Hieroglyphen, die drei schliessenden Schirmen ähneln, mit einer Hepat-Zeichnung, nämlich Frau X-Hepat sollen der Name der Gattin des Urhi-Tesup sein.

Dazu kommt die wichtige weibliche Persönlichkeit der hethitischen Geschichte vor: Pudu-Hepa, die königliche Gattin des Hattusilis III. Wir haben viele Briefe, Gelübde von ihr. Ausserdem ist ihre Name auf den Siegeln und auf den Inschriften von Fraktin mit königlichen Namen zusammen geschrieben. Unter den Urkunden dieser Zeit erwähnt man ihren Name fast immer mit dem König zusammen³³. Sie war die Tochter des Priesters Pentipsarri von Kizzuwatna und sie beschäftigte sich mit dem Gut. Nach einem Ritualtexte, der über den Kultus von Gott Lelvani spricht, lässt die Königin die armen Mädchen heiraten, die armen Jungen bei ihnen Onkel als Lehrling gibt, die waisen Kinder beschützt³⁴. Wir lernen durch eine andere Urkunde, dass sie mit ihrem Gatte Hattusilis ihren Sklaven namens Sahurunuva privilegiert. Sie bittet Gott für ihre Majestät "goldene, silberne Jahre; goldene, silberne Monate; und goldene, silberne Tagen.". Nach einer Tafelunterschrift³⁵ befiehlt Königin Pudu-Hepa dem Hauptsekretär alle Inschriften über Kizzuwatna zu sammeln.

³² Syria XXIX (1952) s. 172.

³³ A. Götz, Kleinasien s. 88.

³⁴ E. Laroche, RA 43, 1/2 (1949) p. 55.

³⁵ K. Balkan, ABoT I 1, 2.

Andererseits spielt sie in äusseren Politik des Lande eine grosse Rolle. Als den Friedenvertrag nach dem 17 jährige Kriege zwischen Aegypten und Hatti zur Zeit Hattusilis III geschlossen wurde, hat Pudu-Hepa einen Glückwünsch-brief der Königin von Aegypten geschrieben³⁶. Bis heute wurden 13 Briefe an Pudu-Hepa und 26 Briefe dem Hattusili von Ramses II übersandt. Die Stellung der Königin in Protokol zeigt uns nichts besser als die Zahl dieser Briefe.

Ausserdem hat Pudu-Hepa mit einem anderen Grosskönig korrespondiert³⁷. Ein Satz in diesem Briefe: "Die Prinzessinnen von Amurru und von Babil, die ich, grosse Königin genommen habe. . . ." zeigt uns deutlich die Rolle der Königin zu diesem ehelichen Verhältnissen. In demselben Brief wird aus der Ehe der Tochter des Hattusilis mit einem mächtigen König gesprochen. Wir wissen in der Tat durch die Darstellungen auf die Wände der Tempel von Abu Simbel, dass eine seiner Tochter im 34. Regierungsjahre des Ramses II. von Hattusili selbst nach Aegypten zur Ehe mitgebracht wurde³⁸. In einem Vertrag von Amurru wird erklärt, dass auch seine andere Tochter mit Pentisina, der König von Amurru verheiratet ist³⁹.

Es liegt auf der Hand, dass sich die hethitischen Königinnen im Innen mit den Zeremonien, Kulte beschäftigt haben, sowie sie in der Aussenpolitik des Landes zum friedlichen Zweck eine wichtige Aufgabe übernommen haben. Die Stellung der hethitischen Königinnen ist so hoch, dass man sie mit der von den babylonischen und aegyptischen Königinnen nicht vergleichen kann⁴⁰.

Wir haben schon oben gesagt, dass wir auf die hethitischen Gesetze beschränken müssen, um eine Frau vom Volk kennen zu lernen. Die hethitischen Gesetze spiegeln uns eine patriarkalische Gemeinschaft. Nach § 48 kann der Vater seine Kinder verkaufen oder sie als Schadenersatz geben (§ 44). Nach § 198 kann der Mann seine Frau

³⁶ E. Edel, IF 60, 1 (1949) s. 75.

³⁷ Wer ist dieser Grosskönig, ist streitig, nach Forrer, in RLA I, 67 ist er König von Babil, nach Götze, NBr 19 König von Amurru: nach Sommer aber AU 255-260 König von Kybros.

³⁸ J. H. Breasted (Ranke's Übersetzung) Geschichte Aegyptens (Vienna 1936) s. 246 ff.

³⁹ E. Weidner, PD s. 124.

⁴⁰ E. Edel, IF 60 s. 82.

ohne Bestrafung töten, wenn er seine Frau mit einem Mann ertappt. Dieser Paragraph äussert das Herrscherrecht des Mannes über die Frau. So stützt sich die ehelichen Institution bei Hethitern auf die Kaufehe nach § 29⁴¹. Im Falle der Scheidung gehören die Kinder dem Vater; nur eines laesst man der Mutter (§§ 31§32). In einer Erzählung (KUB XXIV 48) sagt der Mann zu seiner Frau, dass sie eine Frau sei und als eine Frau sie davon nichts verstehen könnte. Appu, der ausser einem Kind alles hat, klagt Gott, dass er keinen Sohn habe⁴². Der Lohn eines verdingten Mannes ist gesetzlich als 12 Sekel Silber festgesetzt, dagegen für die Frauen die Helfte (§ 42). In einem anderen Paragraph sagt man, "Wenn ein Mann auf fremder Feldflur ermordet wird, gibt er, wenn es in freier Mann ist, Feldflur, Haus und 1 Mine 20 Sekel Silber, wenn es aber eine Frau ist, gibt er (sie) 3 Mine Silber"⁴³.

Da über das hethitische Erbrecht keine genügende Dokumente vorhanden sind, wissen wir nicht, ob der Sohn beim Erbe einen Vorteil hat. Aber im Erlass von Telipinu sagt man: "Wenn der König keinen Sohn hat, dann gibt man der aeltesten Tochter des Königs einen Gatten, er soll der König sein!". Also zog man der Sohn vor. Aus all diesen Argumenten geht hervor, dass die hethitische Gemeinschaft patriarkalisch war⁴⁴. Aber wir müssen dazu bemerken, dass es möglich ist, in hethitischen Gesetzen die Spuren der alten matriarkalischen Zeiten zu finden. Z. b. im § 27 im Todesfalle der Frau ist das Teilen der Muttererbe festgestellt, indem keine Erwähnung die Erbe des Vaters. In derselben Weise berichtet man in § 171 die Ausstossung des Sohnes von der Mutter, keine Rede aber ist die des Vaters. Es gibt hier zwei Möglichkeiten: entweder ist das Gesetz verloren gegangen oder es war deshalb nicht geschrieben, weil das vorteilhafte Recht des Sohnes natürlich war.

Ausser diesem trockenen Ausdruck der hethitischen Gesetzen bezogen wir unsere Kenntnisse über die Frau in Landsschenkungsurkunden, die nur aus den Namen bestanden. Wir treffen Manche Frauen, welche die Verfasserinnen der ritualen Texte sind. Die Deutung

⁴¹ P. Koschaker, L. c. 210-296.

⁴² H. J. Friedrich, ZA 49, 214.

⁴³ J. Friedrich, Symbolae Koschaker, s. 3.

⁴⁴ S. Alp, DTCF Dergisi V, 5 s. 472.

der Träume oder die Vorbereitung der Toden füllen von alten Damen aus.

All dies zeigt uns, dass zur hethitischen Zeit der Frau weniger als in der Koloniezeit, aber mehr als bei den vorderasiatischen Völker eine Wertung zugeschrieben wurde.

Zum Schluss haben wir beobachtet, dass in der hethitischen Zeit die Frau zugunsten des Mannes auf ihre Rechte verzichtete, indem sie in der Koloniezeit in verschiedenen Gebieten des Lebens beteiligt war und sie infolge ihrer Arbeit rechtlichen Vorteil besass. Der Grund dieser sozialen Aenderung liegt darin, dass Anatolien durch die indogermanische und semitische Bevölkerung gemischt wurde. Die semitischen, also patriarkalischen Assyrer, die Seit der Dynastie III von Ur mit der hoche und feine sumerischen Kultur zwilisiert haben, drückten einerseits durch seine Kolonien auf Anatolien. Als die indogermanischen und ebenso patriarkelischen Hethiter über Anatolien zur Herrschaft kamen, übten sie Einflüsse auch über die einheimischen Sitten und Traditionen aus. Die Gegensätzen, die zwischen die patriarkalischen Karakter der hethitischen Gesetzen und der wichtige Stellung der hethitischen Königinnen im Protokol offenbar sind, bestanden aus den Spuren dieser Übergangszeit.

S A R I H A N

TAHSİN ÖZGÜÇ - MAHMUT AKOK

Sarıhan Ürgüp'ün altı kilometre kuzeyinde, Avanos yanında, Damsa çayı vâdisinde, genişçe bir düzlükte ve bağlar yanındadır¹. Kültepe-Kaniş hafriyat heyetinin tetkikini 1955 yılının Ekim ayında ikmal ettiği Sarıhan², Selçukluların ünlü Sultanhanları plânında³ olup, K. Erdmann'ın II^a olarak adlandırdığı tipe girmektedir⁴. Kervansarayın dış kaplama taşları köprü inşası için koparılıp Ürgüp'e nakledilmemiş olsaydı, bugün bu âbidenin bu tipe dahil Selçuklu hanlarının en iyi korunmuş örneklerinden bir tanesini temsil ettiğini söyleyebilecektik.

Kervansaray, kareye yaklaşan avlulu bir ön kısım ile, dikdörtgen plânlı, üstü kapalı, daha dar bir arka kısımdan ibarettir (Plân: 1). Portal cephenin tam ortasında ve büyük kitlesi ile dışarıya doğru

¹ Sarıhan, ilk önce H. Rott tarafından incelenmiş ve kervansarayın yalnız plâni ile portalinin fotoğrafı neşredilmiştir (*Kleinasiatiscbe Denkmäler aus Pisidien, Pamphylien, Kappadokien und Lydien*, Leipzig 1908, s. 241). Rott'un plâni ile bizimki arasındaki farklara aşağıda, yeri geldikçe, işaret edilecektir. Jerphanion da Göreme kiliseleri karşısındaki bu ünlü Selçuklu âbidesi üstünde durmuş ve kervansarayın üç güzel fotoğrafını, yani hanın heyeti umumiyesinin dıştan görünüşünü, süslü portalini ve avluya nazır kapalı odalarından bir tanesinin kapısını neşretmiştir (*Les Eglises Rupestre de Cappadoce, Paris 1925, I, s. 17 v.d. Lev. 17, 1 ve 18, 2-3*). Bunlardan ilki, kervansarayın dış kaplama taşlarını gösteren ve elimizde kalan tek vesika olması bakımından çok mühimdir. Bu bölgedeki Selçuklu yolları ve dolayısıyla kervansarayları üstünde duran K. Bittel, Sarıhan'ın Nevşehir çevresinden gelip Kızılırmak vâdisine Avanos yanında erişen ve oradan Karasu vâdisi boyunca Kayseri'ye ulaşan eski anayola olan münasebetine işaret etmiştir (*Kleinasiatiscbe Studien, İstanbul 1942, s. 42, not: 14*). Kâzım Özçoban da Sarıhanı (*Kayseri Tarihi, I, Kayseri 1948, s. 61*), Ürgüp tarihi münasebetiyle, bahis konusu eder. Ürgüp civarındaki Türk anıtları üstündeki çalışmaları ile tanınan Ali Rıza Önder, *Sarıhan Kervansarayı* adlı makalesini *İstiklâl* gazetesinin (Kayseri) 16. Kasım 1953 tarihli sayısında yayınlamıştır. Sarıhan kısa, fakat en güzel şekilde K. Erdmann tarafından tasvir edilmiş ve Selçuklu kervansarayları yanındaki mevkii tâyin edilmiştir: *Notizen zum inneranatolischen Karavansaray (Kunst des Orients II, s. 13)*.

² *İlâhiyat Fakültesi Dergisi* (ilk çıkacak sayısında).

³ Ernst Diez, *Türk Sanatı, İstanbul 1946, s. 107*.

⁴ K. Erdmann, s. 13.

çıkıntılıdır (Plân: 2-3 ve Res. 16). Basık kemerli giriş kısmının iki renkli kemer taşları birbirine geçme olarak ve bir nevi kavisler meydana getirmek üzere, yerleştirilmiştir (Plân: 4). Yan söve taşları da, bu teknik de olmamasına rağmen, iki renklidir. Dış kısmının üstü stlaktitli yarım kubbe şeklindedir. Girişin iki yanında fevkalâde müzeyyen mihrabiyeler-nişler yer alır (Res. 2). Bunlar yarım kubbeli, bir nevi şemse şeklinde olup, girift kabartmalar ve mustakim oluklarla süslüdür. Portalin düz bir şekilde tanzim olunan dış kenar çerçiveleri, pervazları ve iç köşeleri dolduran süs sütuncukları, gayet ölçülü bir şekilde, hendesî motiflerle bezelidir (Res.1).

Sarıhan'ın mescidi, diğer bazı Selçuklu kervansaraylarında da görüldüğü gibi⁵, portalın iç girişi üstündedir (Plân:2-3 ve Res. 3). Bugün, kare plânlı mescidin üst örtüsü çok harap durumdadır. Stlaktitli tromplarında dörtten sekize geçen stlaktitli köşelerin bulunuşu, tavana sekiz köşeli tonozlarla bir nevi dilimli yıldız manzarası vermektedir. Mescidin bu şekilde sekiz mutakattüğ tonozun birleşmesinden meydana gelen yıldız biçimindeki üst örtüsünü -kubbesini Ağzıkarahan mescidinin çok iyi muhafaza edildiğini gördüğümüz⁶ üst örtüsünden ayrı tutmak doğru değildir⁷. Mihrap çerçevesi ve köşelerdeki iki süs sütuncuğu, kervansarayın bütün kapılarında olduğu gibi, hendesî, zarif motiflerle süslüdür (Res. 4). Portalın arkasına düşen mescit medhali avluya, yani, kapalı kısmın kapısına bakmaktadır. Buraya, son izleri bugün dahi yerinde duran dik-dar asma bir taş merdivenle çıkılmaktadır. Kapı önündeki merdiven sahanlığı balkon şeklindedir; bu kısım yıkıldığından, etraf korkulukları hakkında bir şey söylemek mümkün olamıyor. Basık kemerli girişin üstündeki stlaktitli kubbe, iyi korunmuştur. Kapının dış yüz kenarı silmeli ve çerçevesi de süslüdür⁸. Mescidin içinden dama çıkan merdivenin ezan okumak için kullanıldığını kabul etmek lâzımdır⁹.

Tabanı muntazam ve dört köşe taşlarla döşeli avlunun solu 11 taş ayağın üzerine basan sivri kemerli, tonozlu, avluya açık revaklar

⁵ K. Erdmann, s. 8.

⁶ *İlâhiyat Fakültesi Dergisi* (ilk çıkacak sayısında).

⁷ Selçuklu mimarisinin bu iki güzel örneğini, daha fazla tahripten korumak, onları sanat tarihimizin bir ders mevzuu olarak, saklamak zorundayız.

⁸ Mescit kapısının en iyi resmi için bk. K. Erdmann, Res. 9.

⁹ Bunun eşini Ağzıkarahan mescidinde de görmüştük (*İlâhiyat Fakültesi Dergisi*).

halindedir (Plân:1-2 ve Res. 5-7). İki tonoz arası da, ayrıca, kemer ve ayaklarla birbirine muttasıldır. Tonozların avluya bakan yüzündeki kemerleri ve tonozlar arasındaki ayaklar üzerindeki kemerler, bir alt, bir üst kemer olmak üzere, yani kaşlı kemer şeklinde iki sıra halinde örölmüşlerdir. Portalın solundaki eyvanda duvara açılmış ve künkleri korunan bir çeşme vardır (Res. 5). Çökek köylüleri bu çeşmede köylüler tarafından kırılmış bir arslan heykelinin varlığını Ali Rıza Önder'e nakletmişlerdir¹⁰. Bu habere inanmamak için hiçbir sebep yoktur. Kapı geçidinin sağındaki hancı veya idare odası tonozlu, menfezsiz bir hücre halindedir.

Avlunun sağını kapalı odalar işgal etmektedir (Plân: 1,3 ve Res. 8). Plânımızın tetkikinden de anlaşılacağı üzere, H. Rott odalardan bir tanesini fark etmemiş ve mevcut olmayan kalın bir duvarı dış kulenin (içten) hizasına resmetmiştir¹¹. Odaların hepsi tonozlarla örtölüdür. Her odanın mazgâl şeklinde dışarıya açılan birer penceresi vardır. Yalnız ortadaki odanın penceresi, dış beden duvarındaki kule sebebi ile avluya açılmıştır. Aynı odanın, diğerlerinin aksine, avluya açılan bir kapısı da yoktur. Bu oda sağındakine, o da bitişiğindeki iki küçük odaya çok basık kemerli birer kapı ile bağlanmıştır. Bunlardan başka, diğer odalar arasında herhangi bir kapı mevcut değildir. İki küçük odadan en küçüğü, hanın hamamıdır. Buradaki su yolunu ve kurnaları tesbit etmek mümkün oldu. Sondan ikinci odada ahşap bir üst katın bulunduğunu, üç tarafta çıkıntı teşkil eden konsülden anlıyoruz. Avluya açılan kapıların beşi de iyi korunmuştur. Bunlardan ilki ve kervansarayın toprak damına çıkışı sağlayan taş merdivenin altında kalanı¹² (Res.3), düz, sade bir kapı şeklindedir. Birbirinin aynı olan ve en büyüklerini temsil eden ikinci ve üçüncü kapıların etrafı silmeler ve hendesî çerçevelerle süslüdür (Plân: 3 ve Res. 9). Bunlar düz lentoludur. Sivri kemerleri ise *süs kemeri* mahiyetindedir. Bu üst kemerlerin altında stlaktitli kubbeler ve süs kemerleri ile süslü çerçeveler arasındaki iki boşlukta da birer madalyon vardır. Dördüncü ve beşinci kapılar daha alçak olup, süsleri de o nisbette basittir (Res. 8). Bunların stlaktitli kubbeleri ve derinlikleri yoktur. Bütün kervansarayda ahşap aksama ait hiçbir şey kal-

¹⁰ *İstiklâl Gazetesi*, 16. Kasım 1953, s. 2.

¹¹ H. Rott, Res. 82. Bu mevzu için ayrıca bk. K. Erdmann, s. 13.

¹² Bu merdiven H. Rott'un plânında yoktur.

mamıştır. Sarıhan'ın, oldukça, iyi korunmuş güzel kapıları bu muhteşem kervansarayaya hususî bir kıymet verdirmektedir. Şu anda onların ömürlerini uzatmak vazifesi ile karşı karşıya bulunuyoruz.

Kapalı kısma-kışlığa girişi sağlayan iç kapının yine iki renkli düz taşlarla inşa edilmiş dış kemeri *sivri kemer* şeklindedir (Plân: 2, 4; Res. 10). İç basık kemerin iki renkli taşları, portalda gördüğümüz şekilde, yani birbirine geçme olarak ve bir nevi kavisler meydana getirmek üzere tertiplenmiştir. Karşılıklı süs sütuncuklarının üstündeki kemer üzengisi çıkıntılı ve stlaktitlidir. Kapı yüz çerçevesi basit tezyinatla, mimarî silmeler ve oygularla süslüdür. Girişin iki yanında sivri kemerleri örgü motifi ile nakışlı ve kubbeleri stlaktitli mihrabiyeler-nişler vardır (Res. 11). Nişlerin köşelerindeki süs sütuncukları basit bir şekilde süslenmiş olmasına rağmen, asıl çerçeve, diğer kapılarda görmediğimiz hendesi bir motifle bezelidir. Heyeti umumiyesi itibariyle bu kapıda satuh süslerinden ziyade, plâstik bir ifade yapan şekillere kıymet verildiği anlaşılmaktadır. Kapının üst kısmı çok haraptır; bunun için hakikî şeklini bilemeyoruz. Girişteki alt-basık kemerin üstündeki alınlıkta mermer kitabenin boş yeri görülmektedir (Res.10). Ali Rıza Önder kitabeyi düşürüldüğü yerden almak ve Ürgüp Orta Okuluna nekletmekle tahripten kurtarmıştır (Res. 12). Kitabedeki *Elşükrülillah* ifadesinin ebced hesabına göre, kervansarayın hicrî 616 tarihinde inşa edildiğini gösterdiği yazılmışsa da¹³, Dr. Adnan Erzi adı geçen kitabenin bu şekilde anlaşılamayacağını ve bunun Ebced formülü ile izahına imkân olmadığını bildirdi. Sarıhan'da bundan başka bir kitabe mevcut değildir.

Kapalı kısımda enliliğine ve uzunluğuna 4 sıra halinde tertiplenmiş 16 adet taş ayak vardır (Plân: 1-3). Diğerlerinden daha yüksek tonozlu olan orta nefin¹⁴ (Res. 14) sağ ve solundaki ikişer nef ortadakine amut olmak üzere, tonozlanmıştır (Res. 13). Bu, orta nef nazaran, beş tonozun sağda, beşinin de solda olduğunu gösterir¹⁵. Orta nef kapı mihrabi üzerindedir. Avlunun revaklı kısmında olduğu gibi, burada da fevkani tonozlar yan kısımlarında ikişer ayakla daha az mürtefi kemerlere istinat etmek suretiyle, umumi boşluğu mey-

¹³ *İstiklâl*, 16. Kasım 1953, s. 2.

¹⁴ K. Erdmann, s. 8.

¹⁵ K. Erdmann, s. 13.

dana getirmektedir. Orta tonozun takviye kemerleri zarif silmeli konsüllere oturmaktadır (Res. 13). Yüksek tonozun kemer yüzleri ile ara mesnet duvarlarındaki diğer kemerlerin örgüleri *kaşlı kemer* şeklinde, iki sıra taşla örülmüştür. Bu izahattan da anlaşılacağı üzere, orta nef tonozu yan tonozların üzengilerinden daha yüksek inşa edilmiş ve ayrıca her tonozun arasında birer takviye kemeri meydana getirmek suretiyle büyük tonoz kısımlara bölünmüştür. Orta nefin tam ortasında silindirik şeklindeki tanburu ile muazzam bir kubbe oturmaktadır (Res. 14). Tanbur düz alikalı olup, dört tarafında küçük pencereleri vardır. Dışarıdan kasnağı sekiz köşeli olan kubbe, iyi korunmuştur. Kışlığın iki uzun duvarında üçer menfezi vardır.

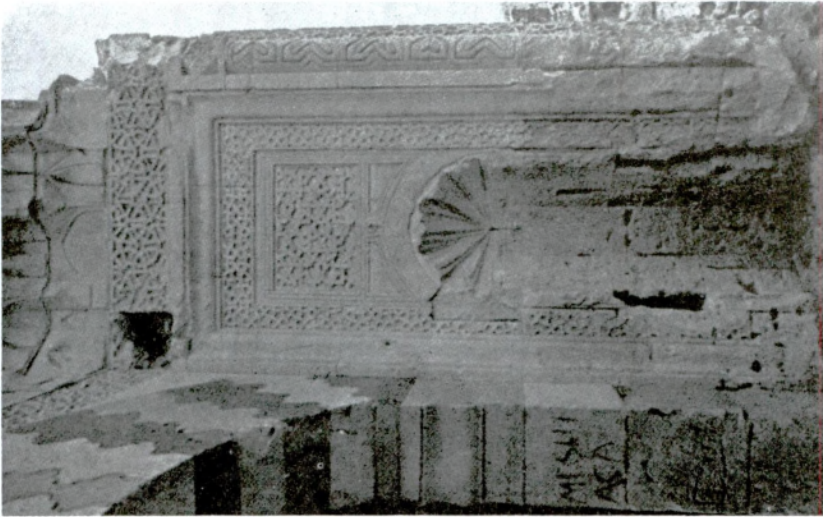
Kervansarayın çevre duvarları dışında ikisi müselleî, altısı dört köşeli, dört köşedekiler de çok sathlı olmak üzere, dayanak mahiyetinde -contrefort- çıkıntı teşkil eden 12 tane kulesi vardır.

Sarıhan'ın içi muntazam kesilmiş taşlarla kaplıdır. Maalesef dış kaplama taşları sökülüştür; bu sebepten muhteşem han dışarıdan bir moloz yığını halinde görülmektedir (Res. 15-16). Yalnız orta nef üstünden yükselen sağlam kubbe, bu çevreden geçenleri kervansaraya çeken fevkalâde müessir bir ifadeye sahiptir (Res. 14). Sarıhan'ın dış kaplama taşları sökülmeden önceki halini temsil eden tek fotoğrafını¹⁶, okuyuculara daha iyi bir fikir verebilmek için, burada yeniden neşrediyoruz (Res.17). Muahhar zamanlarda hanın etrafına çok bölmeli, alelâde barınaklar inşa edilmiştir. Bugün bunlar da çok harap durumdadır.

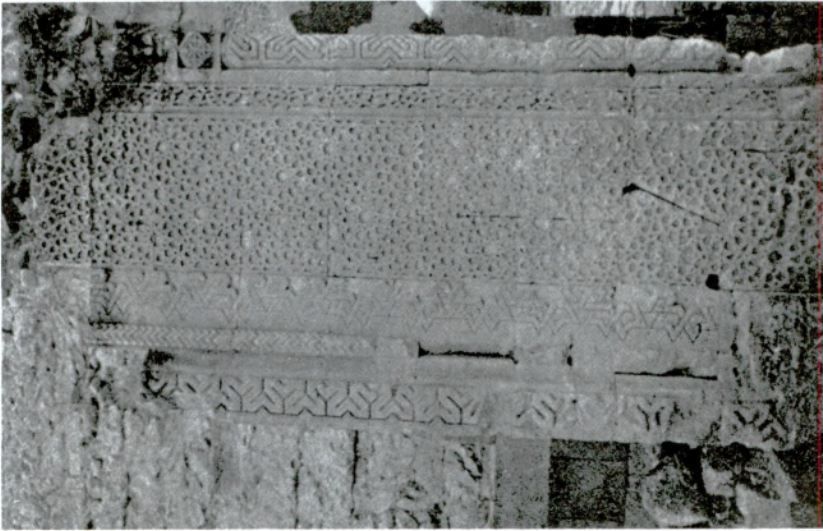
Kitabesi ele geçirilemeyen Sarıhan'ı kesin olarak tarihlemek ve kimin tarafından inşa edildiğini tâyin etmek mümkün değildir. Bununla beraber, tetkik ettiğimiz plânı ve mimarî üslubu onun aynı tipe giren ve XIII. yüzyılın ilk yarısına ait olan diğer Selçuklu hanlarından çok farklı bir tarihe sahip olamayacağını, kolayca, anlatır.

¹⁶ Jerphanion, Lev. 17, 1.

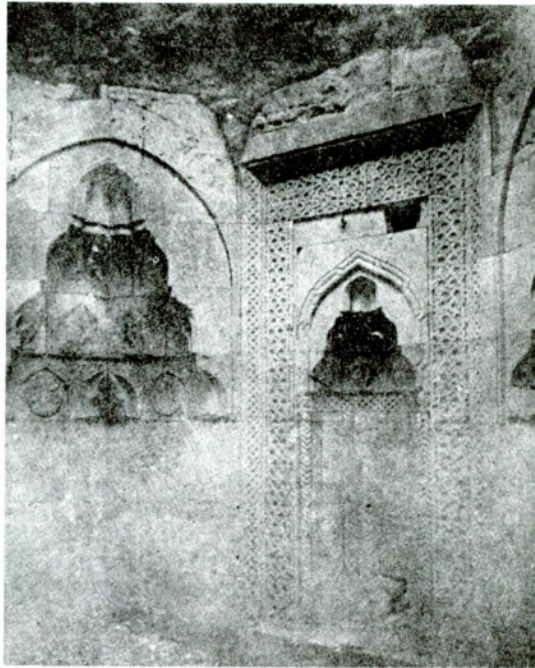
Res. 2

Res. 1

Res. 3

Res. 4

Res. 5

Res. 6

T. Özgüç—M. Akok

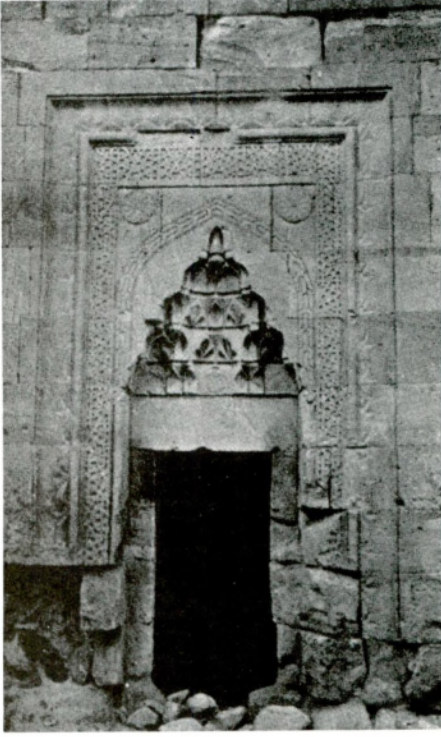

Res. 7

Res. 8

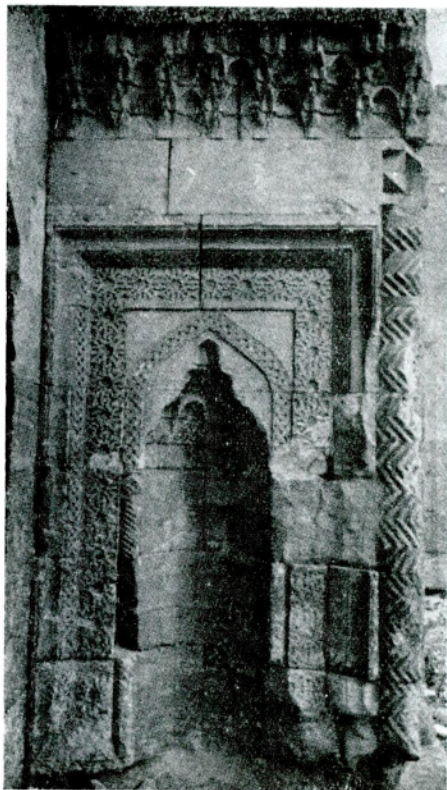

← Res. 9

← Res. 10

← Res. 11

Res. 12

Res. 13

Res. 14

T. Özgüç—M. Akok

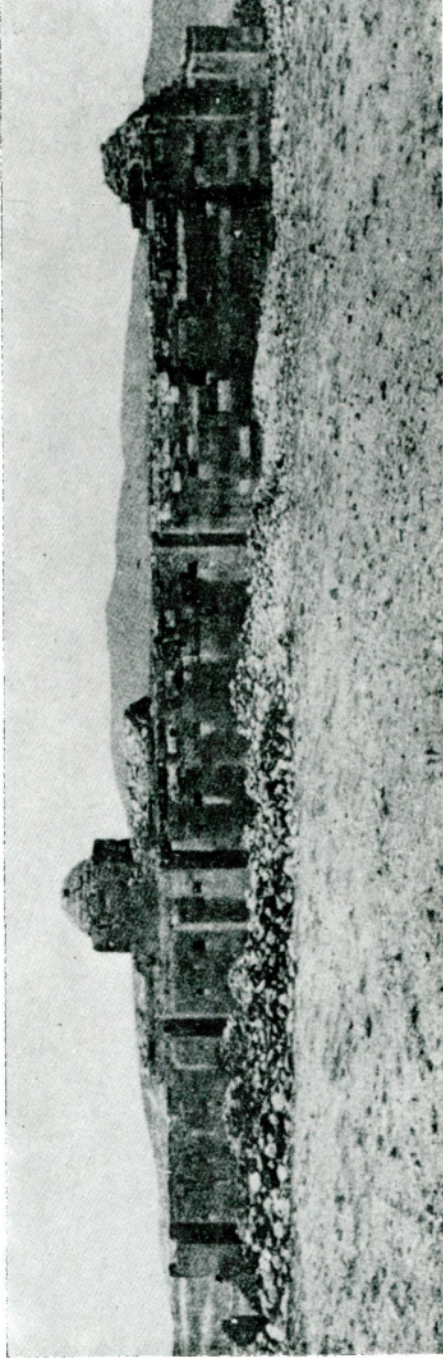

Res. 15

Res. 16

T. Özgüç – M. Akok

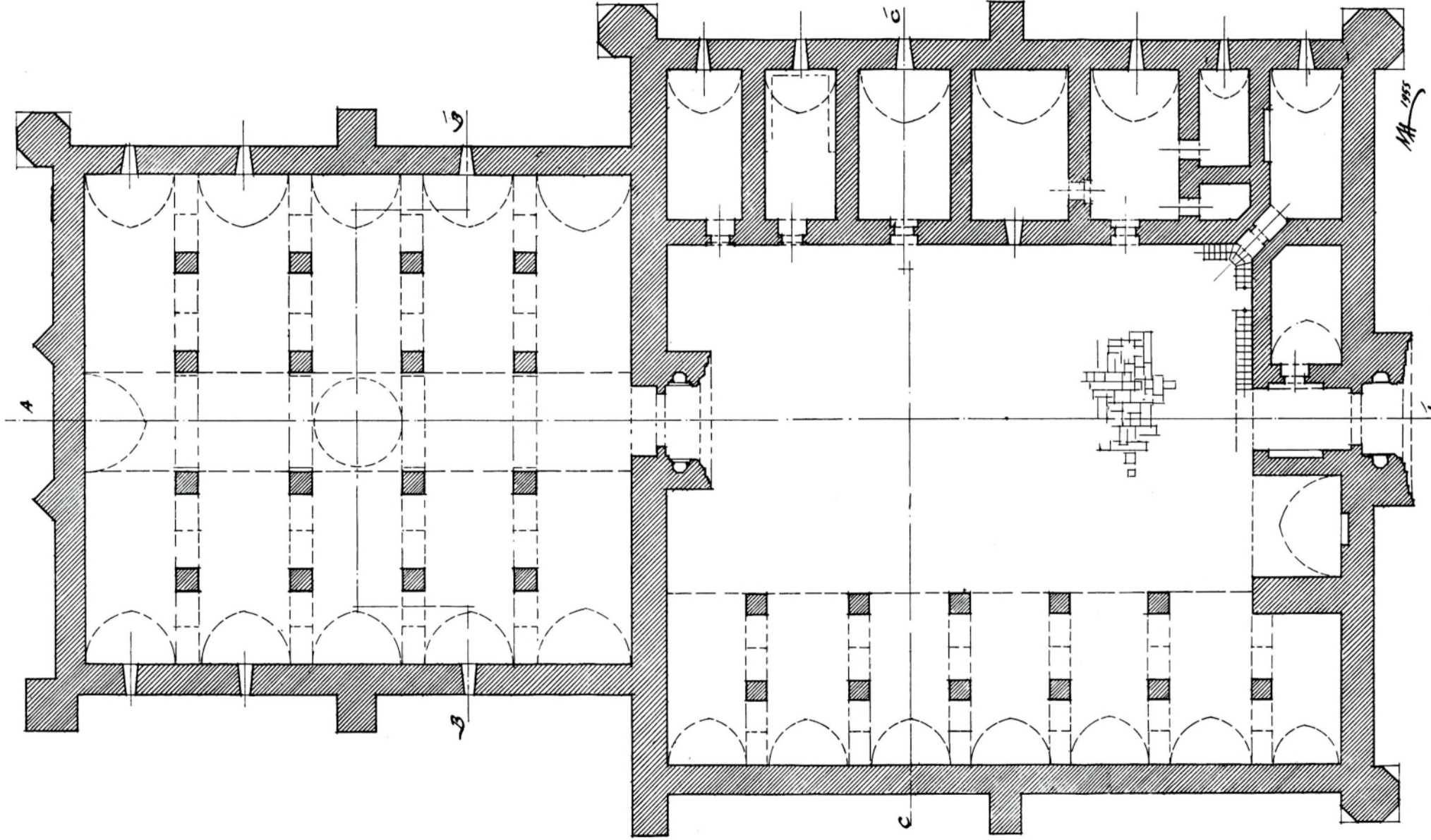

Res. 17

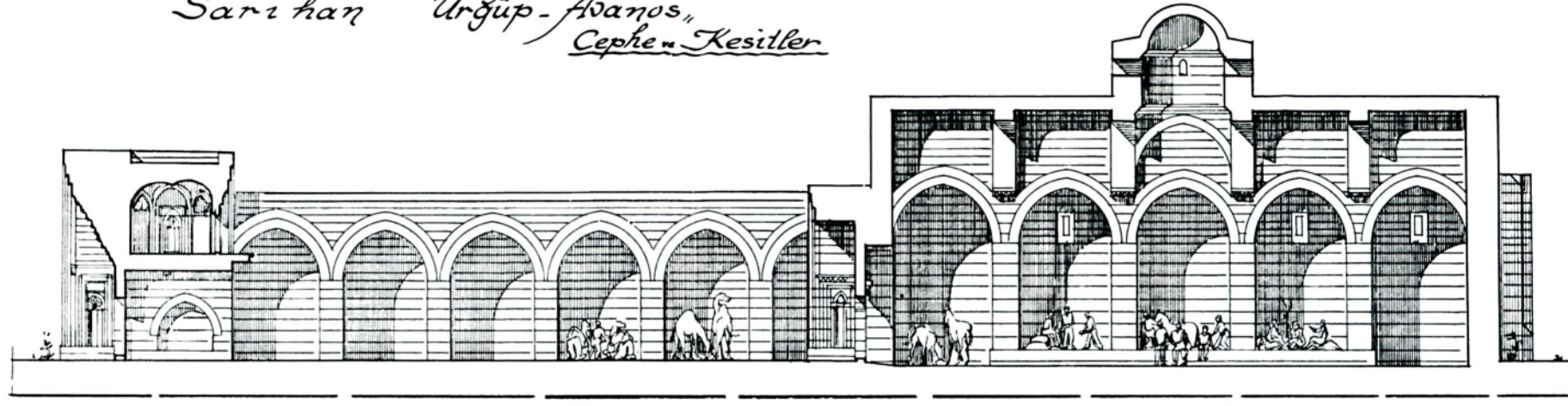

P.1

Sarıhan Ürgüp-Avanos PLANI

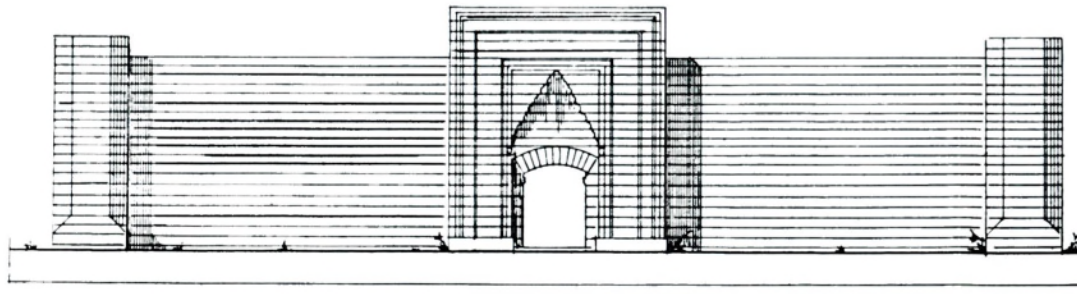
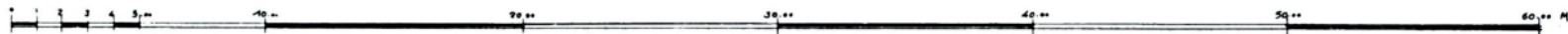

Sarıhan "Urğüp-Avanos"
Cephe Kesitler

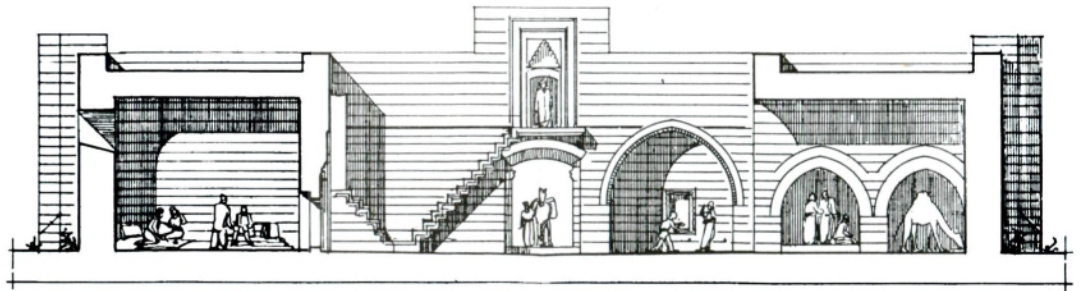

A-A - kesiti

MA 1957

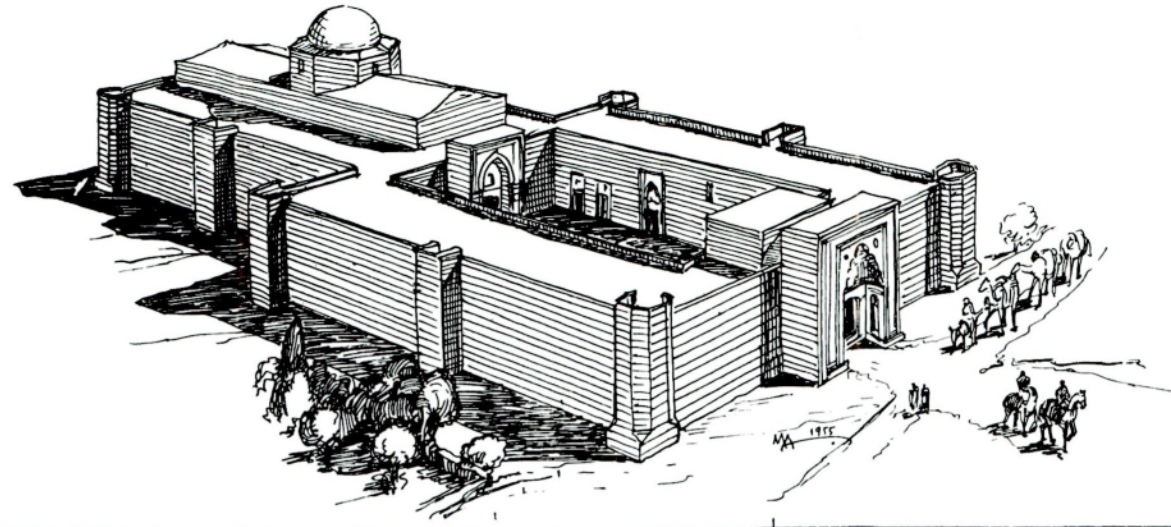
CEPHE

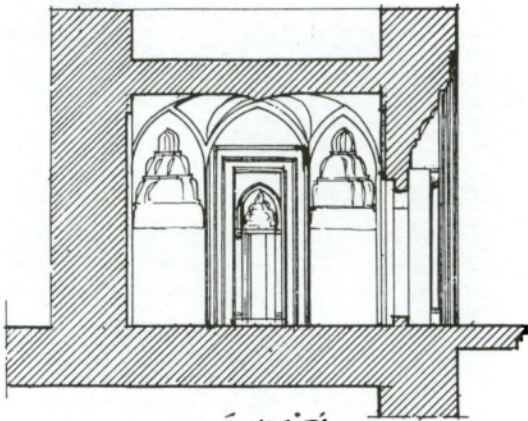
É,c kesiti

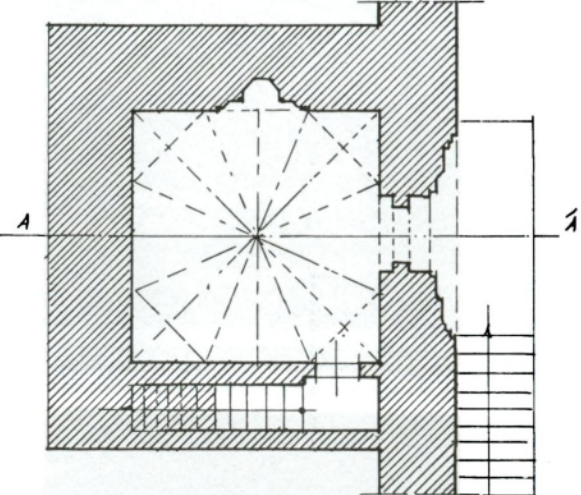
Sarıhan "Ürgüp-Avanos"

Mescit kısmı.

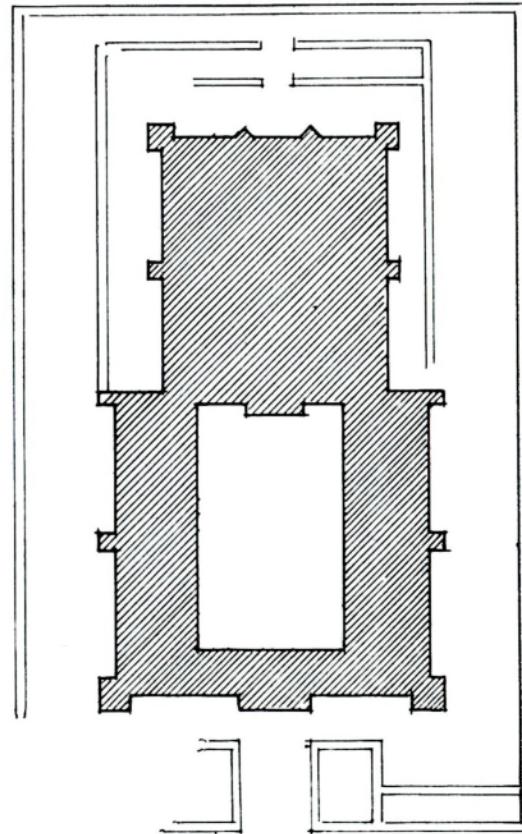

A-A KESİTİ
0.50 1.00 2.00 3.00 4.00 5.00 M

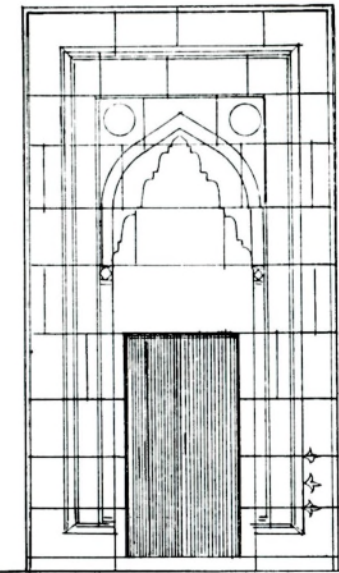
PLAN

Han ve etrafındaki yapı izleri.

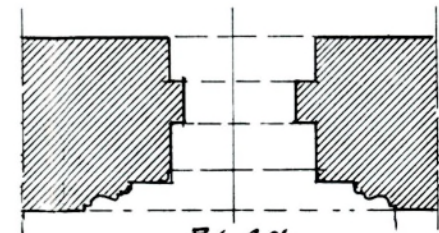

VAZİYET PLANI

Oda Kapıları :

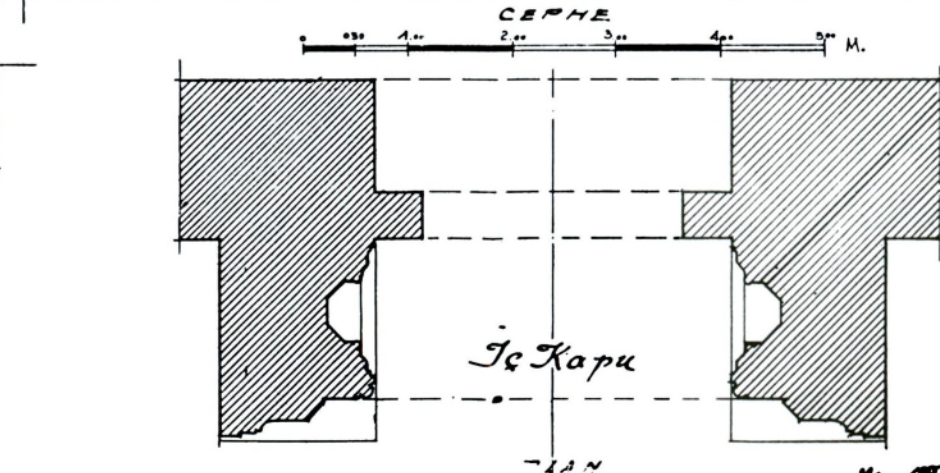
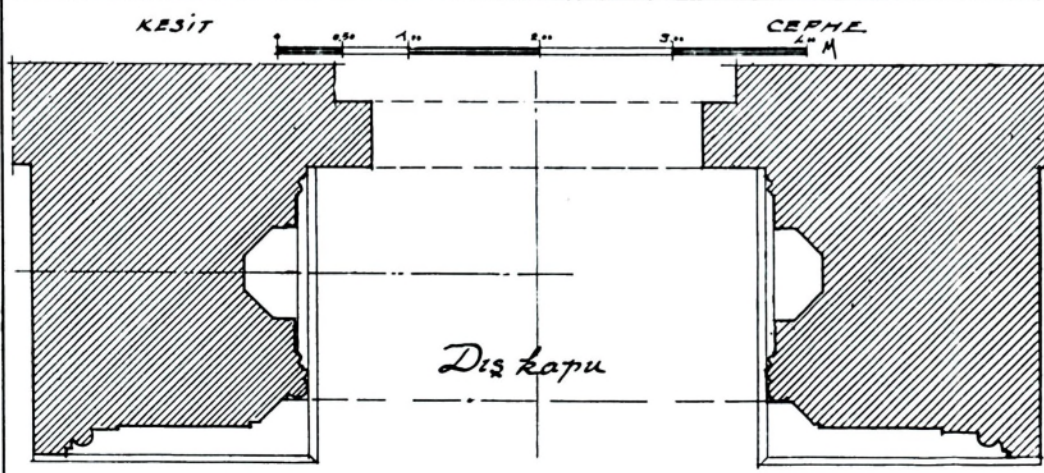
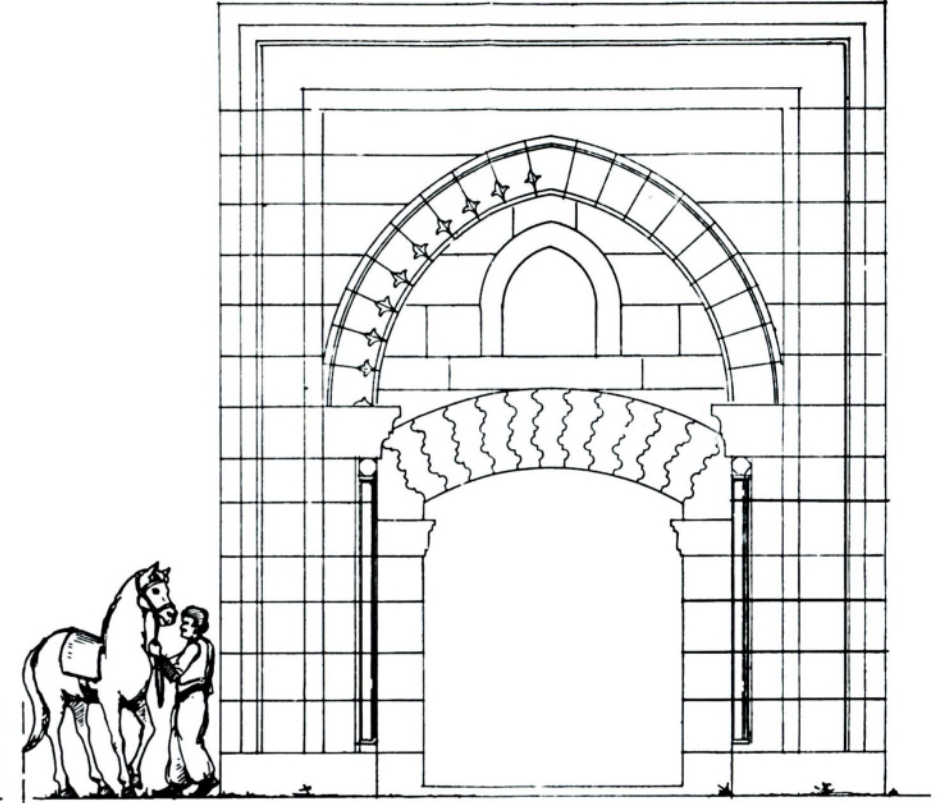
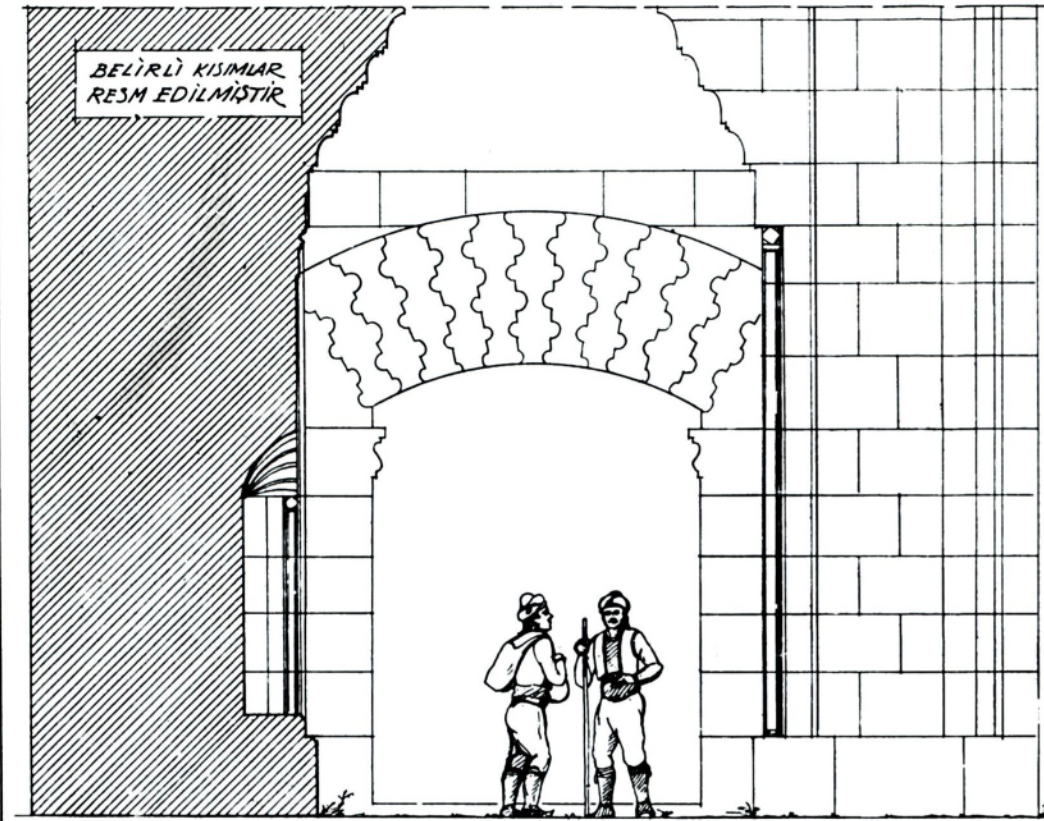
CEPHE

PLAN

0.50 1.00 2.00 3.00 4.00 M

Sarı han 'Ürgüp-Avanos,

PLAN

PLAN

DURAĞAN VE BAFRA'DA İKİ TÜRBE

M. ZEKİ ORAL

DURAĞAN TÜRBESİ

Coğrafi mevkii: Kuzey Anadolu dağlarının Boyabat-Vezirköprü-Gerze, Bafra, Samsun arasında kalan kısmı çok ârızalıdır. Boyabat-Vezirköprü yolu bu dağların güney sathı mâilinden geçer. Kızılırmak vâdisine paralel olarak devam eder. Boyabat'tan 70 Km. kadar uzakta ve yola takriben 2,5 kilometre yakın olan Yağlıbasan¹ köyünün Alan mahallesi türbe mevkiinde bahse konu olan türbelerin birincisi bulunmaktadır.

Türbenin binası: Türbe dört köşe bir temel üzerine kurulmuştur. Duvarlar yükselirken üçgen tromplarla dört köşeden sekize bölünerek kubbe kasnağı ve kubbe çevrilmiştir (Plân 1). Türbe kabaca yontulmuş rüsubî, süngerimsi bir taştan (köveki taşı) kireç harçla yapılmıştır. Doğuya dar bir kapısı vardır (Resim 1). Bugün kubbenin üst kısmı yıkılmış duvarların sıvaları dökülmüş perişan bir haldedir (Resim 2). İçinde bir mezar vardır. Mezar taşında yazı yoktur. Türbede iki kitabe vardır. Birisi türbe kapısının sağ tarafına düşmüş, yerde durmaktadır (Resim 3). Mermer taş üzerine sülüs ile yazılmıştır. 0.70×0.47 boyundadır. Üç satırdan ibarettir. Aynen şudur. (Vesika 1)

1 - عمر هذه القبة الاميرالكبير امير حسن بن سليمان

2 - في وفات اخيه پولاد بك في سنة اثني وتسعين وسبعماية

3 - وفات بعده المرحوم قتلوشاه بك في سنة سبع وتسعين وسبعماية

Türkçesi "Süleyman Bey oğlu Büyük emir Hasan Bey bu kubbeyi (türbeyi) yaptırdı. Kardeşi Polat Beyin ölümü 792 yılındadır. Ondan sonra Kutluşah Bey de 797 yılında vefat etti" demektir. Türbenin duvarına konmuş ve Çakmak taşı cinsinden bir taş üzerine üslupsuz bir yazı ile yazılmış üç satırlık bir kitabe daha vardır (Re-

¹ Yağlıbasan Danişmendiye Devletinin dördüncü hükümdarıdır. Düşmanı basan mânasıdır. Anadolu'da bir çok köyler böyle hükümdar veya ümera isimleriyle anılmaktadırlar.

sim 4). (Vesika 2)

1 - وفات مرحوم مغفور فخرالدين پولاد بك بن

2 - سليمان بك در تاريخ سنه اثني وتسعين وسبعماية

Türkçesi “Süleyman Bey oğlu rahmet olunmuş, esirgenmiş olan Fahr üd-din Polat Bey 792 yılında vefat etti” demektir.

Türbedeki kitabeler bize dört kişinin ismini vermektedir. Birisi Süleyman Bey, ikincisi Beylerin büyüğü mânasına gelen ve bu devirde ekseriya müstakil ümera tarafından kullanılan ve Emir ül-Kebir elkabını alan Hasan Beydir. Diğer ikisi ise Hasan Beyin kardeşleri Polat ve Kutluşah Beylerdir. Türbenin bir kilometre batısında Sarı Saltık ve üç kilometre batısında Polat Bey mezarları bulunduğu köylüler söylediler. Mezarlarda yazı yokmuş.

TARİH

Kitabelerde adı geçen Polat, Kutluşah Beylerin ve Emir ül-Kebir Hasan Beyle babaları Süleyman Beyin kim olduklarını me hazlerde, uzun uzadıya araştırdık. Bu tarihlerde bahse konu olan türbe ve muhiti ile ilgili sayılabilecek iki hükümdarlık ailesi arasında üç Süleyman Bey vardır. Bunlardan ikisi İsfendiyaroğulları sülâlesinden, birisi de Pervaneoğullarından Süleyman Beydir. İsfendiyar soyundan olan 1. Süleyman Bey 740 H. tarihlerinde hükümdardır. Zamanında Sinop'u zaptederek oğlu İbrahim Beye vermiştir. İbn-i Batuta Seyahatnamesinde ve ondan naklen diğer kitaplarda bu Süleyman Beyin oğullarının adları yazılıdır. Aralarında kitabemizde yazılı isimler yoktur. İsfendiyaroğlu II. Süleyman'ın adı Süleyman Paşa olmakla beraber evlâtsiz ölmüştür².

Pervaneoğullarından Süleyman Beye gelince: Emir Alemüd-din Süleyman Bey diye tarihlere geçmiş olan bu zat önce Sinop Beyidir. Mühezzip üd-din Mes'ut Çelebi'nin mahdumu Ahmet Gazi'nin oğludur. İsfendiyaroğlu I. Süleyman Bey Sinop'u bunun elinden almış Alem üd-din Süleyman Bey de Amasya'ya iltica etmiştir. Amasya ümerasının Sultan Tac üd-din Altunbaşı hükümdar ilân etmeleri

² Halil Edhem. Düvel-i İslâmiye sayfa 307. Talât Mümtaz Yaman. Kastamonu tarihi sayfa 172.

üzerine akrabalıkları dolayısıyla ³ Altunbaş'ın veziri olmuştur. Bundan sonra Alem üd-din Süleyman Beyi Amasya ümerası arasında görüyoruz ⁴. Türbe kitabesinde adı geçen Süleyman Beyin Pervaneoğullarından Süleyman Bey olduğunu zan ve kabul ettirecek diğer deliller de vardır:

1— Türbe, yukarıda işaret edildiği gibi kuzey Anadolu dağlarının güney sathı mâilleri üzerindeki sarp, kayalık, ormanlıkların ve dar vâdilerin arasındadır. Burası Kızılırmak mecrasına yakın, hâkim bir noktadır. Sivas, Tokat, Amasya, Samsun taraflarından Boyabat, Sinop ve Kastamonu'ya geçen tarihî yol burada Kızılırmak, sonra Gökırmak vadisini takip ederek devam eder. Türbenin bulunduğu dar sahanın 35 Km. kadar batısında ve Gökırmak vâdisinin geniş bir yerinde Muin üd-din Süleyman Pervane tarafından 664 H. yılında yaptırılmış muazzam bir kervansarayla hamam ve cami vardır. İşte bu kervansarayın etrafında bilâhare Durağan (Bugün kaza merkezi) adındaki kasaba kurulmuştur ki Sivas'tan hareket ederek Sinop'un fethine gelen I. Keykâvus zamanındaki Selçuk ordularıyla IV. Kılıçaslan günlerinde ve Pervane Muin üd-din Süleyman emrinde Sinop'un ikinci fethine giden Selçuk askerleri burada karargâhlarını kurmuş oldukları tarihî hakikatlerdendir. Henüz vakfiyeleri elde edilememiş olmasına rağmen, kervansaray ve diğer eserler için geniş vakıflar tesis edildiği de kabul olunabilir. Pervaneoğulları bu eserler ve bunlara vakıf malikânelerde hak ve mütevellilik iddia ederek yahut buralar halkından kuvvetli taraftarlar temin edip bu civarda tutunmuş olabilirler.

2— Türbenin bulunduğu köy halkı, Türbede medfun Beylerin Durağan'daki kervansarayı yaptıran zatın evlâdından olduklarını dedelerinden naklen ifade etmektedirler.

3— Muin üd-din Süleyman Beyin Sinop'ta 661 H. tarihli medrese kitabesi, 666 tarihli cami kitabesi ⁵, Merzifon'da 663 H. tarihli cami kitabesi ⁶, Durağan'da ve sözü geçen IV. Kılıçaslan oğlu III. Keyhüsrev zamanında yapılmış 664 tarihli kitabesi bulunan ker-

³ Tokat'ta Ahmet Paşa mescit ve türbesi, Sümbül Baba zaviyesi kitabeleriyle akrabalıkları sabit olmaktadır. İsmail Hakkı Uzunçarşılı. Kitabeler. Sayfa 10-11.

⁴ Hüseyin Hüsamettin. Amasya Tarihi. Cilt 3, sayfa 12, 22, 23, 53.

⁵ Hüseyin Hilmi. Sinop Kitabeleri. Sahife 16.

⁶ Halil Ethem. Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası. Sene 8, sahife 42-52.

vansarayı, Pervanenin oğlu Ali Beyin Kastamonu'da 671 H. tarihli Bimaristan kitabesi⁷, Kızı ve II. Mes'utun ailesi olan Saffet üd-Dünya İldihont⁸ hatunun Tokat'a 687 tarihli Hankah (Ahmet Paşa Mescit ve türbesi) ve 691 H. tarihli Sümbül Baba tekkesi kitabeleri vardır. Bunlardan başka Pervane Muin üd-din Süleyman'ın torunu Mühezzip üd-din Mes'utun Boyabat'ın Eğlence köyünde 672 H. tarihli bir cami kitabesi bulunmaktadır. Mühezzip üd-din Mes'utun oğlu Gazi Çelebi'nin Sinop'ta 722 tarihli kabir kitabesi vardır. Görülüyor ki Pervane Muin üd-din Süleyman ve evlâdının bütün eserleri Sinop'ta ve civar vilâyet ve kazalarda toplanmış bulunmaktır. Pervane Sinop'u kendisine malikâne olarak aldıktan sonra oğlu Mehmet Beyi Sinop'ta bırakmıştır. Babasının 676 da öldürülmesi üzerine Mehmet Bey istiklâlini ilân ederek vefatına kadar Sinopta' hükümet sürmüş 696 da vefat ettiği vakit hükümdarlık oğlu Mühezzip üd-din Mes'uda geçmişti. Mes'ud Samsun ve Bafra'yı zaptederek etrafını yağmaladı. Samsun'daki darphanenin mevcudunu aldı. Samsun taraflarının mutasarrıfı Rûkn üd-din Rahat Mes'ud kuvvetlerine karşı duramadı. Moğol ümerasından ve İlhanın nâibi Mücir üd-din Emirşah bu iki bey arasında başka türlü anlaşma çaresi bulamayınca aralarında akrabalık tesisine çalıştı. Birbirlerine dünür yaptı. O günlerde bin kadar firenk askeri Sinop'a çıkmış halk ile alış veriş yapmakta idiler. Bu arada Mes'udu yakalayarak esir edip gemilerine getirdiler. Sonra 900.000 dirhem mukabilinde serbest bıraktılar. Bu felâket üzerine Mühezzip üd-din Mes'ud, Mücir üd-din Emirşah'ın kızını almak istedi, bir çok hediyeler gitti geldi. Nihayet muvaffakiyet hasıl oldu. Bu hısımlık Mes'udun mevkiini kuvvetlendirdi. Bu vak'a 698 yılında oldu. ⁹ Mes'ud 700 yılında vefat edince yerine oğlu Gazi Çelebi hükümdar oldu. Gazi Çelebi kimin oğludur? Bu hususta me hazlerde ihtilâflar vardır. Yazıcı Ali Selçuknamesi sahife 848, 887; Merhum Ahmet Tevhit (Tarihi Osmanî Encümeni Mecmuası. sene 1, sahife 318 ve sene 2, sahife 257, 422); Hüseyin Hüsamettin. Amasya Tarihi. cilt 1, sahife 188; Türk Tarihi Encümeni Mecmuası. sene 15, sahife 305, 308 ve Hasan Fehmi Turgal. Müneccimbaşuya göre Anadolu Selçukileri. Sahife 90 da

⁷ Talât Mümtaz Yaman. Kastamonu Tarihi. Sahife 86.

⁸ Hüseyin Hüsamettin. Amasya Tarihi. Cilt 3, sahife 23.

⁹ Aksarayî Tercümesi. Sahife 300-306.

Gazi Çelebi'yi Sultan Gıyas üd-din II. Mes'udun oğlu olarak kabul etmişler, Pervane Muin üd-din Süleyman Beyin torunu Mühezzib üd-din Mes'ud Beyden sonra Sinop ve havalisinin Gazi Çelebi'ye geçtiğini yazmışlardır. Üstat İsmail Hakkı Uzunçarşılı bu fikirde değildir. Ona göre Gazi Çelebi Mühezzib üd-din Mes'ud Beyin oğludur. Anadolu Beylikleri. Sahife 41. Bundan naklen M. Şakir Ülkütaşır. Türk Tarih Arkeologya ve Etnografya Dergisi. Sayı 5, sahife 146. Gazi Çelebi'nin mezarı Sinop'ta Muin üd-din Süleyman medresesinin sağ tarafındaki yerindedir. Bu kabri ziyaret ettim. 722 tarihli olup mezar taşında Gazi Çelebi'nin babası adı (Mes'ud Çelebi) olarak yazılmıştır. Eğer Sultan Gıyas üd-din Mes'udun oğlu olsa idi, herhalde daha başka elkap kullanılırdı. Bilhassa mezar taşındaki bu kayda dayanarak ikincilerin mütalâasını doğru bulmaktayım. Gazi Çelebi'nin zamanındaki vukuat me hazlerde yazıldığı halde babası gibi erkek evlâdı olup olmadığına ihtilâf vardır. Bazı kitaplarda Gazi Çelebi'nin erkek evlâdı olmadığı için Sinop'un bir müddet kızı¹⁰ tarafından idare edildiği, bu sırada İsfendiyaroğlu Süleyman Beyin Sinop'u kendi Beyliğine katarak oğlu İbrahim Beye verdiği yazılıdır¹¹.

Gazi Çelebi'nin İbrahim adında bir oğlu bulunduğu rivayeti de vardır¹². Mes'ut Çelebi'nin Nasır üd-din Ahmet Gazi adında diğer bir oğlu bulunduğu, bunun 728 H. yılında vefat ettiği, Ahmet Tevhit merhumun ifadesine atfen Amasya Tarihinde zikredilmektedir¹³. İşte bu Ahmet Çelebi'nin yerine oğlu Süleyman Bey Sinop Emiri olduğu, İsfendiyaroğlu Süleyman Beyin Sinop'u işte bu Süleyman Beyden zaptederek Amasya tarafına kaçırdığı yazılmaktadır. Yukarıda beyan olunan karinelere ve delillere istinaden -aksi sabit oluncaya kadar- türbe kitabesinde adı geçen zevatın Pervane Muin üd-din Süleyman Bey ahfadından olduklarını kabul ediyoruz.

¹⁰ Yazıcı Ali Selçuknamesinde "Sinop, Sultan Mes'ut kızlarından Bir karımış بر قرمىش Hatun elindeydi. Sinop Sipahilerinden birisi, Sinop'ta hükümet kurmak hayaliyle bu kadını boğdurmuş ise de Anadolu'da islâhata gelmiş olan İlhanilerden Süleyman Han o sipahiye tepelemiş. sayfa 887" olduğu yazılıdır. Gazi Çelebi hakkındaki mütalâaya istinaden bu kızı da Pervane oğullarından Mühezzib üd-din Mes'udun kızı olarak kabul edersek Gazi Çelebi'nin kızı değil, kız kardeşi olduğu anlaşılır.

¹¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı. Anadolu Beylikleri. Sahife 40.

¹² Tarih-Osmanî Encümeni Mcmuası. Sene 1, sahife 318.

¹³ Cilt 3, sahife 12.

BAFRA TÜRBESİ

Kuzey Anadolu dağlarının güney yüzünde ve Kızılırmak vâdisindeki birinci türbenin -biraz doğusuna düşmekle beraber- mukabilinde ve adı geçen dağların kuzey sathı mâilinde, Bafra merkezinin beş kilometre kuzeyinde ve Kızılırmak deltasındaki türbe köyündedir.

Türbenin binası: Kısmen yontulmuş moloz taş ve kireç harçla yapılmıştır. Dört köşe bir kaide üzerindedir. Üçgen şeklindeki pantatiflerle kubbe kasnağı ve kubbesi çevrilmiştir. Kubbe içten kireç harçla sıvanmış ve badana edilmiştir. İçten geniş ve basıkça görülen kubbeye dıştan bazı doldurmalarla sivri bir şekil verilerek piramitle kapatılmıştır (Resim 5). Kible tarafında bir kapısı vardır. Diğer üç cepheye açılmış küçük pencerelerden ışık alır (Plân 2). İç kısımda ve yanlarında iki niş vardır. Kapının üstü iki parça taştan bir kemerle tutturulmuştur. Yan söveleri de yontulmuş taşlardanır. Bu taşların üzerinde pek mahirâne işlenmemiş olmakla beraber bazı nebtaî tezyinat vardır. Üç parça mermer taş üzerine yazılarak türbenin kapısı üzerine konmuş uzun bir kitabesi vardır (Resim 6). Üstte görülen taşın eb'adı $0,37 \times 0,54$ metredir. Üzerine iki satır sülüs yazı ile kelime-i Tevhit ve tarih yazılmıştır. Altta yan yana görülen taşların eb'adı ise $0,33 \times 1,35$ metredir. Reyhaniye benzeyen bir tip yazı ile şu kitabe yazılmıştır (Vesika 3).

لا اله الا الله محمد رسول الله 1

في تاريخ المحرم ثلث وثمانين وسبع مائه 2

3 - ولونجى من المنون احد نجى النبي الهاشمى احمد حباب هذه العماره مرحوم مغفور معصوم سعيد شهيد حافظ كلام الله حاجى لطف الله بن امير محترم مكرم

4 - اميرزا بن حسين بك وخواهران مرحوم مذکور مرحومات مغفورات سعيدات شهيدات حافظات كلام الله پاشا وايلميش پاشا وخواند

5 - خاتون وسلطان جعلهن الله فى بجوحة اللجنة چون حکم ربانى تاريخ طاعون در رسيد همہ دريك لحظه بجوار حق

- 6 - پیوستند پدر و مادر خون دل از دیده بارانیدند و چون مدت مدیده
ماتم داشتند و راحت دنیا جمله گذاشتند اما خور
- 7 - اندیشند که دنیا دنی فنا فنا است هر تختی را بتخته تابوتی بدل کند
هر شخصی عزیز را لباس کل من علیها فان پوشاند هر صاحب
- 8 - ذوق را شراب کل نفس ذائقة الموت بخشاند بفروزه نقصان ضیادادند
و طریق تسلیم نص دید و دانستند که حکم خدای عزوجل جزع
- 9 - بسیار کردن و یا صبوری نمودن رجوع نتواند بود هر که را لباس حیوة
پوشانیدند کاس مامت نوشانیدند

Başta birinci satır kelime-i tevhittir. İkinci satır tarihtir (783 yılı Muharrem ayında [bu türbe yapıldı] mânâsınadır. 3-9 uncu satırların mealen türkçesi : “Eğer dünyanın (elinden) bir kimse kurtulsaydı, (dünyada baki kalsaydı) Haşimî ve nebi olan Ahmet (Hazreti Muhammed) kalırdı¹⁴. Bu imaretin hababı (kabarlığı, mezarı) Hüseyin Bey oğlu sevilmiş ve sayılmış Emirza Bey oğlu esirgenmiş ve rahmet olunmuş mübarek şehit ve hak kelâmının hafızı (Kuranukerimi ezberlemiş) olan Hacı Lütf ul-lah ve kızkardeşleri rahmet olunmuş ve esirgenmiş mübarek şehit ve Allah kelâmının hafızları paşa, İlalmış ve Hant hatun ve sultan Allah onların mekânlarını cennetin ortasında kılsın- çünkü Allahın hükmü olan Taun günü geldi. Hepsi biranda tanrısına kavuştular. Ana ve babaları gözlerinden kanlı yaşlar akıttular. Uzun müddet yas tuttular. Dünya rahatlıklarından, zevklerinden geçtiler. Fakat şöyle bir düşündüler ki bu alçak dünya fanîdir, fanî. . Her saltanat tahtını tahta tabuta tebdil eder. Her bir aziz şahsa فان علیها فان¹⁵ elbisesini giydirir. Her zevk sahibine ذائقة الموت¹⁶ şarabını sunar. Bu gök kubbe noksan ziya verdi, diyerek hakka tevekkül ve teslimiyeti doğru gördüler. Ve bildiler ki bu, aziz ve celâl sahibi olan Allahın hükmüdür. Fazla ağlamak, sızlamak veya sabretmekle

¹⁴ Bazı mezar taşlarına bu mânaya gelen şu arapça beyti yazarlar.

ولو كانت الدنيا تدوم لو احد لكان رسول الله فيها مخلدا

¹⁵ Sure 55, âyet 26. Arzda olanların cümlesi fanîdir.

¹⁶ Bu âyet Kuranikerimde üç yerde geçer. Süre 3, âyet 185, süre 21, âyet 35, süre 29, âyet 57. “Herkes ölümü tadacaktır” demektir.

geri dönmesi mümkün değildir. Her kim ki hayat elbisesini giyer, ölüm kâsesini de içer..” demektir.

Kitabeden anlaşıldığına göre bir tâun (veba=yumurcak) hastalığı gelmiş (Bu sâri hastalıktan aşağıda biraz daha bahsedilecektir.) Hüseyin Bey oğlu Emirza Beyin çocukları Hacı Lûtf ul-lah, Paşa, İlalmiş, Hant Hatun ve Sultan ölmüşlerdir. Türbenin içinde bunlara ve daha başkalarına ait kabirler vardır.

Türbenin içindeki mezar kitabeleri : Plân 2 de görüleceği üzere türbe kapısından girilince sağda yedi, ortada dört, solda altı kabir vardır. Biz sağdan başlayarak ve sıra numarası ile yazacağız. Bu türbe içindeki mezarlar Türk Tarih Kurumu Belleteni. Sayı 73, sahife 100 de görüldüğü gibi iki baş taşı arasına konmuş beşgen pirizması (Menşur muhammesî) şeklindeki sandukadan ibarettir. İsimler ve tarihler ekseriya baş ve ayak taşlarının iç, dış satıhlarına bazen kenar yüzlerine yazılmıştır. Sandukaların üzerinde âyetler vardır. Bu mezar taşlarının ve sandukalarının çoğu mermerdir. Bir kaç tanesi sert kalker taşındadır.

Sağdaki kabirler :

1— Bu kabrin baş ve ayak taşları, sandukası varsa da yazı ve tarih yoktur.

2— Emirza Bey kızı Hant Hatun mezarı: Üzerinde şu yazılar vardır (Vesika 4). Baş taşının dış yüzünde: (1)

صاحبة - A

المزار - B

خواند - C

خاتون - Ç

د - بنت اميرزا

Baş taşının üstünde bir satır (2) sandukanın üzerinde (3)

1 - وضرب لنا مثلاً ونسى خلقه قال من يحيي

بك غفر الله لهما - ولوالديهما
(العظام وهي رميم قل) *

2 - يحييها* الذي انشأها اول مرة وهو

بكل خلق

* Bu parça ayak taşının üzerinde dir.

** Kuran - 1 Kerimde imlâsı [يحييها] dir.

ayak taşının bir yüzünde (4) ayak taşının diğer tarafında (5)

تاریخ وفاتها

۱ - ثمانین

فی شهر

۲ - وسبعایه

رجب (اثنین)

Baş taşındaki yazıların türkçesi: “Mezarın sahibi Emirza Bey kızı Hant Hatundur. Allah onları, ana ve babalarını ve cümle müslümanları esirgesin”. Sanduka üzerindeki yazılar sûre 36, âyet 78, 79 dır. Türkçesi: “Bizim için mesel darpetti ve kendi suret-i halkını unuttu. Toz halindeki kemikleri kim canlandırır dedi. Di ki onları ilk defa yapan canlandırır. O bütün mahlûkatına âlimdir.” Tercümeli Kurankerim sahife 413. Ayak taşındaki yazıların türkçesi ise “O kadının ölümü 782 senesinin Recep ayında” demektir.

3— Sultan Hatun mezarı (vesika 5): Baş taşının bir tarafında (6)

۱ - صاحبة

۲ - هذا المزار

۳ - المرحومه المغفوره

۴ - سلطان

diğer tarafında (7) ayak taşının bir yüzünde (8) diğer yüzünde (9)

الحکم لله

۱ - تاریخ

۱ - لاموت

۲ - وفات

۲ - الابالاجل

۳ - صاحبة المزار

۴ - فی شهر رجب

۵ - سنه اثنین

۶ - وثمانین وسبعایه

yazıları vardır. Sanduka üzerindeki yazılar (10)

1 - ربنا اغفر لنا ولاخواننا الذين سبقونا

بالايمن ولا تجعل في قلوبنا

2 - غلاً للذين آمنو ربنا انك رؤف الرحيم (A)

والهكم اله واحد لا اله الا

3 - هو الرحمن الرحيم (B) ونحن له مسلمون (C) يبشرهم

رهم برحمة منه ور

4 - ضوان وجنات لهم فيها نعيم مقيم خالدین فيها

ابدا ان الله عنده اجر عظيم (D)

(A) Sûre 59. Âyet 10 dan bir kısım.

(B) Sûre 2. Âyet 163 den bir kısım.

(C) Sûre 29. Âyet 46 dan bir kısım.

(D) Sûre 9. Âyet 21, 22 ben bir kısım.

Baş taşındaki yazıların türkçesi: “Bu mezarın sahibi esirgenmiş, rahmet olunmuş sultan (hatundur) hüküm Allahındır”. Ayak taşındaki yazıların türkçesi ise “mezar sahibinin ölüm yılı 782 yılının Recep ayıdır. Ecelsiz ölüm yoktur” demektedir. Sanduka üzerinden başlayıp baş ve ayak taşlarında devam eden âyetlerin türkçesi: “Ya Rabbi bize ve imanda bizi sepkat eden kardeşlerimize mağfîret buyur ve kalbimizde mü'minlere gillüğü koyma. Ya Rabbi sen raûf ve rahimsin” (Tercümeli Kuranıkerim sahife 515) derler. İkinci satırın sonu ile üçüncü satırın baş tarafındaki âyetlerin türkçesi: “İlâhınız bir İlâhtır, ondan başka İlâh yoktur. Rahman ve rahimdir”. (Tercümeli Kuranıkerim sahife 21 “Biz ona inandık deyiniz” (Tercümeli Kuranıkerim sahife 273). Üçüncü satırın sonu ile dördüncü satırı teşkil eden âyetlerin türkçesi: “Onları rahmet ve rizasiyle onda daimî nimetler olan cennetler ile tebşir eder. O cennetlerde ebedî kalırlar. Allah indinde büyük ecir vardır. (Tercümeli Kuranıkerim sahife 170).

4— Mirza bey kızı İlalmuş Hatunun kabridir. (Vesika 6) Baş

taşının bir tarafında: 11 baş taşının üzerinde: 12 baş taşının diğer yüzünde, 13 ayak taşının dış yüzünde: 14 ayak taşının üzerinde: 15 sanduka üzerinde: 16.

- 11 — 1 - صاحبة
2 - المزار المرحومه
3 - للغفوره ايل
4 - الميش بنت امير محترم
5 - مكرم اميرزا بك غفر
6 - الله لها ولوالديها
- 12 — يعلم ما بين ايديهم وما خلفهم
ولا يحيطون
- 13 — ولا يؤده حفظها وهو العلي
العظيم
- 14 — 1 - تاريخ
2 - وفات
3 - صاحبة المزار
4 - في شهر شعبان
5 - سنة اثنين و
6 - ثمانين وسبعماية
- 15 — بشئ من علمه الا بما شاء
وسع كرسيه السموات
والارض
- 16 — 1 - الله لا اله الا هو الحي القيوم لا تأخذه سنة
ولانوم له ما في
2 - السموات وما في الارض من ذا الذي يشفع
عنده الا باذنه
3 - شهد الله انه لا اله الا هو والملائكة واولوا
العلم قائماً بالقسط لا اله الا
4 - هو العزيز الحكيم * ان الدين عند الله
الاسلام * قل اللهم مالك الملك تؤتي
الملك من تشاء .

Baş taşındaki yazıların türkçesi: “Bu mezar sahibi saygı değer beylerden Emirza Beyin kızı rahmet olunmuş, esirgenmiş olan İlahmış Hatundur. Allah onları ve ana babalarını yarlıgasın”. demektir. Ayak taşındaki yazılar ise “Bu mezar sahibinin ölüm tarihi 782 senesi Şaban ayı” dır. Sanduka üzerindeki yazıların birinci ve ikinci satırı âyet el-kürsî, sure 2, âyet 255 olup bu âyetin sonu baş taşının üstüne ve diğer yüzü ile ayak taşının üzerine yazılmıştır. Hepsinin birden türkçesi şudur: “Ondan gayri İlâh olmayan Allah diri ve dâimdir. Onu uyuklama ve uyku alamaz. Göklerde ve yerde olan şeyler onundur. İzni olmaksızın onun yanında şefaata eden yoktur. Halkın önünde ve arkasında olanı (Geçmiş ve geleceği) bilir. İnsanlar onun ilminden, onun istediğinden başkasını ihata edemezler. (Allahın verdiği kadarını anlar ve kavrayabilirler). Kürsüsü gökleri ve yeri alır. Onların hıfzı onu yormaz. O pek yüksek ve pek büyüktür”. Tercümeli Kuranıkerim sahife 37 üçüncü, dördüncü satır ise sûre 3, âyet 18 ve 19dan bir parça ile sûre 3, âyet 26 nın baş tarafıdır. 18 ve 19 uncu âyetler “Allah ve melekler ve ilim sahipleri şahadet ederler ki ondan başka adl ile kaim İlâh yoktur ve aziz hâkîmdir. Allah indinde din islâm dinidir”. mânâsınadır. Tercümeli Kuranıkerim sahife 45. Sûre 3 âyet 26 dan mezar taşına yazılan kısım ise “Mülklerin sahibi olan Allahım istediğine mülkü verirsin” demektir. Tercümeli Kuranıkerim sahife 46.

5— Emirza Beyin oğlu Hacı Lütf ul-lah Bey mezarı: Üzerinde şu yazılar vardır (Vesika 7). Baş taşının bir tarafında (17)

1 - صاحب

2 - هذا المزار المرحوم

3 - المغفور السعيد

4 - الشهيد حاجي لطف

5 - الله بن امير محترم

6 - اميرزا بك غفرالله لها

baş taşının üzerinde (18)

وسعها لها ما كسبت

وعليها ما كتسبت ربنا

Ayak taşının üzerinde (20)	Ayak taşının bir yüzünde (19)
لا تؤاخذنا ان نسينا او	1 - تاريخ
احطأنا ربنا ولا تحمل	2 - وفات صاحب
	3 - المزار فى شهر
	4 - شعبان سنه
	5 - اثنين وثمانين وسبعماية

Sanduka üzerinde (21)

- 1 - هو الله الخالق البارئ المصور له الاسماء
الحسنى يسبح له ما فى
- 2 - السموات والارض وهو العزيز الحكيم *
رب اغفر وارحم وانت خير الراحمين
- 3 - آمن الرسول بما انزل اليه من ربه
والمؤمنون كل آمن بالله وملئكته وكتبه
ورسله لانفرق بين
- 4 - احد من رسله وقالوا سمعنا واطعنا
غفرانك ربنا واليك المصير * لا يكلف
الله نفساً الا

Baş taşındaki yazının türkçesi: “Bu mezarın sahibi muhterem emîr, Emirza Bey oğlu rahmet olunmuş, esirgenmiş sait şehit Hacü Lütful-lah’tır. Allah onları esirgesin”. Ayak taşındaki yazıların türkçesi: “Bu mezar sahibinin ölüm tarihi 782 senesinin Şaban ayı”dır. Sanduka üzerindeki 1-2 inci satırlar sûre 59, âyet 24 ile sûre 23, âyet 118 dir. Türkçeleri: “O yaradan, yoktan icadeden tasvir eyleyen -Allah’tır. Onun güzel isimleri vardır. Göklerde ve yerde olanlar onu tesbih ve tenzih ederler. Galip ve kaadir, hakîmdir. — Tercümeli Kuranikerim sahife 517. “Ya Rabbi mağfiret et ve rahmet eyle ve sen merhametlilerin hayırlısın”. Tercümeli Kuranikerim sahife 320. 3, 4 üncü satırlar ise sûre 2, âyet 285

ile 286'nın kısmıdır. 286 âyetin son kısımları baş ve ayak taşının üzerlerine yazılmıştır. Türkçesi: "Resul kendine, Rabbi tarafından indirilen şeye iman etti, mü'minler de Allaha, meleklerine, kitaplarına ve resüllerine iman eylediler. Biz resullerden birinin arasını tefrik etmeyiz. Eşittik ve itaat ettik. Ya Rabbi senin mağfiretini isteriz ve nihayet gideceğimiz yer sensin dediler. Allah bir nefsi ancak vüs'u kaderi ile mükellef eder. Kimsenin kazandığı lehine ve aleyhinedir. Ya Rabbi bizi unuttuğumuz şeyle veya hatamızla muaheze etme. Ya Rabbi bize, bizden evvelkilere yüklettiğin gibi ağır yükler yüklemeye. Ya Rabbi bize takatımız olmayanı tahmil etme. Bizi af ve mağfiret eyle. Ve bize merhamet buyur. Sen mevlâmızsın kâfir kavim üzerine bizi mansur eyle". Tercümeli Kurankerim sahife 43.

6— Bu kabir Emirza Beyin kızı Paşa'ya aittir. Üzerinde şu yazılar vardır (vesika 8).

Ayak taşının dış tarafında (24)	Baş taşının dış tarafında (22)
1 - تاريخ وفا	1 - صاحبة
2 - تما شهر	2 - المزار پاشا بنت
3 - شعبان سنه	3 - اميرزا بك
4 - اثنین وثمانین وسبعایه	Baş taşının üzerinde (23)
Ayak taşının üzerinde (25)	بسم الله الرحمن الرحيم
من علمه الابمشاء وسع	
كرسيه السموات والارض	

Sanduka üzerinde (26)

- 1 - الله لاله الا هو الحى القيوم لا تأخذه سنة
  - 2 - ولانوم له ما فى السموات وما فى الارض
من ذا الذى
  - 3 - يشفع عنده الا باذنه يعلم ما بين
ايديهم وما خلفهم ولا يخيطون بشئ
  - 4 - ولا يؤده حفظها وهو العلى العظيم
- والهكم اله واحد لاله الا هو

Baş tarafındaki yazıların türkçesi “Mezarın sahibi Emirza Bey kızı Paşa” dır. Ayak taşındaki yazıların türkçesi : “Onun ölüm tarihi 782 yılı Şaban ayı” dır. Sanduka üzerindeki 1-4 üncü satırlar Âyet el-Kürsî’dir. Türkçesi yukarıda yazıldı. Bu âyetin sonuna ilâve olunan sûre 2, âyet 163 den bir parçadır. “Bunun türkçesi de yukarıda yazılmıştır.

7— Mehmet kızı Giçi Hatunun mezarı: Üzerindeki yazılar şunlardır (vesika 9).

Ayak taşının dış yüzünde (30)

Baş taşının dış tarafında (27)

1 - تاریخ

1 - هذا مزار المرحومه

2 - وفات فی شهر

2 - المغفوره السعیده

3 - رجب سنه

3 - کیچی خاتون بنت

4 - اثنی وثمانین (سبعایه)

4 - المرحوم المغفور محمد

Ayak taşının iç yüzünde (31)

5 - غفرالله لها ولوالديها

1 - امرحق شد

Baş taşının iç yüzünde (28)

2 - امرحق يك چاره نيست

1 - كل من عليها

Ayak taşının üzerinde (32)

2 - فان ريبتي وجه

- كودلی از امرحق صدپاره نيست

3 - ربك ذوالجلال

Sanduka üzerindeki taşta (33)

4 - والاکرام

1 - ما جهان را کذاشتیم وشدیم

Baş taşının üzerinde (29)

نقش رنج نکاشتیم وشدیم

القوم الکافرين . كل من عليها فان

2 - پس ازین نوبت شماست

ويبقى وجه ربك ذوالجلال والاکرام

ما نوبت خویش داشتیم وشدیم

Sanduka üzerinde şu yazılar vardır. (34)

1 - بسم الله الرحمن الرحيم آمن الرسول بما انزل اليه من ربه والمؤمنون كل

آمن بالله وملكته وكتبه ورسله لانفرق بين

2 - احد من رسله وقالوا سمعنا واطعنا غفرانك ربنا واليك المصير . لا يكلف الله

نفساً الا وسعها لها ما كسبت وعليها

3 - ما كتسبت ربنا لاتؤاخذنا ان نسينا او اخطانا ربنا ولا تحمل علينا

اصراً كما حملته على الذين

4 - من قبلنا ربنا ولا تحملنا مالا طاقة لنا به واغف عنا واغفر لنا وارحمنا
انت مولانا فانصرنا على

Baş taşındaki yazıların türkçesi: “Bu mezar rahmet olunmuş, yarlıganmış olan Mehmet kızı esirgenmiş Giçi hatunudur. Allah onları ana ve babalarını af buyursun”. Baş taşının iç yüzündeki yazılar sûre 55, âyet 26 dır. Türkçesi: “Arzda olanlar ölür. Ancak celâl ve ikram sahibi olan Allah bakî kalır” demektir. Ayak taşının dış yüzündeki yazılar “Vefat tarihi 782 yılı Recep ayı” dır. Ayak taşının iç yüzündeki beytin türkçesi “Emri hak oldu, hakkın emrine bir çare yoktur. Bir gönül ki o emr-i haktan yüz parça değildir”. Sandukanın üzerindeki sûre 2, âyet 285, 286. Türkçeleri beşinci mezarda yazılmıştır. Sanduka üzerine konmuş bir taş üzerindeki manzume I. Keykâvus tarafından söylenip vasiyeti üzerine sandukasına yazılan kıtadır. Yalnız bir iki kelime farkla buraya yazılmıştır. Türkçesi:

“Biz cihanı terk edip gittik.
Rencini dilde berk edip gittik.
Şimden geru nöbet erdi size.
Nitekim evvel ermişti bize”

demektir ¹⁷.

Soldaki kabirler :

Soldaki kabirler, sağdaki yedinci kabirden yani türbenin şimal duvarı dibinden itibaren sıralanmıştır. Soldan birinci — mezar sırasına göre 8 inci — kabirde yazı yoktur.

9— İkinci kabir Hüseyin oğlu Ahmed’e aittir. Üzerinde şu yazılar vardır (vesika 10).

Ayak taşının ortasında (36)	Baş taşının dış yüzünde (35)
1 - تاريخ	1 - تاريخ و
2 - وفات الولد العزيز	2 - فات الولد العز
3 - الشاب الجيد المتوفى	3 - يز الجيد المتو
4 - بعنفوان شابه	4 - في بعنوان شابه
5 - في اربعة عشر وثمانماية	5 - وبرضيعا (?)
	6 - احمد ابن حسين

¹⁷ Kıt'anın aslı İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Ridvan Nafiz. Sivas Şehri. Sayfa 102. Tercümelere, Hautısma Tab'ı Selçukname. Sahife 183 Yazıcı Ali Selçuknamesi. Sahife 303.

Sanduka üzerinde ve yanlarında (37)

- 1 - الله لا اله الا هو الحى القيوم لا تأخذه سنة و
- 2 - لانوم له ما فى السموات وما فى الارض من ذا الذى
- 3 - يشفع عنده الا باذنه يعلم ما بين ايديهم وما خلفهم
- 4 - ولا يحيطون بشئ من علمه الا بما شاء وسع كرسيه السموات والارض ولا يؤده حفظها وهو العلى العظيم

Baş taşındaki yazıların türkçesi "Gençlik çağında vefat eden aziz ve çok yüksek olan Hüseyin oğlu Ahmet" demektir. Ayak taşında da hemen aynı ibare tekrar edilmiştir. Fazla olarak 814 tarihi vardır. Sanduka üzerindeki âyet el-kürsîdir. Bu âyet ve türkçesi altıncı vesikada geçmiştir.

10— Emirza Beyin kabridir. Baş ve ayak taşları yoktur. Uzun bir sandukadan ibarettir. Sanduka üzerinde sülüs yazı ile yazılmış iki satır vardır (Vesika 11). Birinci satırın ( ) işareti içinde göste-

- 1 - (چو خاک شدی و غیر مرگ و ارکه شادمانی شوند) و کر صد بمانی و اکر صد هزار بخاک اندرآید

- 2 - سرانجام کار تاریخ وفات مرحوم مغفور سعید < امیرزا > بن حسین بن الامیر المرحوم علی بك تغمدهما الله

rilen ilk kısmın okunuşu şüphelidir. Geri kalan yazıların türkçesi "Eğer yüz ve eğer yüzbin (yıl dünyada) kalsan işin sonucu (hayatın sonu) toprağın arasına girmektir". Merhum Emir Ali Bey oğlu, Hüseyin Bey oğlu esirgenmiş ve bağışlanmış, mübarek Emirza Beyin vefat tarihi. Allah onları saklasın" demektir. Sanduka üzerinde Emirza Beyin ölüm tarihini göremedim.

11— Ali Bey kızı Şeref Hatuna aittir. Sanduka üzerinde yazı yoktur. Baş ve ayak taşları çok yıpranmış, okunması pek güç bir hale gelmiştir (vesika 12).

Baş ve ayak taşlarında şu yazılar vardır.

Ayak taşının dış yüzünde (39)	Baş taşının dış yüzünde (38)
1 - فى سنة تسع وتسعين وسبعائة	1 - هذه القبر المرحومه
2 - اكر صد بمانى و كر صد هزار	2 - السعيدة الشهيدة (شرف) * بنت علی بك
3 - بخاک اندرآید سرانجام کار	3 - اللهم ارحم ولوالديه وللسلمين (ربه؟)

* Bu isim (سرو) şeklinde yazılmıştır.

Baş taşındaki yazıların türkçesi “Bu kabir Ali Bey kızı rahmet olunmuş, esirgenmiş mübarek şehit Şeref Hatuna aittir. Allahım anasını, babasını ve cümle müslümanları esirge” demektir. Ayak taşındaki yazılar ise (Ölümü 799 senesinde) dir. Ve: “Eğer yüz yıl kalsan ve eğer yüzbin. Toprağa girmektir sonu bu işin” demektir.

12— Hüseyin oğlu Resul’un mezar taşıdır. Bu taşın üzerindeki yazılar da bozulmuştur. Kelime kalıntularına göre okunabilenler aşağıya yazıldı (vesika 13). Sanduka üzerinde yazılar varsa da tamamen harap olmuştur.

Ayak taşının dışında (41)

- . . . . . 1 -
 . . . . . 2 - السعيد
 . . . . . 3 - الشهيد
 . . . . . 4 -

Mezarın baş taşının dışında (40)

- 1 - لا اله الا الله
 2 - تاريخ وفات
 3 - مرحوم
 4 - مغفور
 5 - رسول بن حسين ؟

Baş taşındaki yazılar tam değildir. Ayak taşındaki yazıların türkçesi: “İlâh yoktur, ancak Allah vardır. Hüseyin oğlu esirgenmiş ve rahmet olunmuş Resul’un ölüm tarihi” demektir. (Tarih kısmı siliktir).

13— Soldaki altıncı kabir üzerinde büyük bir sanduka ve üzerinde iki sıra yazı vardır. İsim ve tarih göremedim. Hep Tanrının güzel adları (Esmâ-i Hüsna) yazılıdır.

Ortadaki mezarlar :

14— Ortada birinci kabir Gazi oğlu Seyyid’e aittir. Mezarında şu yazılar vardır (vesika 14).

Ayak taşının dış tarafında (43)

- 1 - كل لسان في حمدا حد
 2 - ذكر الكلام ما ذاته احد
 3 - مصايب دنيا يد العده مدالمدد (؟)
 4 - وارجعها ان يجمع اليه بالولد (؟)

Baş taşının iç yüzünde (42)

- 1 - تربة المعصوم سيد بن غازى
 2 - توفى في سنه اربع وعشروثمانماية

Sanduka üzerinde (44)

1 - شهد الله انه لا اله الا هو والملئكة واولوا العلم

2 - قائماً بالقسط لا اله الا هو العزيز الحكيم

Baş taşındaki yazıların türkçesi "Gazi oğlu ma'sum Seyyid'in türbesidir. 814 yılında öldü". Ayak taşındaki arapça kıtanın okunuşu şüphelidir. Sanduka üzerinde sûre 3, âyet 18 vardır. Bu âyet te yukarıda yazılmıştır.

15— Ortadaki ikinci kabirde yazı yoktur.

16— Bu kabir Baht Hatunundur. Üzerindeki yazılar şunlardır.

Ayak taşının dışında (46)

1 - اكر صد بمأز، وكر صد هزار

2 - بخاك اندر آيد سرانجام كار

Baş taşının iç tarafında (45)

1 - تربة لسلطان بخت

2 - وجدت مراره الموت سنه

3 - اربع عشر وثمانماية

Sandukanın üzerinde (47)

1 - الله لا اله الا هو الحى القيوم لا تأخذه سنة

ولا نوم له ما فى

2 - السموات وما فى الارض من ذا الذى يشفع عنده

Baş taşındaki yazının türkçesi "Bu Sultan Bahtın türbesidir. Ona ölüm acısının gelmesi 814 senesidir" demektir. Ayak taşındaki beytin türkçesiyle sanduka üzerindeki ayet-el kürsî yukarıda yazılmıştır.

17— Sultan Hant Hatunun kabridir (vesika 16).

Ayak taşının dış tarafında (49)

1 - كلور بربر كيدر بربر قلوب بر

2 - طغر بربر الور بربر همان بر

Baş taşının iç tarafında (48)

1 - هذه تربة سلطان خواند

2 - وجدت مرارة الموت سنه اربع عشر

3 - وثمانماية

Baş taşındaki yazıların türkçesi "Bu türbe Sultan Hant Hatunundur. 814 yılında ona ölüm acısı gelmiştir" demektir. Ayak taşındaki iki satır türkçesidir".

Gelir bir bir, gider bir bir, kalır bir
Doğar bir bir ölür bir bir heman bir”

şeklinde okunabilir.

Avludaki kabirler: Türbe avlusunda üç kabir vardır. Bir tanesi türbenin güney-batı tarafındadır. Mehmet oğlu Gazi'nindir (Resim 7). Baş taşında şu yazılar vardır (vesika 17).

- 1 - اعلم ان هذه المقبرة لغازی ابن محمد
- 2 - طاب الله ثراهما وجعل الجنة مثواهما
- 3 - تاریخ لسنه اثني وسبعين وثمانمائه

Türkçesi “Bil ki bu kabir Mehmet oğlu Gazi'nindir. Allah mezarlarını güzel kokulu eylesin. Ve durakları cennet olsun. Ölüm tarihi 872” dir.

Türbenin doğu tarafında iki kabir vardır. Bunlar iki kardeşin mezarlarıdır. Sandukaları aynı tipte yapılmış, âyet-el kürsî'nin yarısı birinin, bakiyesi diğerinin sandukası üzerine yazılmıştır.

A) Şadi oğlu Hızır'ın kabri üzerinde şu yazılar vardır (vesika 18).

Ayak tarafında (51)

سنه
اثنين
وثمانين
وسبعمائه

Sandukanın baş tarafında (50)

1 - صاحب
2 - المزار حاجي
3 - حضر بن شادي

Sandukası üzerinde (52).

- 1 - الله لا اله الا هو الحى القيوم لا تأخذه
- 2 - سنة ولا نوم له ما فى السموات وما فى الارض من ذالذى

Baş tarafındaki yazıların türkçesi “Mezarın sahibi Şadi oğlu Hacı Hızır” dır. Ayak taşındaki yazılar ise “782 senesinde (öldü) demektir. Bu mezarın sandukasından başlayıp diğerinde hitam bulunan âyet-el kürsî ve tercümesi yukarıda yazılıdır.

B) Bu kabirde medfun ve Şadi Beyin oğlu olan zatın ismini Eylük okuduk. Bu okunuş şüphelidir. Fakat mevcut harflere göre en muvafıkı budur kanaatundayım (vesika 19).

Sandukanın baş tarafında (53)

1 - صاحب

2 - المزار ايلك (?)

3 - بن شادی

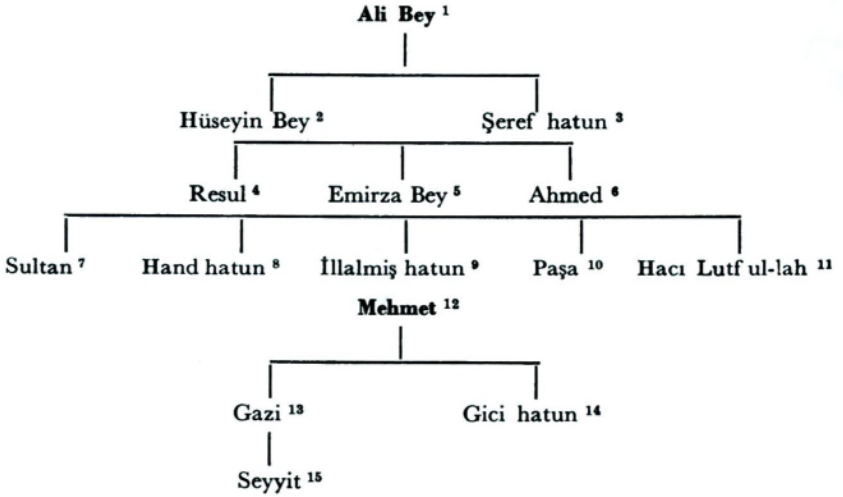
Sandukanın üzerinde (54)

1 - يشفع عنده الا بأذنه يعلم ما بين ايديهم

2 - وما خلفهم ولا يحيطون بشئ من علمه الا بما شاء *

Türkçesi "Bu mezarın sahibi Şadi oğlu Eylük" dır demektir. Türbe içinde ve avlusunda olmak üzere 20 mezar tesbit edilmiş oldu. Buradaki isimlerin yekdiğeri ile münasebetleri nazarı itibare alınarak şu şecere düzenlendi.

* Âyetin sonu sandukanın baş ve ayak taraflarındadır.

1 — 10 uncu mezar taşında adı geçer.

2 — Kitabede ve 10 uncu mezarda.

3 — 11 inci mezarda. Ölümü 799.

4 — 12 inç mezarda.

5 — Kitabede, 10 uncu mezarda.

6 — 9 uncu mezarda ölümü 814.

7 — Kitabede ve 3. üncü mezarda ölümü Receb 782.

8 —   "   "   2. inci   "   "   "   782.

9 —   "   "   4. üncü   "   "   Şaban 782.

10 —   "   "   6. ıncı   "   "   "   782.

11 —   "   "   5. inci   "   "   "   782.

Not : Sultan Hand ve Sultan Baht hatunların baba adları yazılmadığı için şecereye katılamadı.

TARİH: XIV. üncü asır Anadolu'nun idarî keşmekeş içinde çalkandığı bir devredir. Türkiye Selçuklularını yıkan İlhanî Devleti de çökmüş, Anadolu'da büyük küçük ve yer yer Beylikler kurulmaya başlamıştı. Bu suretle meydana gelen büyük beyliklerin tarihleri zamanlarında yazılmış kitaplar, bıraktıkları mimarî eserler ve kitabeleriyle oldukça aydınlatılmış ise de devlet hudutları bazı küçük coğrafî sahalara inhisar etmiş ve kısa bir zaman hükümler olmuş bulunan küçük beyliklerin tarihleri büsbütün karanlıklar içinde kalmıştır. Durağan'daki türbede adı yazılı Emir ül-Kebir Hasan Bey ile

Res. 1 — Türbenin doğudan görünüşü.

Res. 2 — Türbenin batıdan görünüşü.

2. Oral

Res. 3 — Türbe kitabesi.

Res. 4 — Türbenin divarındaki kitabe.

Res. 5 — Bafra türbesinin güney-batıdan görünüşü.

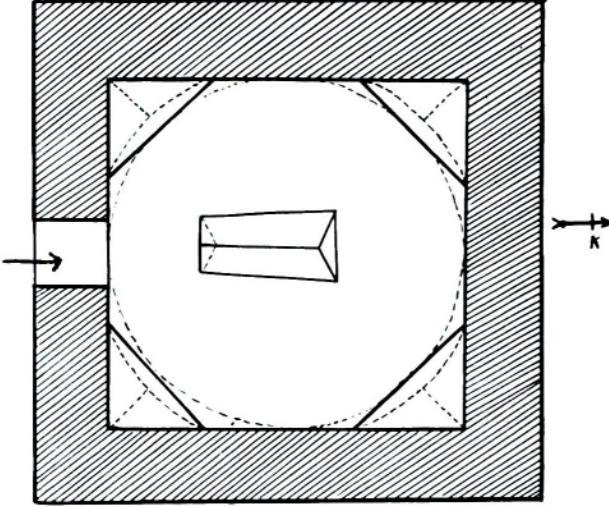
Pes. 6 — Bafra türbesinin kitabesi.

Z. Oral

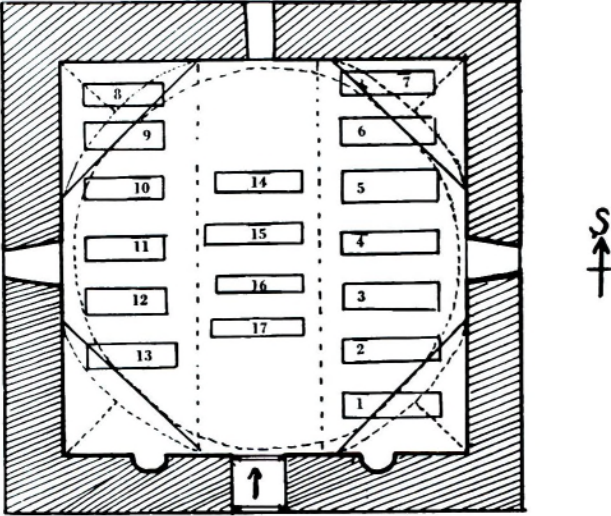

Res. 7 — Bafra türbesinin bahçesindeki mezarlardan biri

Ş. Oral

Plan 1 — Durağan'ın yağlıbasan köyü
Alan mahallesiindeki türbe.

Plan 2 — Bafra'nın türbe köyünde Emirlers türbesi.

Bafra türbesinde tesbit olunan Mirza Beyi bu arada sayabiliriz. Durağan'daki türbe henüz neşredilmemiştir. Bafra'daki türbe hakkındaki neşriyat ise burada bir türbe bulunduğunu haber vermekten ileri geçemez¹⁸. Mehazlarımızda Anadolu beyleri hakkında malûmat veren Mesalik ül-Ebsar'dan naklen Sinop ile Samsun arasındaki sahada ve İsfendiyaroğulları devletine hudut, merkezi (Kavya) olan bir beylikten bahsolunur¹⁹. Ve bu devletin hükümdarı olarak Murad üd-din Hamza gösterilmektedir. Bu kitaplara (Kavya) şeklinde geçen bu isim (Farya) olur. Hükümdar aynı zattır²⁰. Samsun taraflarında Selçuk evlâdından olduğu zannolunan bir Hasan veya Hüseyinin adı geçerse de idare merkezi yazılmadığı için Murad üd-din Hamza hükümeti ile bir alâkası olup olmadığı anlaşılabilir²¹. Merkezi (Kavya) veya (Farya) imlâsiyle yazılan memleketin (Bafra) olduğu kabul edilmektedir²².

Gününde yazılmış ve bu hususta en doğru bilgiler veren Bezm-ü rezm'de (Bavra Beyleri) hakkında -şahıs ismi verilmemiş olmasına rağmen- oldukça geniş bilgiler vardır. Şöyle ki: Candaroğlu Süleyman Paşanın Kadı Bürhanüd-din ile olan anlaşması hilâfına olarak Amasya hükümdarı Emir Ahmet Taşanoğulları, Bavra Beyleriyle gizli gizli temasları ve ittifakları vardı. Halbuki adı geçenlerle temas etmemesi hakkında Süleyman Paşa Kadı Bürhanüd-din'e söz vermişti (vesika 20).

وکاه « طاشانیان » و « باوراییان » را دعوت می کرد و با ایشان اتحاد و اتفاق می ورزید و حال آنک با سلطان عهد بسته بود و سوگند یاد کرده که بدعوت ایشان اقدام ننماید *

Emir Tac üd-din'in akrabasından olan Mehmet Çelebi bir müddet Emir Ahmet'in vezirliğini yapmıştı. Kadı Bürhan

¹⁸ Ahmet Gökoğlu. Paflagonya. Sayfa 316, 317. Kâzım Dilcimen. Canik Beyleri. Samsun Halkevi neşriyatı 1940, sahife 62.

¹⁹ Deguignes. Hunların, Türklerin, Moğolların vesair Tatarların Tarihi Umumisi tercümesi. Sahife 142. Gibons. Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşu Sahife 266.

²⁰ İsmail Hakkı Uzunçarşılı. Anadolu Beylikleri. Sahife 57.

²¹ Düvel-i İslâmiye. Sahife 319.

²² Kâzım Dilcimen. Canik Beyleri. Sahife 61.

* Bezm-ü Rezm Sahife 397.

üd-din bu Mehmet Çelebiyi Candaroğlu Süleyman Paşaya elçi gönderdi. Mehmet Çelebi elçilik vazifesini yapmadı, Tac üd-din tarafını iltizam eyledi. Bunun üzerine Taşanoğlu, Bavra Valisi, Amasya Emiri Ahmet ile muhabere ederek Süleyman Paşanın da dahil olduğu büyük bir ittifak yaptı. Bu vak'a 795 te olmuştu. (Vesika 21)

. . . وعقد اتفاق واعتضاد باهم مستحکم ساحتند وهمچنین « بولد طاشان » ووالی « باوره » و « امیر احمد » مکاتیب نوشتند وعهود ومواتیق موکدکردانیدند ومجموع را بموافقت ومتابعت « سلیمان پاشا » دعوت کردند . *

Osmanlılardan Yıldırım Bayazıt Amasya'yı muhasara ettiği vakit Tac üd-din oğulları Osmanlılara müracaat eylemişlerdi. Taşanoğulları ve Bavra Beyleri de Osmanlı tarafını tuttular (vesika 22).

وهمچنین « ولد طاشان » و « ووالی* باوره » پسر عثمان را مطاوعت نمودند وبکلمه* اتباع وانتجاع او تجاهر کردند **

Timurlenk Anadolu ahvalini bilen birisine Kadı Bürhan üd-din'in muarızlarını sormuştu. O da Diyarbakır, Şam türkmenleri, Moğol, Tatar askerleriyle 5.000 askeri olan Emir Fahr üd-din 10.000 askere sahip Karamanoğlu, 6.000 askeri bulunan Mahmut Çelebi, 1.000 asker çıkarabilen Taşanoğlu, 2.000 askere sahip Bavra valisi olmak üzere 20.000 e yakın askeri bulunan beylerin Kadı Bürhan üd-din'e muhalif olduklarını söyledi (vesika 23).

کفت « امیر مطهرتن » با پنج هزار مرد و « پسر قرمان » باده هزار و « محمود چلبی » با شش هزار و « پسر طاشان » با یک هزار و « والی* باوره » بادو هزار مرد این مجموع با او معارض و دشمنند ***

Görülüyor ki Bezm-ü Rezm Bavra valisi ve Bavra beyleri diye bir beylikten bahsetmektedir. İsim benzerliği ile beraber Vezirköprü taraflarında Taşanoğulları, Niksar'da Tac üd-din oğulları, Amasya'da Emir Ahmet, Samsun ve Lâdik taraflarında Kubadoğulları hüküm sürmekte iken 2.000 askere mâlik olan Bavra Beyliğinin merkezini (Bafra olarak) kabul etmek yanlıştır

* Bezm-ü Rezm Saçife 400.

** Beem-ü Rezm Sahife 421.

*** Bezm-ü Kezm Sahife 449.

olmaz. Türbenin yapıldığı tarihlerde bu illerde Osmanlılar henüz hâkimiyet kuramamış yukarıda yazılan küçük beyliklerin ellerinde kalmış bulunuyordu ki türbe kitabesinde ve mezarlarda adları yazılı beylerin de (Bavra Beyleri) olması kuvvetli ihtimallerdendir. Şu tarihî hakikat ve ihtimallere binaen türbede medfun beylerin Bafra Beyleri oldukları meydana çıktıktan sonra bu sülâleyi bir asla bağlamak icabeder.

Bu devirlerde ekseriya kendilerinin de mensup oldukları bir Türk veya tatar boyuna istinaden aşiret reisleri yahut hükümdarlık sülâlesinden, Selçuk vüzera ve ümerasından bir bölgede nüfuz tesis etmeğe muvaffak olmuş kimseler müstakil bir beylik kurmağa teşebbüs ediyorlardı. Hiç şüphe yok ki Bafra Beyleri de bunlardan birisidir. Sinop, Boyabat, Bafra taraflarına Karaman, Germiyan ve başkaları gibi hükümet kurabilecek kadar kuvvetli büyük bir aşiretin yerleştiklerini tarih kaydetmiyor. Bafra Beylerini İsfendiyaroğulları sülâlesinden de sayamayız. Çünkü İsfendiyaroğulları henüz Sinop ve etrafını elde etmeden evvel ve sonra Bafra beyleri mevcuttur. Bafra Beyleri türbe kitabesinin kaydına nazaran hafız, bilgin, kültürlü bir âiledir. Henüz vakfiyesi ele geçmemiş omakla beraber Bafra'da Emirza Beyin Camii, medresesi, türbe ve zaviye vakıfları vardır. (Vakıflar Umum Müdürlüğü kuyud-u kadimesi, defter 7, sıra 570, 869) Bu itibarla Bafra Beylerinin herhangi bir aşiret reisi oldukları iddia edilemez. Onların ya Selçuk soyundan, yahut vezir ve ümera oğullarından bir sülâle oldukları söylenebilir. Pervaneoğullarının devlet hudutları içinde bulunan bu arazide yine Pervaneoğulları bakiyesinden bir kol aramak uygun olur²³. Türbedeki mezarlarda Emirza Beyin babası Hüseyin, onun babası Ali Beydir. Kastamonu'daki 671 tarihli Bimaristan kitabesinde adı geçen Pervane Süleyman Beyin oğlunun adı da Ali Beydir²⁴. Pervane Muid üd-din Süleyman, oğlu bu Ali Beyi Mısır Hükümdarı Baybars'a elçi göndermişti²⁵. Türbede medfun zevatın dedesi olan Ali Beyle Pervane Süleyman Bey oğlu Ali Beyi aynı

²³ Vakıflar U. Md. ğü Kuyudu kadimesi defter 7, sıra 736. Bafra eserleri arasında Pervane Bey Camiinden de bahsedilmektedir. Pervaneoğullarından Mühezzib üd-din Mes'udun Bafra ve Samsun taraflarını elde ettiğini yukarıda görmüştük.

²⁴ Talât Mümtaz Yaman. Kastamonu Tarihi sahife 86. Ahmet Gökoğlu. Paflagonya. sahife 337.

²⁵ Sivas Şehri. Sahife 122.

şahıs olarak kabul etmek suretiyle Bafra Beylerini Pervaneoğullarının Bafra'da tutunmuş bir kolu olabileceğini mümkün görmekteyim.

Yazımıza son vermeden evvel Bafra türbesindeki kitabede pek hazin cümlelerle ifade edilmiş olan Tâun hastalığından ve Bafra Beyleri şeceresine katılamayan kimselerin -bulabildiğimiz kadar- hal tercümelerinden bahsedelim. Tâun hastalığı 872 H. yılında umumî olmuş, bu hastalıktan Sivas Hükümdarı Ertena oğlu Ali Bey de ölmüştür. Ertena oğlu Ali Bey, Seydi Hüsam'ın intikamını almak için Sivas'dan yola çıkmıştı. Şeyh Nusrat yolundan Amasya'ya gidiyordu. Kazovaya geldiği vakit hastalandı. Sultan (Kadı Bürhan üd-din) hastalığın Tâun olduğunu anladı, icabeden tedbirleri aldı. Bu vak'a yani Ali Beyin vefatı 782 senesi Cemazi yül-evvelinde oldu (vesika 24).²⁶

. . . . . سلطان را معلوم شد که طاعون است . چنانک عادتست تسلیت

اوکرد . . . . .

. . . . . و چون علی بك قالب تهی کرد یکی را پیش سلطان فرستاد که ترا می طلبد . . . . .

. . . . . این واقعه در جمادی الاولی سنه اثنین وثمانین و سبعمائه بود *

Türbede medfun olanların ölümü aynı sene Recep ve Şaban aylarında olduğuna göre hastalık Tokat tarafından gelmiş, iki ay sonra Bafra'da kendini göstermiş demektir. Bezm-ü Rezm'de hastalığın arazı da yazılıdır ki tıp tarihi için önemli sayılabilir.

Türbenin içinde medfun olan Mehmet kızı Giçi Hatun ile Gazi oğlu Seyyit avluda görülen Mehmet oğlu Gazi'nin Bafra Beylerine akraba olmaları -muhtemel olarak yazıyorum- Giçi Hatunun Bafra Beylerine gelin gelmiş olması mümkündür. Hacı Şadgeldi Paşa oğlu Ahmet Paşanın veziri Osman Paşa damadı olan bir Gazi Bey²⁷ varsa da türbedeki Gazi Beyle münasebeti anlayamadı. Şadi oğlu Hızır Bey ve kardeşi Eylük (Zile köylerinde bir Şeyh Eylük tekkesi vardır) hakkında da tatminkâr bir bilgi elde edilemedi. Yalnız bu tarihlerde meşhur olarak İlyas Bey oğlu Emir ül-Kebir Şadi Bey vardır. Şadi Beyin Kastamonu merkezinde 816 tarihli bir kitabesi bulunmuştur²⁸.

²⁶ Bezm-ü Rezm sahife 180. Bundan naklen Amasya Tarihi. cilt 2 sahife 95.

²⁷ Amasya Tarihi cilt 3, sahife 155.

²⁸ Talât Mümtaz Yaman. Kastamonu Tarihi sahife 135.

* Bezm-ü Rezm 180.

ALÂUDDİN MANSUR'UN İSTANBUL RASATHANESİ HAKKINDAKİ ŞİİRLERİ

Dr. AYDIN SAYILI

Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
İlim Tarihi Kürsü Profesörü

Aşağıda Farsça metinleriyle Türkçe ve İngilizce tercümelemleri ve ayrıca ilk kısma (1-139'uncu beyitler) ait resimlerle birlikte olmak üzere, sunulan şiirler, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesinde bulunan bir yazmadan alınmıştır. Bu yazma mezkûr kitaplıkta Farsça yazmalar arasında 1404 numarada kayıtlıdır. İhtimamla hazırlanmış renkli resim ve tezhiplerle süslenmiş olan bu eserin cildi de yine yazmanın sanat değerine uygun düşmektedir. Nastalîk olan yazısında ise hattatlık bakımından bu seviyenin biraz düştüğü söylenebilir. Eser 153 yapraktan ibarettir.

Eserin adı Şehinşâhnâme olup, sayfa 153a'da verilen bilgiye göre müellifin adı Alâuddin Mansur'dur ve kendisi aslen Şirazlıdır. 152b ve 153a'daki şiirlerden anlaşıldığına göre eser 989 hicrî yılı Ramazanının son gününde (28 Ekim 1581) tamamlanmıştır. Müellif bu eserin iki ciltlik bir kitabın ilk cildini teşkil ettiğini söyleyerek ikinci cildini de yazmanın nasip olması ümidini izhar ediyor.

Eser, Üçüncü Sultan Murad'ın (1574-95) saltanat yıllarının ilk devrelerini içine alan manzum bir vakayiname mahiyetini taşımaktadır ve baştan aşağı Farsça olarak kaleme alınmıştır. En başta gelen ve Allah'ın ve Peygamberin medhine hasr olunan şiirlerden sonra Sultan Murad'ın cülûsu üzerine yazılmış şiirler gelmekte, eserin mütebakisinde de kronolojik sıralarıyla çeşitli tarihî vakalar ele alınmaktadır. Rasathane hakkındaki şiirler de, eserin bu mahiyetteki umumi plânı icabı olarak eserde yer almıştır. 1577 Kuyruklu yıldızı hakkındaki şiir, aynı zamanda, İranla yapılan savaş hakkındaki şiire bir giriş mahiyetini taşımaktadır.

Rasathane astronomlarını toplu olarak bir arada gösteren resim daha önce Fehmi Edhem ve Ivan Stchoukine¹, kuyruklu yıldız resmi

¹ Notlar için bu makalenin İngilizce tercümesine bakınız.

de A. S. Ünver tarafından ² neşredilmiştir. Rasathane ile ilgili olarak eserde karşılaşılan her üç resim, yani yukarıda zikri geçen iki resim ile zatülhalak resminin röprodüksiyonları, Profesör Süheyl Ünver'in İstanbul Üniversitesi Tıp Tarihi Enstitüsündeki Arşivinde mevcuttur; kendisi bunları bana göstermek lütfunda bulundu. Daha önce de, Fehmi Edhem ile Stchoukine'in neşrettikleri resme, Doçent Dr. Adnan Erzi dikkatimi çekmiş bulunuyordu. Yazma ile olan ilk temasım bu iki yoldan olmuştur. Malûmatıma göre, eldeki şiirlerin metni daha önce neşredilmediği gibi bunlar İstanbul Rasathanesi yönünden tahlil ve etüd de edilmemiştir.

Şiirin metninin dil ve ifade bakımından pek kolay sayılmaması yerinde olur; şu mânada ki bu şiirlerde vezin ve kafiye zaruretlerinin bazan mâna sarahati mülâhazaları karşısında daha ağır basmış olduğu görülüyor. Metinlerin yazısı ise gayet açık ve okunaklıdır, ve taban notlarının azlığından kolayca görüleceği üzere, metinde çok küçük sayıda tashihlerin yapılmasına ihtiyaç hasıl olmuştur. Birkaç yerde çok aşikâr olan nokta hatalarının tashihi ve yine birkaç hareke ilâvesi taban notlarında işaret edilmeksizin yapılmıştır. Tercümelere her beyti ve hattâ her mısraı müstakil olarak muhafaza etmeye çalıştım, ve bunu yapmaktaki imkânını nadiren bulamadım.

Beyitlerin sıra numarası aşağıda neşrolunan metne ait olup, asıl yazmadaki yerlerini, tabii olarak, ifade etmemektedir. 1'den 139'a kadar olan beyitler yazmanın 55a-58b'inci sayfalarından, 140-176'ncı beyitler ise sayfa 144a - 145a'dan alınmıştır. Bu itibarla 139'uncu ve 140'ıncı beyitler arasındaki numara devamlılığı asıl yazmaya raci olmadığı gibi buradaki birinci beyit de yazmada sayfa 55a'da bulunmaktadır. Buradaki sıra numaraları, sadece müracaat kolaylığı sağlamak bakımından tertiplenmiştir.

Üzerlerinde kısa bir zaman için rasathane kurulmuş olan bazı tepeler için, güzel manzaraları dolayısıyla şairler tarafından Arapça medhiyeler yazılmışsa da, rasathaneler hakkında yazılmış şiirlere İslâm camiası edebî mahsulleri arasında nadiren raslandığı anlaşıyor. 1956 Nisanının son haftasında Tahran'da toplanmış olan Nasîruddin-i-Tûsî Kongresinde okuduğum tebliğin sonunda Nasîruddin-i-Tûsî'nin medhini ve Meraga Rasathanesinin tavsifini yapan Arapça bir şiiri tanıtmak fırsatını bulmuştum ³. Burada yayımlanan şiirler de bu tipten olmak üzere şimdiye kadar ele geçenlerin bildiğime

göre ikinci misalini teşkil ediyor. Meraga hakkındaki şiirin oldukça kısa olmasına karşılık, epey uzun ve tasfîlâtlı olan eldeki metin fevkalâve değerli bir tarihî vesikadır. Gerçekten, bu tek kaynak sayesinde, İstanbul Rasathanesi hakkındaki bilgimiz önemli derecede artmış bulunuyor.

Metne şöyle bir göz atınca görüleceği üzere, bu vesikamızda şairane ve mübalâğalı ifadeler bol miktarda raslanmaktadır. Fakat buna rağmen, İstanbul Rasathanesi ile ilgili hususlarda, yani bizi burada ilgilendiren bakımlardan, verilen bilgilerin gayet sıhhatli olduğu anlaşılıyor. Bunu hiç olmazsa elimizdeki başka belgelerle kıyaslayabildiğimiz malûmat bakımından söyleyebiliriz. Fakat böylece de, tarihî bir vesika olarak eldeki şiirin şayanı itimat bir kaynak teşkil ettiği neticesini çıkarmak gerekmektedir. Şiirimizin birçok teferruat bakımından elimizdeki yegâne kaynağı teşkil etmesi dolayısıyla bu hususun önemi aşikârdır.

Rasathanenin kuruluşunu ve içindeki çalışmaları anlatan şiirlerin müessesenin yıkılmasından önce kaleme alınmış olduğunu 107'inci beyitten anlıyoruz. Bu, büyük memnunlukla karşılanacak bir şeydir. Çünkü bu şiirler, Rasathanenin yıkılışını anlatanlara nazaran çok farklı bir zihniyet ve ruh haleti taşıyor. Eğer Rasathanenin kuruluşu hakkındaki şiirler de Rasathanenin tarihe karışmasından az sonra yazılmış olsaydı, bunların çok daha muhtasar olması tabii olurdu. Aynı zamanda, bunların da, bu takdirde, ister istemez, Rasathanenin yıkılması zamanındaki ilim aleyhdarlığı ve tevekkül zihniyetini yansıtmaları ve böylece Rasathanenin kuruluşu sırasında hâkim olduğu anlaşılan astrolojiye bel bağlama durumunu gölgelemesi tabii olurdu. Mamafih, Rasathanede tamamlanmış olan ilmî çalışmaları sayıp döken kısma bakılınca, ilk şiirlerin de müessesenin ortadan kalkmasına az zaman kala yazılmış olması gerektiği sarîh olarak ortaya çıkmaktadır.

Bugüne kadar İstanbul Rasathanesi hakkında hemen hemen bütün bildiklerimiz Mordtmann'ın bir makalesinde toplanmış vaziyette idi,⁴ ve bu makalenin yayımlanmasından beri bu konuda önemli yeni bir kaynak neşredilmemiş bulunuyordu. Mordtmann'ın makalesinden ise, meselâ Rasathanenin kuruluş tarihini kesin olarak tâyin etmek mümkün değildi. Diğer taraftan da, kaynaklarda bu hususla ilgili olarak verilen bazı tarihler Rasathanenin katî olarak bilinen

yıklılış tarihine çok yakın düştüğünden, ayrıca, bu rasathanenin hiçbir önemli ilmî çalışmaya sahne olmamış olması da kuvvetle muhtemel görünüyordu.

Kuruluş tarihi hakkındaki bilgimizin müphemliği, kısmen, rasathane gibi bir müessesenin inşasının zamana mütevakıf olmasından ileri geliyordu. İkinci bir sebep de, kaynaklarımızda raslanan ifadelerin mânalandırılmasında, rasathane inşası faaliyetine işaret eden sözlerle tamamlanmış rasathanedeki ilmî çalışmayı söz konusu eden ifadelerin gereği şekilde ayırd edilemiyerek birbirleriyle karıştırılmış olması idi.

'Urđî'nin bir ifadesinden, Meraga Rasathanesi âletlerinin inşası işinin üç seneden az sürmemiş olduğunu tahmin edebiliriz.⁵ Diğer taraftan da, bir rasathanenin inşası tamamen bitmeden onun içinde bazı çalışmalara başlanması mümkündür ve âletlerin yapılışının böyle bir gaye gözönünde tutularak plânlanıp sıralanması da akla gelebilir. Meraga'da böyle bir plânın mevcudiyetini akla getiren küçük bir ipucu bulunduğu gibi,⁶ eldeki şiirin 106'ıncı beyti, İstanbul Rasathanesinde ilmî çalışmalara, bu müessesenin inşası işi tamamıyla sona ermeden başlanmış olduğunu akla getirmektedir.

Mezkûr beyitte Takiyüddin'in, gerek ilk önemde ve gerekse geri plândaki bütün hazırlıklarıyla, rasatlarına tam faaliyet halinde 985 yılında başlamış olduğu ifade ediliyor. 985 yılı 1577 Martından 1578 Martına kadar olan bir zaman süresini temsil ediyor. Kronolojik bir sıraya tabi olan şiirler arasında rasathaneyi tasvir eden şiir 1577 kuyruklu yıldızından önce gelmektedir. Kuyruklu yıldızın zuhuru için ise 985 Ramazanının, yani yılın dokuzuncu ayının ilk gecesi (12 Kasım 1577) tarihi tasrih ediliyor. Buna göre şiirde sadece 985 yılı olarak tarihlendirilen tam tempolu çalışma başlangıcını, bu yılın nisbeten erken aylarına raci diye kabul etmek makul olur. Bu hususta katî bir hükme varamasak bile, netice itibarıyla, bu şiirle, ilk defa olarak, rasathanenin inşa faaliyetinin sona ermesi ve içinde tam mütekâsif faaliyetin başlaması yılını şüpheye mahal bırakmayacak şekilde öğrenmiş bulunuyoruz. Fakat yine inşa faaliyetinin başlaması, yani müessesenin kuruluşu hakkındaki ferman veya iradenin verilmesi zamanını bu yeni belgeden de sarıh bir şekilde öğrenemiyoruz.

İstanbul Rasathanesinin ömrü anî bir şekilde sona ermiş, bir kaynağımızın verdiği bilgiye göre, Ocak 1580'de yıktırılmıştır.⁷ Bu

güne kadar Rasathanenin kuruluş tarihi hakkındaki bilgimiz aşağıdaki kaynaklara dayanıyordu. Bir kitap koleksiyonunun Rasathane Müdürü Takiyüddin'e teslim edilmesi hakkında 1578 tarihli bir ferman,⁸ Rasathanenin o tarihte muhtemelen tamamlanmış olarak mevcut olduğunu gösteriyordu. S. Gerlach menşeli ve 1577 yılının son aylarına ait iki belgeden de, Rasathanenin, hiç olmazsa bazı âletleriyle tamamlanmış olduğu anlaşılıyordu.⁹ Mamafih, yine bu belgeden de Rasathanenin inşa faaliyetinin artık tamamıyla sona ermiş olduğu sonucu kesin olarak çıkmıyordu. Gerlach mutasavver yedi senelik bir çalışma plânından bahsetmekte, daha geç bir tarihte yazan Schweigger ise, Takiyüddin'in hemen hemen yedi yıl kadar çalışmış olduğunu söylemektedir.¹⁰ Ayrıca, 'Aâtâi de, Rasathanenin, işler nerede ise sona ermek üzere iken yıkıldığını beyan ediyor.¹¹ Bu ifadelere dayanarak, Mordtmann Rasathanenin inşasının yedi senede tamamlanacağı ve bu işe 1575'de başlanmış olduğu sonucuna varıyor.¹² Böylece, Rasathanede hiçbir ilmî çalışma yapılmamış olduğu neticesi ve intibai doğuyordu.¹³

Eldeki şiiirde bulunan bilgiye dayanmaksızın da bu sonuçların doğru olmadığını, ve Rasathane ile ilgili olarak sözü geçen çalışmaların, sadece inşa faaliyetine değil, Rasathanedeki ilmî çalışmaya da delâlet ettiğini oldukça katî olarak tahmin etmek mümkündür. Ayrıca, Mordtmann, "rasad-i-cedid" ibaresini "yeni rasatlar" veya "yeni Rasathane" diye mânalandırarak yerde, bunu "yeni metod" mânasına alıyor.¹⁴ Onun bu tefsiri, Rasathanenin ilmî faaliyete sahne olmuş olduğu hususunun gizli kalmasına yardım ettiği gibi, Takiyüddin'in Türkiye'ye Avrupa'dan yeni astronomi metotları getirdiği neticesine varmasında da müessir olmuştur. Halbuki kaynaklarımızdaki bu gibi tâbirleri ihtiva eden ifadeler daha önceki literatürde de çok karşılaşılan ve tamamıyla geleneğe uygun olan ifadelerdir.

Söz konusu "yedi sene", bu uzunluktaki bir rasat programını ifade edebilir. Gerçekten, kaynaklarımızdan bir tanesi de böyle bir süreden, mutasavver faaliyet süresi olarak bahsetmektedir. Fakat diğer taraftan da, daha önce zikrolunduğu üzere, Schweigger, Takiyüddin'in yedi seneye yakın bir zaman çalışmış olduğunu söylemekte, 'Aâtâi de Rasathane yıktırıldığında, faaliyetin nerede ise sona erdirilmiş olduğunu ifade etmektedir. Fakat tam tempolu çalışmalara 985 yılında başlandığına göre, bu tarihten Rasathanenin

yıkılmasına kadar geçen zaman bir rasat programının sona erdirilmesi için çok kısa oluyor. Bu sebeple 106'ıncı beytin, 985'ten, yani Rasathanenin inşasının sona erip tam tempolu çalışmaların başlamasından önce de rasat faaliyetinin devam edegelmiş olduğu şeklinde tefsir edilmesi sadece makul olmakla kalmayıp âdeta bir zaruret haline geliyor. 71'inci beytin de böyle bir tefsiri destekler mahiyette olduğu düşünülebilir.

Söz konusu çalışmanın gerek rasathane kurma ve gerekse rasat faaliyeti mânasına alınması şartıyla, Mordtmann'a uyarak rasathane kurma faaliyetinin 1575'de başladığını kabul edecek olursak, buna göre, rasathane inşası için üç seneden az bir zaman kalıyor ve âzami olarak üç seneye yakın tam tempoda çalışma yapılmış olması mümkün oluyor, ve yine bu hesaba göre, her iki tip faaliyet zamanının toplamı ancak beş yılı bulabiliyor. Bu sebeple, rasathane kurma işinin başlangıcını 1574 yılına götürmek akla gelirse de, bu pratik olarak hemen hemen faydasız ve imkânsızdır. Çünkü bu işe Sultan Murat devrinde başlanmıştır; Sultan Murat devrinin başlangıcı ise, 21 Aralık 1574 (8 Ramazan 982) tarihine raslamaktadır.¹⁵

Eldeki şiirde kuruluş faaliyetinin başlaması tarihi tasrih edilmiyor. Fakat Rasathane ile ilgili şiir, Merrâkiş'in fethi ve Fas Sultanının gönderdiği hediyelere dair bir şiirden sonra geliyor. Bu şiirin 1574 ve 1575'de vukubulan bazı hâdiselere işaret ettiği anlaşılıyor ki,¹⁶ bundan çıkan netice de, Rasathane kurma faaliyetinin 1575 'de başladığı hususundaki tahminin doğru ve isabetli olduğu merkezindedir.

'Aâtâî şöyle söylüyor: "...vükelâyı saltanata da arz olundukta 987 tarihinde, ki evaili devleti Muradhânîdir, Tophane üstünde olan kullei cebelde çâhi rasat peyda eyleyip masrafı mîrîden eda olunmuştu".¹⁷ Bu cümle, rasathane kuruluşunun başlangıcını söz konusu ediyormuş gibi tefsir edilmiştir.¹⁸ Fakat diğer taraftan, 'Aâtâî, bu sözünün hemen arkasından, Rasathanenin 4 Zilhicce 987 de (21 Ocak 1580) yıktırılmış olduğunu söylediğinden, bu hesaba göre Rasathanenin kurulması, daha doğrusu doğması için âzami bir senelik bir zaman kalmış oluyor. 'Aâtâî'nin bu sözü belki de başka bir kaynağımızdaki bir ifadeyi, yani Rasathanenin 987 'de kurulup bir sene sonra yıkılmış olduğu hususundaki beyanı¹⁹ bir dereceye kadar aydınlatır mahiyette sayılabilir.

'Aâtî'de zikri geçen ilk tarihin yanlışlığı kesin olduğuna göre, bu yanlışın sadece bir baskı hatası olması akla gelebilirse de bunun böyle olmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim *Zeyl-i şakaik*'in iyi bir yazmasında bu kısmın metni matbu metne tamamen uymaktadır.²⁰ Demek ki 'Aâtî'nin verdiği ilk tarihte yanlışlığına hükmetmek gerekiyor. Bunun dışında tek tevil yolu, Rasathane inşasının tamamlanmasından iki yıl kadar sonra, yani 987'de, müesseseye bir de rasat kuyusu ilâve edilmiş olduğunu kabul etmek suretiyle bulunabilir.

Netice itibariyle, bazı kaynaklarda sözü geçen yedi senelik zamanın hesabını tatmin edici bir şekilde verememiş bulunuyoruz. Bu bakımdan, *Ravdatülebrâr* müellifinin Rasathanenin tahribi için 'Aâtî'ninkinden farklı bir tarih vermiş olması ilk bakışta ilgi çekmekte ise de, bundan da müsbet bir netice çıkmamaktadır. Gerçekten, her iki müellif de verdikleri tarihlerde ay tasrih etmektedirler; 'Aâtî 4 Zilhicce 987, Karaçelebizâde ise Muharrem 988 tarihini zikrediyor.²¹ Bu suretle aralarında sadece bir ay kadar bir fark bulunduğundan, Rasathanenin ömrü bu yeni tarihle hissedilir derecede uzamış olmuyor. Eldeki şiirde Rasathanenin yıkılması tarihi tasrih edilmemektedir. Fakat bununla ilgili şiirden az sonra zikrolunan hâdiseler arasında, sayfa 149a'da Veziriazam Ahmet Paşa'nın ölümüne dair bir kısım var. Mezkûr veziriazamın ölümü ise 988 yılının üçüncü ayında vukubulmuştur (Nisan 1580).²² Böylece bu şiirin, aralarında esasen çok küçük bir fark bulunan ve yukarıda zikri geçen iki tarihle genel olarak uygunluk gösterdiği, fakat aralarında bir tercih yapmaya imkân vermediği müşahede edilmektedir.

Takiyüddin'in zîc yapma faaliyeti ile ilgili olarak bir eserinde karşılaşılan en eski tarih 981 yılıdır ki,²³ bu tarih yedi seneye yakın bir faaliyetin mevcudiyetine imkân verecek mahiyettedir. Bu bakımdan, Takiyüddin'in müneccimbaşı olduğu 979 yılından sonra kendisi için küçük çapta bazı rasat âletleri temin edip daha Sultan Murat devrinden önce bazı rasatlara başladığını düşünebiliriz. Böylece, Rasathanenin kurulmasına takaddüm eden bu gibi bir çalışmayı da hesaba katmak suretiyle yedi seneye yakın bir faaliyetin mevcudiyetini kabul etmek akla gelmektedir.

Aşağıda zikrolunacağı üzere, 984'teki bir tutulmanın Rasathaneden değil de Hoca Sadeddin'in evinden rasad edilmiş olmasını da burada zikretmek yerinde olur. Çünkü buna bakarak, Rasathane

daha tamamlanmadan orada çalışmalara başlandığı faraziyesinin doğru olamayacağı akla gelebilirse de, şüphesiz ki bu menfi delil hiçbir suretle katî ve sarîh sayılamaz.

Demek ki, hulâsa olarak, yukarıda sözü geçen yedi yıllık çalışmanın, daha Rasathane kurulmadan Takiyüddin'in başladığı bazı rasat faaliyetini de ihtiva etmesi ihtimaline ilâve olarak, sözü geçen faaliyetin, Rasathane ile ilgili olarak, gerek Rasathanenin inşası faaliyetine ve gerekse Rasathanedeki ilmî çalışmaya işaret etmekte olduğunu kabul etmek icabediyor. Fakat herhalde bu inşa ve zîc yapma faaliyetinin birbiriyle tedahül halinde olmadığını ve birbirlerinden tamamiyle müstakil olarak cereyan edip birinin diğerini takibettiğini düşünmek makul görünmüyor. Çünkü bu takdirde, rasat programının nihayet üç yıllık olması mümkün oluyor. Bunun ise gelenekler muvacesesinde pek muhtemel olmadığını kabul etmek gerekir.

Hükümdarlar umumiyetle kısa rasat programlarını tercih ediyorlardı ve astronomların da onların bu gibi dileklerini gözönünde bulundurmaları tabîî idi. Fakat diğer taraftan da, İslâm astronomları için ideal rasat programlarının, hareketi en ağır gezegen olan Satürn'ün tam bir dolanma devresine tekabül etmek üzere, otuz yıllık bir program olduğunu biliyoruz.

Nitekim, Meraga Rasathanesinin kurulması ile ilgili konuşmalardan, Hulâgû, daha önceki astronomların tavsiyeleri gereğince, Meraga'daki rasat programının otuz yıl sürecek şekilde plânlandırıldığını öğrenince, bu kararı tadil ettirerek on iki senelik bir program hazırlanmasına sebep olmuştur.²⁴ Yine Safevî Birinci Şah İsmail (1502-24), Meraga Rasathanesini ihya ve yeniden inşa etmeyi düşünürken, tatmin edici bir rasat programının otuz sene süreceğini öğrenince bu tasavvurundan vazgeçmiştir.²⁵ Abdülmümin el 'Âmili de, 1562-63 yılında kaleme aldığı eserinde rasat programlarının otuz yıl sürmesi lüzumuna işaret etmektedir.²⁶

Kıralların otuz yıla olan itirazları astrolojik bir mahiyet taşıyordu. Çünkü meydana gelecek cetvellerden şahsen faydalanmak arzusunda idiler ve rasathane kurmalarının asıl sebebinin de bu arzuları teşkil etmekte idi. Özbek Sultanı Ebülgâzi Bahâdur Han (1603-63) için yazılmış olan *Ezzicül-muhakkak el sultânî*'nin müellifi Muhammed ibn Ali el Vabkenvî de otuz yıllık rasat programlarının lüzumundan

bahsetmekte ve daha önce hazırlanmış olan zîclerin tmamlanmamış olmaları dolayısıyla sahih olmadıklarını ilâve etmektedir. ²⁷

Yeni zîci mümkün mertebe süratle meydana getirebilmek için, Takiyüddin'in daha önceki bazı rasatları gözönünde bulundurulup hesaba katılmak ve daha rasathane inşası tamamen sona ermeden yapılabilecek çalışmalar da dikkate alınmak suretiyle, İstanbul Rasathanesi için yedi yıllık bir programın plânlanmış olması muhtemeldir. Gerçekten, aşağıda kaydedileceği üzere, Takiyüddin, neticede meydana getirdiği astronomik cetveller münasebetiyle, kendisinin daha önce Mısır'da yaptığı rasatlardan da faydalanmış olduğunu söylemektedir. Rasathanenin kurulmasını sağlamak maksadı ile, Schweigger'in ifadesinden anlaşılacağı üzere, Takiyüddin'in, daha önceki bazı çalışmalarını da dikkate alınca yedi sene tutan kısa bir zaman içinde neticelerini sunmayı vâdetmiş olması çok muhtemeldir. Fakat şüphesiz ki böyle bir vâd, Rasathanenin ömrünün bu müddet sonunda kendiliğinden sona ereceği mânasını tazammun etmez. Nitekim, Meraga Rasathanesi, ilk on iki yıllık devreden ve *Zîc-i-İlhani*'nin tamamlanmasından sonra, İslâm rasathaneleri ölçüsünde, uzunca bir müddet için ilmî faaliyete sahne olmakta devam etmiştir. ²⁸

Yukarıdaki mülâhazalar, netice itibariyle, İstanbul Rasathanesinde hiçbir ilmî çalışma yapılmadığı hususundaki intibain tamamiyle yanlış olduğunu sarih olarak göstermektedir. Bu hususun eldeki şiirde de, ayrıca ve tafsilâtlı olarak teyit edildiği müşahede olunmaktadır. Gerçekten, şiirde zikrolunan bütün çalışmaların kısa bir zamanda ve sadece 985 yılında başlayan bir devrede yapılıp tamamlanabileceğini düşünmek de pek kolay değil. Müessesedeki ilmî faaliyetin oldukça büyük olması ile rasat programının ve hususiyle tam tempolu çalışma devresinin kısalığını telif etmek bakımından, aşağıda zikrolunacağı üzere, Rasathane ilmî personel kadrosunun hayli dolgun ve kabarık olduğuna burada işaret etmek faydalı olur. Aynı suretle, Takiyüddin'in süratle sonuçlandırılacak bir rasat programı hususundaki muhtemel vadini, kullanabileceği astronomların sayısını büyük tutmak suretiyle yapmış olması da akla gelebilir.

Şiirin Rasathanedeki çalışma ile ilgili olarak verdiği teferruat bazan çok açık bir şekilde ifade edilmemiş bulunuyor; buradaki beyanların bazısının mübalâğalı olduğu da şüphesiz ki akla gelebilir. Bu bakımdan memnuniyetle kaydedilebilir ki Takiyüddin, bu hususu aydınlatmaya yarayacak tafsilâtu, *Sidretül-müntehâ el efkâr* adlı

kitabında vermiş bulunuyor; ve bu eser de ilk bakışta, Rasathanedeki çalışmanın hiç te önemsiz olmadığı hissini vermektedir.

Bu kitap Takiyüddin'in ilmî mesaisi bakımından bir dereceye kadar incelenmiş bulunuyor. ²⁹ Eserde sarahatla kaydolunan rasatların sayısı oldukça küçüktür, ve burada sadece bunların zikri ile yetinilecektir. ³⁰ Bu münasebetle şu noktanın da zikri icabeder ki, bu eserin bir yerinde, Takiyüddin, daha önceleri Mısır'da yapmış olduğu rasatlardan da bu kitabında faydalanmış olduğunu kaydetmektedir. ³¹

Eserde aynı yıla ait iki solstis rasadından bahsedilmekte (bunlardan ikincisi 985 Rebiülevveline aittir), ve İstanbul'un enleminin tâyininde kullanılan rasatlara da işaret edilmektedir³². 987 yılına ait bir ekinoks rasadı ile aynı yıla ait olup zatülhalak ve duvar kadranı ile yapılmış olan iki güneş rasadı da kaydolunmuştur. ³³ Eserde zikri geçen üç tutulma rasadından ilki (Recep 984) Hoca Sadeddin'in evinden,³⁴ ikincisi ise Rasathaneden yapılmıştır. Üçüncü tutulma bulutlar dolayısıyla rasat edilememişse de, Takiyüddin'in Kahire'deki arkadaşlarından ve Selânik'te bulunan Dâvud el Riyâzî'den bu hususta bilgi alınmıştır. ³⁵ Bu Musevi astronoma bazı diğer kaynaklarda da işaret edilmekte ise de, adı tasrih edilmemektedir. ³⁶

Sarahatla kaydedilmiş olan rasatların sayısı böylece pek küçük ise de, eserde birtakım cetveller görülmekte, ve eldeki şiirin muhtevasına uygun olarak, bu cetveller Rasathanenin oldukça önemli bir faaliyete sahne olmuş bulunduğu intibasını uyandırmaktadır. Böylece, yapılan rasatların çok mahdut sayıda bir kısmına eserde doğrudan doğruya işaret edilmiş olduğu tahmin olunabilir ki, esasen İslâmiyette meydana getirilmiş olan zîclerde umumiyetle böyle bir usulün hüküm sürdüğünü ve rasatların büyük bir ekseriyetle kaydedilmediğini söylemek mümkündür.

Eserin sonuna doğru raslanan iki cetvel münasebetiyle 981 ve 982 tarihleri geçiyor. ³⁷ Takiyüddin 979' da müneccimbaşı olduğuna ve o tarihte İstanbul'da bulunduğuna göre, ³⁸ bu tarihlerin Mısır'daki rasatlarına delâlet edemeyeceğine burada işaret etmek yerinde olur. Bu tarihlerden hiç olmazsa ilki Sultan Murat devrinden önce sine rasladığına göre de, bu tarihin, yani 981 tarihinin Rasathanedeki çalışmalara raci olamayacağı sarihtir. Bu tarihlerin konumuz bakımından taşıdığı muhtemel öneme daha önce işaret etmiş bulunuyorum.

93'üncü beytin ikinci mısraında ekvatöre olan mesafelerin tâyininden bahsedilmektedir. *Sidretülmüntehâ*'da birinci meyilleri, sinüslerini ve tanjantlarını veren cetvelin³⁹ şiirin bu kısmında sözü geçen çalışmalarına tekabül etmesi gerekir.

144'üncü ve 145'inci beytlere göre, Takiyüddin'in Sultan Murad'a rasatların bitmiş olduğunu söylemiş olması dikkati çekiyor. Yine aynı beytlere nazaran Rasathanenin tahribi hususunda Takiyüddin'in fikri sorulmuştu; daha doğrusu, bu beyitlerdeki ifadeye nazaran, Rasathanenin yıkılmasını Takiyüddin'in kendisi tavsiye etmişti. Bu hususlar diğer kaynaklarımız tarafından desteklenmemektedir. Şairin, kendi zamanındaki bir olayı anlatırken, Rasathanenin esefle karşılanacak mahiyetteki akibetini hazırlamış olan Şeyhülislâm ile fikir arkadaşlarını gücendirmekten korkarak burada ihtiyatlı bir şekilde meramını ifade etmiş olması beklenebilir. Böylece diğer kaynaklarda rasladığımız bazı bilgilerin burada meskût geçmiş olmasının tabii karşılanması gerekir.

Mamafih, şiirde anlatıldığı üzere, Takiyüddin'in daha önceden Rasathanenin yıkılacağından haberdar edilmiş olduğunu hattâ bu hususta fikrinin de sorulmuş bulunduğunu düşünmek akla yakın geliyor. Bu takdirde onun, rasathane aleyhdarlığı yolundaki kuvvetli tesir ve şartlar karşısında, mevcut cereyana karşı koymanın imkânsız olduğunu düşünerek, günün temayüllerine uygun bir cevap vermiş olması da çok varit görülebilir.

Herhalde, şiirde bu hususta verilen tafsilâtın, esas itibarıyla, 'Aâtâ'nin çizdiği tablodan çok daha hakikî ve vâkıya uygun olması muhtemeldir. Gerçekten, 'Aâtâ'nin, astronomları yıkılma kararından tamamiyle bihaber göstermek suretiyle, "...filhal ol çâhi zanehdâni huban gibi menbai fitnei ahırzaman olan rasadgâhın üstüne vardı ve zahmeti beyhude ile mübtelâyî azabülkabr olan sâdedilleri ol dâmi belâdan çıkardı"⁴⁰ şeklindeki râsıdlar aleyhine sarih bir tavır takınarak söylediği sözlerde vâkıya uygunluktan fazla kendi hayali mahsulü ifadelerin rengi seziliyor.

Gerlach ile Schweigger Rasathane ile ilgili olarak bazı âletlerden bahsediyorlar. Fakat Mordtmann İstanbul Rasathanesi ile bu bakımdan ilgilenmemiş ve müessesedeki âletler konusu üzerinde sistemli olarak durmamıştır. Wiedemann bu rasathanedeki âletlerin bir listesini, *Sidretülmüntehâ*'ya dayanarak neşretmiştir.⁴¹ Mamafih, onun

tetik ettiği yazmada bazı ufak yanlışların bulunduğu anlaşılıyor. Çünkü Wiedemann'ın listesinde zâtüşşefeteyn adlı bir yabancı âlet ismi ile karşılaşıldığı gibi, ekvatör halkası da bu yazıda bu rasathane için inşa edilmiş bir âlet olarak gösteriliyor. Dr. Sevim Tekeli, kısa bir zaman önce bitirdiği ve nezaretimde hazırlamış olduğu doktora tezinde,⁴² İstanbul Rasathanesi âletlerini, *Sidretülmüntehâ* ile *Alâtürresadiye li zîc-i-şehinşâhiye* adını taşıyan ve Takiyüddin'in kendi notlarına dayanılarak meçhul bir müellif tarafından hassaten bu müessesedeki rasat âletleri üzerine yazılmış olan Türkçe bir esere istinaden incelenmiştir.

Rasathanedeki âletler bakımından eldeki şiir, *Alâtürresadiye li zîc-i-şehinşâhiye*'ye tamamiyle uymakta ve *Sidretülmüntehâ* ile ancak küçük bazı farklar göstermektedir. Bu suretle bu şiir, bu rasathanenin âletleri hakkındaki bilgimizin takviye edilmesini de sağlamaktadır.

Şiirimiz aynı zamanda âletlerde kaç kişinin birlikte çalıştığı ve genel olarak bunların ne tarzda birbirleriyle işbirliği yaptıkları hakkında da fikir vermektedir. 90'ıncı ve 91'inci beyitlerdeki tuhaf ifadeyi, bazı âletlerde beş, diğerlerinde ise dört kişinin birlikte çalıştığı şeklinde mânalandırmak gerekiyor. Metnimize bağlı zatülhalak resminde de nitekim beş kişi âlet başında görülüyor. *Alâtürresadiye li zîc-i-şehinşâhiye*'nin Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesindeki nüshasında⁴³ âletlerde umumiyetle dört kişinin, zatülhalak gibi bazı âletlerde ise beş kişinin çalıştığını gösteren açık resimler var. Hiç olmazsa bir kaynağımızda daha⁴⁴ bu şekildeki bilgiye raslanılmış olmakla beraber, bu konuda malûmat verildiği çok nadirdir.⁴⁵ Halbuki rasat işinin astronomların gurup halinde çalışmasını gerektiren bir mesai şekli olduğuna bazı İslâmî eserlerde umumi olarak işaret edilmektedir.

Rasathanenin âletlerini sayarken, ne Takiyüddin ve ne de onun notlarına dayanarak Rasathane âletleri üzerine yukarıda adı geçen kitabı yazan şahıs, küçük portatif âletlerle müessesedeki munzam teçhizat hakkında bir şey söylemiyorlar. Şiirimizin rasıtları bir arada gösteren resminde ise, bu neviden birçok âletler görülmekte, Rasathane hakkındaki Avrupa kaynaklarında da yer ve gök kürelerinden bahsedilmektedir.⁴⁶ 30-33'üncü beyitlerde Takiyüddin'in harita yapma neviden faaliyeti övülüyor. Bu beyitlerin, hiç olmazsa kısmen, Rasathane için bu gibi teçhizatın hazırlanmasına işaret etmesi

muhtemeldir. Yine 105'inci beyitteki "âlâthâ" tâbirinin, asıl rasat aletleri yanında bu gibi ikinci derece âletleri de içine alması muhtemeldir.

Meraga Rasathanesinin bu gibi tâli teşhizat bakımından çok zengin olmasına rağmen, 47 'Urđî'nin de bunları söz konusu etmemesi dikkate değer. Bu misallerin İslâmiyette, çakılı ve büyük çaptaki rasathane aletleri ile portatif ve küçük aletler arasında sarih bir tefrik yapma yolunda kuvvetli bir temayülün mevcudiyetini ifade ettiği söylenebilir.

76-87'inci beyitler, rasathane yeri tâyin edilmeden rasat aletlerinin yapılıp hazırlanmış olduğu intibahını veriyor. Bunun böyle olması makul görünmediğinden, 82'inci beyitteki "esbâb ve âlât" tâbirini "malzeme ve teşhizat" şeklinde tercüme ettim; bu tercüme şekli ise şüphesiz ki tamamen şâyani kabuldur.

Şiirdeki tafsilâttan anlaşıldığına göre aletler teker teker ve ayrı ayrı yapılmış olup bunlar Rasathane binasının bir kısmını teşkil etmiyor ve onun içine yerleştirilmiş bulunmuyordu. *Alâtürrasadiye li z'ic-i-şehinşâhiye*'deki resimler de bu hususu teyideder mahiyettedir. Demek ki âletler, tıpkı Hindistan'daki Jai Singh Rasathanelerinde olduğu gibi, 48 açıkta duruyordu. Bir kubbe altında bulunan ve kubbe ile ilgili olarak güneşin vaziyet ve hareketleri üzerinde ölçüler alınmasına yarayan bir tertip dışında, Meraga Rasathanesinde de durumun aynı olduğu görülüyor. 49 Meraga Rasathanesi harabesinin hali hazır durumu da bu sonucu destekler mahiyettedir.

Asıl büyük şiirin, Rasathane ile uzaktan ve yakından ilgili birçok hususlara temas etmesine rağmen, başlığında sadece Rasathane aletlerinin söz konusu edilmiş olması dikkati çekiyor. Bunun tesadüfî olmaması çok muhtemeldir. Zira İslâm astronomları, büyük ebattaki çakılı rasathane aletlerinin bu müesseselerin en mühim kısmını teşkil ettiği zihniyet ve kanaatına sahip bulunuyorlar, ve bu aletlerin inşasını rasathane kurma faaliyetinin başlıca kısmı olarak kabul ediyorlardı. Aşağıdaki metin bu hususa şahadet eder mahiyettedir.

Nasîrüddin-i-Tusî'nin "Dünya ölçüsünde büyük bir pâdişahın bulunmadığı bir çağda rasathane kurmak mümkün olmamıştır" sözünü yorumlayan Hasan ibn Muhammed el Nişâbüri, şöyle söylüyor: "Akıllı insanlarca sabittir ki, hükümdarların işleri işlerin

şahıdır. Bu cihet onların tasavvur ettikleri her nevi icraat için, fakat hususiyle, rasathane kurma ve rasat programlarının tertip ve icrası işi için doğrudur. Çünkü bu iş, ancak kıralların işareti ile yapıpıp başarılıdır. Bunun sebebi, sadece, rasathane kurma, onu işletme, ve âletlerini yapma işinin pek çok masrafları gerektirmesinden ileri gelmez. Çünkü mesele bundan ibaret olsaydı, bu ilim ve fende maharet sahibi kimseler, zengin insanların yardımına başvururlar, mesele de böylece halledilmiş olurdu.

“Bir rasathanenin kurulması için, rasat aletlerini tasavvur safhasından fiilî mevcudiyet safhasına getirebilecek mahir üstaplara ihtiyaç vardır. Bu ise büyük çapta bir iş olduğundan ve tamama erdirilmesi uzun zamana mütevakıf bulunduğundan, bu iş için birkaç astronomla yetinmek mümkün değildir. Tersine olarak, belki zamanın bütün üstad astronomlarını bir araya getirmek gerekir ki, böylece bunlardan her biri kendi sanatını izhar ve icra etsin, ve hepsinin kontrolü ve tasvibi ile aletler o çağda yapılabilmesi mümkün olan en büyük mükemmekte olarak meydana getirilsin. Halbuki bu sanatın üstadlarını etraftan toplayıp bir araya getirmenin bazan lütuf göstermek bazan da cebir kullanmakla mümkün olduğunda şüphe yoktur. Halbuki lütuf hükümdarlardan geldiği zaman daha tesirlidir, cebri ise ancak onlar kullanabilir.

“Aynı suretle, aletlerin icadı, bunlarla ilgili olarak ihtiyar olunacak rasat usullerinin tesbiti, ve teferruat meseleleriyle ilgili elverişli ve ustaca yolların bulunması için, her taraftan dirayetli ve bilgin kimselerin bir araya getirilmesi ve bunların bilgi ve tecrübelerinin birbirine inzımam etmesinin sağlanması gerekir ki böylece rasatların neticesi daha kesin ve gerçeğe yaklaşması daha müemmen olsun...”⁵⁰

Astronomlar gurupu resmi üzerinde yazılı bulunan 89’uncu beyit de çok ilgi çekici mahiyettedir. Takiyüddin’i de sayarsak, resimdeki on altı astronom, bu beytin muhtevasına tamamen uygun düşmektedir. Bu bilgi bizim için tamamen yenidir. Bu şiir dışında, bu rasathanede çalışan astronomlarla ilgili olarak hiçbir bilgiye, ve sayılarının bu kadar büyük olacağını tahmin ettirecek hiçbir ipucuna sahip bulunmuyorduk. Şiirdeki ifadeye rağmen, bu on altı astronomun bir kısmının diğerleri derecesinde ehliyetli olmamaları çok muhtemeldir. Gerçekten, bunları aletler başında rasatla meşgul dört grup halinde tasavvur edecek olursak, sekizinin râsıt, dördünün

kâtip, ve dördünün de yardımcı olması gerekir. Rasathanede diğer idari personelin ve hademe nevinden kimselerin de bulunması icabeder. Çünkü şiirdeki ifadeye nazaran söz konusu on altı kişinin hepsi de ilmî personeli teşkil ediyordu.

Rasathanenin kütüphanesi hakkında bu şiirde bir bilgi verilmiyor. Bu hususta sadece muayyen bir kitap koleksiyonunun Rasathaneye gönderilmiş olduğunu biliyoruz.⁵¹ Astronomları bir arada gösteren resimde, geri plânda birtakım kitap rafları görülmektedir. Fakat şüphesiz ki bunlar Rasathane kitaplarının ancak küçük bir kısmını temsil ediyor.

Eldeki şiirde verilen malûmatın en fazla ilgi çekenlerinden biri de, ana binaya ilâve olarak “muhtasar” bir rasathanenin mevcudiyetidir. Bu husus 88’inci ve 85’inci beyitlerden anlaşılıyor. Bununla ilgili olarak daha fazla ve daha teferruatlı bilgi verilmemiş olması hakikaten teessüfe şayandır. Astronomları bir arada gösteren resmin bu küçük rasathaneyi temsil ettiği anlaşılıyor. Gerçekten söz konusu beyit bu resim üzerinde yazılı olduğu gibi, binanın da kiremit damlı küçük bir bina olduğu görülüyor. Resme göre, bu kısım, resim, hesap ve ayrıca küçük çapta rasat faaliyetine tahsis edilmiş bir yer mahiyetini taşımaktadır.

Bu duruma göre, ve asıl rasat aletleri de açıkta bulunduğu nazaran, Rasathane ana binasının mahiyet ve vazifelerinin ne olduğu sorusu akla geliyor. *Alâtürrasadiye li zâc-i-şehinşâhiye*’nin Topkapı Sarayı Kütüphanesindeki nüshasından alınan dördüncü resmimiz bu meseleyi aydınlatmaya yardım ediyor. Çünkü bu resimdeki bina çok daha büyük ve ihtişamlı bir yer olarak göze çarpıyor. Ayrıca, 86’ıncı beyite uygun olarak bu binada, gerek tezyin ve gerekse örtü vazifesini gören madenî aksamın bulunduğunu da bu resme bakarak söyleyebiliriz. Daha önce vardığımız neticeyi teyit yolu ile, bu binada yerleştirilmiş herhangi büyük bir alet bulunmadığını da görüyoruz. Resmin orta plânında görülen bacalardan, binanın, kısmen, bir ikamet yeri vazifesini gördüğünü tahmin etmek mümkündür.

Bir büyük ve bir de küçük rasathanenin mevcudiyeti, bir taraftan Tycho Brahe’nin rasathanelerini, diğer taraftan da Meraga Rasathanesi hakkında bize intikal etmiş bazı teferruat bilgisini akla getiriyor. Fakat bu husustaki bilgi yeter derecede tafsilâtlı olmadığından, böyle bir kıyaslamayı burada daha fazla teferruatla ele almaya çalışmıyacağım.

Küçük Rasathane, eldeki resme göre, küçük rasat aletleri ile geometrik aletleri ve bir rasathanede bulunması lüzumlu olabilecek diğer teçhizatı ihtiva etmektedir. Meraga'daki kubbeli bir binada da böyle teçhizat ve aletler vardı. ⁵² Daha önce, Takiyüddin'in, İstanbul Rasathanesi kurulmadan önce bazı şahsî rasat aletlerine sahip olduğunu düşünmüştük. Bunların daha sonra Küçük Rasathaneye alınmış olmaları da akla gelebilir. Bu vesile ile, Meraga Rasathanesinin kuruluşundan önce, Nasîrüddin'in elinde de, aynı suretle, bazı rasat aletlerinin bulunmuş olduğunu hatırlatmak yerinde olabilir. ⁵³

Küçük Rasathanedeki rasat aletlerinin kılavuz alet mahiyetini taşıdığı ve Küçük Rasathanenin vazifelerinden birinin de bu suretle taayyün edebileceği akla gelebilir. 'Urđî, bu maksatla yapılmış olduğu anlaşılan bir aletten bahsediyor; fakat bu alet, zeylini teşkil ettiği büyük aletin yanı başında bulunuyordu.⁵⁴

Ayvansarayî'nin yukarıda zikri geçen eserinde,⁵⁵ İstanbul Rasathanesinde büyük bir kuleden bahsediliyor. Kulenin tepesinde bir "külâh" bulunduğu ve Rasathane yıkıldığında bu kuleye dokunulmadığı da söylenmekte, sonradan, 1089 Hicrî yılında, kubbenin bir fırtınada yıkılarak bir insanın ölümüne sebep olduğu ilâve edilmektedir. Bu kısmın sonradan yeniden inşa edildiği ve bir zaman kuleye top yerleştirildiği de aynı müellif tarafından söyleniyor. Kulenin dokuz penceresi ve yüz elli ayak merdiveni varmış ve kulenin tepesine eşya çıkarmak için mekanik bazı tertibat da mevcutmuş.

Bütün bu tafsilât çok ilgi çekici mahiyette olmakla beraber, maalesef sayanı itimat değil. Çünkü Rasathanenin Galata'da bulunduğunu ve Kanunî zamanında, yani Sultan Murad'ın büyük babasının devrinde yıktırılmış olduğunu da yine bu yazıdan öğreniyoruz. ⁵⁶ Yukarıda tavsifi yapılan yer, muhtemel olarak Galata Kulesi olabilir; bu metnin, içindeki hatalar bakımından, Mordtmann'ın *Hadikatülcemami*'den iktibas ettiği bir metni hatırlattığını da burada ilâve edebiliriz. ⁵⁷ Muhtevasını hulâsa ettiğimiz bu metnin haşiyesine, bütün bu malûmatın yanlış olduğu yolunda bir notun anonim olarak ilâve edilmiş olması da dikkati çekmektedir.

Bu şiirin bize öğrettiği önemli bir kalem bilgi de, Rasathanenin kuruluşundaki maksat ve gaye ile ilgilidir, ve bunun hemen tamamıyla astrolojik bir mahiyet taşıdığını göstermektedir. Daha önceki kaynaklarımızda da astroloji söz konusu ediliyordu, fakat bunlardan

kesin bir sonuç çıkarılması, bazı tereddütlerden dolayı kolay olmuyordu. Çünkü Türk kaynakları, umumiyetle zîclerin yapılması lüzumu üzerinde duruyorlar ve astrolojiden Rasathanenin tahribi münasebetiyle sarîh bir şekilde bahsediyorlardı. Astrolojik maksat ve gaye Batı kaynaklarında tebarüz ettiriliyordu, fakat bunlar da bu bakımdan tamamiyle itimat telkin edici bir mahiyet taşıyordu. Çünkü bu belgelerde Takîyüddin hakkında aşâğılatıcı sözler söyleniyor, ve Takîyüddin'i küçük görme temayülleri onun anstrolojik mahiyetteki iddialarına bağlanıyordu.

Eldeki şiirde ise, Takîyüddin'in astrolojik faaliyet ve ilgisine sarîh ve tafsilâtlı olarak temas ediliyor, ve gerek onun medhi zımında, ve gerekse Rasathanenin tahribini haklı göstermek gayesine matuf ifadeler münasebetiyle, onun bu yöndeki faaliyeti söz konusu ediliyor.

Gerçekten, daha şiirin başında, Rasathaneyi kurmakla, Takîyüddin'in matematik ilimlere karşı olan ilgi ve rağbeti arttırdığı söylenmekte, bu da açık bir şekilde astroloji sahasındaki ilgi ve çalışma olarak tasrih edilmektedir. Astronominin zaten Rasathaneden önce popüler olduğu, fakat zîclerin eskimiş olması dolayısıyla astrolojik tahminlerin sahih olarak yapılması imkânının bulunmadığı ve bu durumu Takîyüddin'in tashih etmiş olduğu da ilâve ediliyor; 13'üncü beyitte, astronominin ihmale uğramış dalının gök cisimlerinin tesirleri ile ilgili kısım olduğu sarahatle belirtiliyor.

Kuyruklu yıldız hakkındaki şiirde de astrolojik ilginin ön plânda yer aldığı görülüyor. Bu şiir, bu konu üzerinde toplanmış olan önemli literatüre,⁶⁸ İstanbul menşeli bir yenisini ilâve etmesi bakımından da ilgi çeker mahiyettedir. 122'inci beytin ikinci mısraı ile 125'inci beytin birinci mısraı, kuyruklu yıldızları ulvî âlem menşeli saymayı tazammun eder bir mahiyet taşıyor. Çünkü bunların ilkinde "ulvî âsâr"-dan, ikincisinde de muvakkat dünyanın "dokuz revaak"ından bahsediliyor. Bu sonuncudaki "muvakkat dünya" süflî âlemi hatırlatıyorsa da, diğer taraftan, dokuz bölge sözü ulvî âlemi akla getiriyor. Ay feleğinin içinde dokuz bölge bulunmadığına göre, Aristo felsefesi dışında dinî görüşleri de hesaba katacak olursak, ulvî âlemin de muvakkat sayılabileceği fikri akla daha yakın geliyor.

Avrupa'da aynı kuyruklu yıldız münasebetiyle, bu gök cisimlerinin ulvî âlem menşeli sayılması gerektiği fikriyle karşılaşılmak-

tadır.⁵⁹ Fakat şüphesiz ki sadece eldeki şiirde bulunan tafsilâta dayanılarak böyle bir düşüncenin İstanbul Rasathanesi astronomları arasında da mevcut bulunduğu neticesine kesin olarak varmak mümkün değildir.

Bu şiirde, Rasathanenin kurulmasında Sokullu Mehmet Paşa'nın rolü, daha önceki kaynaklara nazaran biraz daha fazla tebarüz ettiriliyor, ve aynı zamanda, 47'inci beytin mânası doğru anlaşılmiş bulunuyorsa, yeni vesikamız Takiyüddin ailesi hakkında da bize yeni bir şey öğretiyor.

Vesikamız, Rasathanenin yıkılması sebebi olarak dinî taassup ve tevekkül zihniyetini ön plânda gösteriyor. Bu sıralarda veba salgını ve bazı askerî başarısızlıklar da astrolojinin itibarını sarsacak mahiyette olarak tecelli etmişti. Rasathanenin yıktırılması ile ilgili kısımlardaki kötümser ifadelerin bu gibi durumları aksettirmekte olması muhtemeldir. Nihayet, eldeki şiir, Takiyüddin'in "rasat kuyusu" ile olan münasebeti ve onun Mısır'daki rasat faaliyeti konularında da yeni ve ilâve bir kaynak olarak karşımıza çıkıyor.⁶⁰

‘ALÂ AL DÎN AL MANŞÛR’S POEMS ON THE ISTANBUL OBSERVATORY

Dr. AYDIN SAYILI

Professor of the History of Science, Ankara University

The poems which are presented here, in their Persian text as well as in Turkish and English translations and together with the pictures belonging to the first part of the text (couplets 1-139), are taken from a Persian manuscript of the Istanbul University Library. It is registered there under F 1404. It is richly illustrated and illuminated. Its binding is also quite elaborate, but from the standpoint of penmanship the artistic value of the book is somewhat lower. It contains 153 folios.

The name of the book is *Shahinshâhnâma*. According to the information given on page 153a, the author’s name is ‘Alâ al Dîn al Manşûr; and he was from Shîrâz, in Persia. In his concluding poems on pages 152b and 153a the author states that he has completed this book in the year 989 of the Hegira, on the last day of Ramađân (October 28, 1581), and adds that this is the first volume of his work and expresses hope that he will be able to prepare the second one too.

The book is a chronicle dealing with the earlier parts of the reign of Sultan Murad III, Ottoman king (1574-95), and it is all in verse and in the Persian language. It starts out with poems praising God and the Prophet, and these are followed by poems on the coronation of Murad III. The rest of the book consists of poems on miscellaneous events of historical importance. It is in accordance with this scheme that the poem about the Istanbul Observatory finds its place in the book. The poem on the comet of 1577 forms a kind of introduction to the one dealing with the war with Persia.

The picture showing the astronomers in a group was published before by Fehmi Edhem and Ivan Stchoukine¹ and that of the

¹ Fehmi Edhem et Ivan Stchoukine, *Les manuscrits orientaux illustrés de la Bibliothèque de l’Université de Stamboul*, Paris 1933, plate 3, fig. 6.

comet by A. S. Ünver.² In his Archives of the Institute of the History of Medicine, Istanbul University, Professor Ünver has beautiful reproductions of the three pictures of this text, namely the above-mentioned two as well as that of the armillary sphere, and he kindly showed them to me; Dr. Adnan Erzi, assistant professor of history, Ankara University, had, on a previous date, drawn my attention to the picture in Edhem and Stchoukine. My contact with the present text has been through these items of information. To my knowledge, the text of these poems has nowhere been published or analyzed before.

The text is not very easy, in the sense that at times it is not very clear. This is apparently because the requirements of versification have at times had the upperhand over those of clarity in meaning. The script is very legible, however, and as will be noticed, only few corrections had to be made. In a few instances, obvious corrections of dots and certain additions of diacritical marks were made without indicating them in the footnotes. In the translations I have tried to keep each couplet and even each hemistich independent, and only rarely has this proved impossible.

The numbers assigned to the couplets are mine. Couplets 1-139 belong to pages 55a-58b, and couplets 140-176 are from pages 144a-145a, near the end of the book. The uninterrupted sequence from 139 to 140 in these numerals and their beginning with number 1 are, therefore, for convenience of reference and are not in conformity with their place in the complete text of the *Shahinshâhnâma*.

Poems on observatories are extremely rare in Islamic literature, although certain hills where observatories were located for a short time were praised by poets for their beautiful views. I have appended an Arabic poem on Naşîr al Dîn al ʿÎsî and the Marâgha Observatory in my paper read at the Naşîr al Dîn al ʿÎsî Congress held in Tehran during the last week of April, 1956,³ and apparently these two are the only ones of their kind that have come to light so far. The present poem is much longer and much more detailed compared to the one on the Marâgha Observatory, however, and it constitutes a very valuable document. In fact, thanks to this poem,

² *Vatan* (A daily newspaper of Istanbul), January 24, 1950.

³ *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, vol. 14, 1956, p. 13

our information concerning the Istanbul Observatory has enriched considerably.

As will be observed, this poem abounds in exaggerated statements and poetic expressions. But in matters pertaining to the Istanbul Observatory, which are the only ones relevant to us here, it appears to be very accurate, so far as we have the possibility of comparing them with information deriving from other sources. We may therefore consider it reliable in items of information in which it constitutes, for the time being at least, our only source.

From couplet 107 it is clear that the poems concerning the foundation of the Observatory were written before the demolition of that institution, and this is rather fortunate. For these poems are written in a spirit quite different from those concerning the destruction, where the poet undoubtedly had to be tactful. Had he written concerning the whole event after the destruction of the Observatory, his poems concerning the foundation too might have been brief as well as pervaded by antiscientific and fatalistic attitudes instead of the enthusiasm and confidence in astrology prevailing at the time of foundation. From the part listing and describing the scientific work accomplished in the Observatory, it becomes quite certain, however, that these poems were written at a time which was pretty close to the end of that institution.

Up to the present time, practically all our information concerning Istanbul Observatory was contained in an article by Mordtmann,⁴ and since the publication of that article practically no new sources had been published on the subject. From Mordtmann's article the date of foundation of the Observatory could not be determined clearly, and as some of the available dates were very close to its date of demolition, which is known quite precisely, it seemed likely that no work of any importance took place in that institution.

The vagueness of our information concerning the date of foundation of the Observatory arises partly from the fact that the creation of such an institution naturally takes some time, and a second complication is due to the possibility of confusing statements con-

⁴ J. H. Mordtmann, *Das Observatorium des Taqî al Dîn zu Pera, Der Islam*, vol. 13, 1923, p. 82-96.

cerning the activity of constructing tables with that of constructing buildings or instruments.

From a statement of Al 'Urđî, one may guess that the construction of the instruments of the Marâgha Observatory took not less than three years.⁵ It is natural enough, on the other hand, that observations should start before the completion of all the instruments, and that the construction of the instruments should be put into an order for such purposes. There is a slight indication of the possibility of the existence of such a procedure in the Marâgha Observatory,⁶ and couplet 106 of our poem too seems to refer to such a situation in connection with the Istanbul Observatory.

It is stated here that Taqî al Dîn started full-scale observations in the year 985, with all necessary preparations of major and minor importance completed. The year 985 extends from March 1577 to March 1578. This could be taken to mean the earlier parts of 985, since in the chronologically arranged sequence of the text it precedes the appearance of the comet which took place on the first night of Ramađân, 985 (November 12, 1577), i.e., during the ninth month of that year. With this poem, therefore, we have clear information concerning the year of the completion of the Observatory, but the date of the beginning of the construction or of the royal decree for its foundation remains unknown.

The life of the Observatory came to an abrupt end. It was demolished in January 1580.⁷ Up to the present, our information concerning the date of foundation of this institution rested mainly upon the following items. A decree of 1578 that a certain collection of books be placed at the disposal of Taqî al Dîn, the Director of the Observatory⁸, suggested that the Observatory had probably been completed at that time. European documents of the later months of 1577, i.e., two letters of S. Gerlach, also indicated that the Observatory, with some of its instruments at least, had reached the stage

⁵ Hugo J. Seemann, *Die Instrumente der Sternwarte zu Marâgha nach den Mitteilungen von Al 'Urđî, Sitzungsberichte der Physikalisch-medizinischen Sozietät*, Erlangen 1928, vol. 60, p. 27.

⁶ Seemann, *ibid.*, p. 43.

⁷ Mordtmann, p. 83.

⁸ Mordtmann, p. 82.

of completion in or before those months,⁹ but again it was not clear from these statements whether there was some construction work still going on or not. Gerlach refers to a projected work of seven years¹⁰ and at a later date, Schweigger reports that Taqî al Dîn has worked for nearly seven years.¹¹ 'Aṭâî, moreover, states that the Observatory was demolished just when work had neared completion.¹¹ From these statements Mordtmann concludes that the construction of the Observatory was to take seven years and that it probably started in 1575.¹² Hence, the conclusion and impression that no work was done in the Observatory.¹³

Even without the present poem it was quite clear that the "work" mentioned in connection with the Observatory referred to work done in the Observatory and not solely to construction activity. Mordtmann also takes the work "raṣad-i-jadîd" to mean "the new method" instead of the "new observations" or "the new Observatory",¹⁴ and this is instrumental in leading him to the idea that Taqî al Dîn introduced new European methods into Turkey, besides shading the meanings of the statements from the viewpoint of work done in or on the Observatory. The source statements in question are quite clear and traditional, however, and occur in connection with the foundation of practically all the earlier Islamic observatories concerning which we are in possession of some statement with respect to the reason and purpose of their foundation.

The "seven years" in question could refer to an observation program of that duration, since one source speaks of a projected work of seven years. On the other hand, however, as mentioned before, 'Aṭâî says that work had almost been completed when the Observatory was demolished and Schweigger states that Taqî al Dîn spent nearly seven years with the instruments. The period extending between 985 and the date of demolition becomes too short, therefore, and the interpretation of couplet 106 as meaning that there

⁹ Mordtmann, p. 85, 86.

¹⁰ Mordtmann, p. 86, 87.

¹¹ Mordtmann, p. 83; 'Aṭâî, *Dhyal al shaqâiq*, 1268, vol. 1, p. 286.

¹² Mordtmann, p. 88.

¹³ Mordtmann, p. 88; A. Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul 1943,

p. 84.

¹⁴ Mordtmann, p. 83, 89, 93, 94, 95.

was some activity in the Observatory before it was fully completed becomes not only reasonable but also necessary. It should be noted that couplet 71 also is probably in agreement with such an interpretation.

When we assume with Mordtmann that the construction of the Observatory started in 1575, this would leave less than three years for construction activities and would allow, at the most, for nearly three years' full-scale work, and the total number of years would hardly reach five. One might have therefore ventured to guess that the construction of the Observatory started in 1574, but this happens to be practically impossible. For the initial acts concerning the foundation of the Observatory occurred during Sultan Murad's reign which started in December 21, 1574 (8 Ramađân 982).¹⁵

Our poem does not specify the date of the initial acts of foundation, but the poem concerning the Observatory follows an item about conquests in Marrâkash and the arrival of a letter and presents from the governor of Morocco. These seem to refer to certain events which took place in 1574 and 1575,¹⁶ and therefore the year 1575 appears to be a very good assumption and quite correct.

'Aṭâi says, "...the matter having been presented to the viziers also, in the year 987, which is in the beginnings of Murad Khan's reign, the observation well was brought into existence on the hill over Topkhâna and its cost was paid out of the Royal treasury".¹⁷ This passage has been interpreted as indicating the date of the beginning of the foundation of the Observatory,¹⁸ and as 'Aṭâi states in the same passage that the Observatory was demolished on 4 Zil-hijja 987 (January 21, 1580), this leaves less than a year for the life, or better, the birth of the Observatory. This text of 'Aṭâi may possibly explain the statement of another source to the effect that the Observatory was founded in 987 and demolished after a year's time.¹⁹

As the first date mentioned in 'Aṭâi is undoubtedly wrong, one may think that the mistake belongs to the printed text only. I have

¹⁵ İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, vol. 3, part 1, Ankara 1951, p. 42.

¹⁶ Uzunçarşılı, *ibid.*, p. 46.

¹⁷ *Op. cit.*, vol. 1, p. 83.

¹⁸ Mordtmann, p. 83.

¹⁹ An unpublished notebook of Hüsain Aywânsarâyî. See A. S. Ünver, *Ali Kuşci*, Istanbul 1948, p. 77-78; see also note 56 below.

consulted a good manuscript of this work, however, and the text there is exactly the same.²⁰ The first date given by 'Aṭâî is therefore wrong, the only alternative being that after the completion of the Observatory and the initiation of full-scale work in it in 985, an observation well was added to the institution in 987.

One point does not seem quite satisfactory, and this is that we have not been able to account for the contention that Taqî al Dîn spent nearly seven years on this matter. The author of the *Rawḍa al abrâr* gives a date for the destruction of the Observatory which is not the same as that given by 'Aṭâî. The former gives the Muḥarram of 988²¹ while 'Aṭâî says 4 Zilḥijja 987, but as they differ by one month only, this does not have much effect on the point in question. In our poem the date of demolition is not specified, but shortly after it (on page 149a) comes a poem concerning the death of the Grand Vizier Ahmed Pasha, and this took place in the third month of 988 (April 1580).²²

The date 981 is the earliest specifically mentioned date which occurs in connection with some of Taqî al Dîn's work of constructing the astronomical tables,²³ and this would straighten out the problem of accounting for an activity which lasted for nearly seven years. It is possible, therefore, that Taqî al Dîn, who became head-astro-nomer in 979, i.e., before Sultan Murad's reign, had procured certain portable instruments and had started systematic work with them. Thus the "seven years" may include this preliminary activity also.

It is of interest in this connection that, as mentioned below, an eclipse of the year 984 was observed from the house of Khwâja Sa'd al Dîn and not from the Observatory. For this would appear as a negative evidence, though not a conclusive one of course, so far as our interpretation of couplet 106 is concerned, namely that work started in the Observatory before all preparations and construction work were completed.

²⁰ Istanbul University Library, T 1201, p. 163a.

²¹ Qara Chalabî Zâda 'Abd al 'Azîz, *Rawḍa al abrâr*, Cairo 1248, p. 462; see also, A. Adivar, p. 84, note 1.

²² Uzunçarşılı, *ibid.*, vol. 3, part 2, p. 340.

²³ See note 37 below.

In short, it is very likely that the "work" mentioned in our sources includes some of Taqî al Dîn's activities prior to the construction of the Observatory, and that, in addition and more specifically, it refers to both construction and observation in connection with the Observatory, but this could hardly have been meant in the sense of non-overlapping construction and observation. For in such a case, our sources would imply that the observation program planned was not longer than three years at the most, and this would not be reasonable. Indeed, although the kings were anxious to shorten the observation programs and the astronomers naturally had to comply with such desires, the ideal observation program was one of not less than thirty years, corresponding to a complete revolution of Saturn, the planet of the longest period, for the astronomers of Islam.

In fact, it is related that when, in the course of the deliberations connected with the foundation of the Marâgha Observatory, Hûlâgû found out that the observations needed for the construction of the projected tables would, in accordance with the recommendations of astronomers of earlier times, take thirty years, he was so disappointed that the original project had to be altered and a new observation program of twelve years had to be arranged.²⁴ Again, Ismâ'il I, Şafawî king of Persia (1502-24) gave up his project of having the Marâgha Observatory reconstructed and revived, when he found out that the improvement of the existing tables necessitated an observation program lasting for thirty years.²⁵ 'Abd al Mum'în al 'Âmilî, writing in 1562-63, also speaks of the necessity of thirty years' observation programs.²⁶

The objection of the kings to thirty years was of an astrological nature; they were anxious to profit personally from the new tables. Muḥammad ibn 'Alî al Wabkanwî, author of the *Zîj al muḥaqqaq al sulţânî*, written for Abû Sa'id Bahâdur Khân (1603-63), the Uzbek King, also points to the necessity of thirty years' observation

²⁴ Naşîr al Dîn al Tûsî, *Zîj-i-Ilkhânî*, MS., Istanbul University Library, F 300, p. 4a; Ankara University, Library of the Faculty of Letters, İsmâ'il Sâip Sencer Collection, No. 1-2829, p. 7b.

²⁵ M.F. Köprülü, *Marâğa Rasathanesi*, Belleten, vol. 6, 1942, p. 225.

²⁶ Seemann, p. 125.

and adds that the existing tables were not accurate because they were not completed.²⁷

It is very likely that, in order to make the new tables available as soon as possible, a program of seven years was planned, which took into consideration the previous observational activity of Taqî al Dîn and in which building activity and table construction largely overlapped. In fact, as we shall presently see, the tables constructed by Taqî al Dîn, contain even his observations made while in Egypt. In order to guarantee a decree for the foundation of the Observatory, Taqî al Dîn may have promised, as Schweigger's statement implies, to deliver the goods in seven years. But of course this would not mean that the life of the Observatory would come to a natural end after these seven years. Indeed, in the Marâgha Observatory work continued for many years after the initial twelve years were spent and the *Ilkhânî Tables* completed.²⁸

It is clearly seen therefore that the impression that no work was done in the Observatory is definitely wrong, and indeed, the present poem contains considerable information concerning this matter. In fact it is hard to see how the work mentioned in the poem could have been done unless work had started in the Observatory before its construction had reached the stage of completion, and even in such a case the work mentioned in the poem appears to be quite impressive. In view of the difficulty of reconciling the accomplishment of so much work with the shortness of the period of observations, especially with that of the period of full-scale activity, it would seem relevant that, as seen below, the scientific staff of the Observatory was quite large. If the conclusions concerning Taqî al Dîn's promise to prepare the new tables in a short time is correct, he must have relied on the availability of a large staff in making that promise.

This part of the poem is at times not very clear in its details, however, and it should be stated, moreover, that some of the statements in this part may be exaggerated. Fortunately, Taqî al Dîn

²⁷ MS., Ayasofya Museum Library, Istanbul, No. 2694, p. 2a. This passage is referred to by Hâjî Khalîfa (*Kashf al žunûn*, Istanbul ed., vol. 2, 1943, p. 969).

²⁸ Aydın Sayılı, *Khawâja Naşîr-i-Ŧûsî wa Rasadkhâne-i-Marâgha*, *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, vol. 14, 1956, p. 8-9.

has left us a book containing his work in the Observatory, and the details in our poem could be compared with the contents of this book. This work is the *Sidra al muntahá al afkár*, and from it too it is clearly seen that substantial work was done in the Observatory.

This book of Taqî al Dîn has been examined to some extent from the view-point of the work done by its author.²⁹ The number of observations specifically mentioned in it is quite small, and I shall limit myself here to listing them.³⁰ It should be noted in this connection that Taqî al Dîn mentions in one place in this work that he has also made use of his observations dating back to his days in Egypt.³¹

In this work Taqî al Dîn refers to the observation of two solstices belonging to the same year (the second one is from Rabî' al awwal, 985) and to observations for the determination of the latitude of Istanbul.³² An equinox observation of 987 and two observations of the sun, made with the armillary sphere and the quadrant, from the same year are also recorded.³³ Of the three eclipses mentioned, the first one (Rajab 984) was observed from the house of Khwâja Sa'd al Dîn,³⁴ and the second from the Observatory. The third one could not be observed because of clouds, but reports concerning it were received from Taqî al Dîn's friends in Cairo and from Dâvûd, "the Mathematician", in Salonica,³⁵ a Jewish astronomer to whom certain other sources also refer without however mentioning his name.³⁶

Although the number of observations specifically mentioned are thus quite small, there are a number of tables in the book, and, in conformity with the conclusion to be drawn from our poem, they give the impression that considerable work was done in the Observ-

²⁹ Şâlih Dhakî, *Athâr-i-bâqiyâ*, vol. 1, Istanbul 1329 H., p. 201-202; A. Adıvar p. 84.

³⁰ I shall refer to two manuscript copies of this work, both in Istanbul: Nuruosmaniye Library, No. 2930, and Topkapı Museum Library, Hazine, No. 465/1. The manuscripts bear different titles; see also, A. Adıvar, p. 83.

³¹ N, p. 3a; T, p. 6b.

³² N, p. 22a; T, p. 36b, 37b.

³³ N, p. 46a, 47a; T, p. 75b-76a, 77a.

³⁴ N, p. 53a; T, p. 86b.

³⁵ N, p. 52b-53b; T, p. 85b, 86b-87a.

³⁶ Mordtmann, p. 86, 87, 96; A. Adıvar, p. 87 and note.

atory. At any rate, it would seem that only a few of the observations made are specifically indicated, and this appears to be the general practice in the astronomical tables of Islam. In connection with two of the tables given near the end of the book the dates 981 and 982 are mentioned.³⁷ It may be pointed out that as Taqî al Dîn became head-astronomer in 979³⁸ and was in Istanbul at that time, these cannot be connected with his Egyptian observations. As they are before Murad's reign, on the other hand, they cannot have any direct connection with the Observatory either. I have already touched the question of their possible significance to our present topic.

The second hemistich of couplet 93 refers to the determination of distances from the equator. The corresponding item in the *Sidra al muntahâ* seems to be the tables of the "first declinations, their sines and their tangents".³⁹

It is of interest that according to couplets 144 and 145 Taqî al Dîn stated to the King that the observations had been brought to completion; these lines also inform us that Taqî al Dîn's opinion was taken concerning the demolition of the Observatory. It is said in these couplets, in fact, that it was he who recommended the bringing to an end of the Observatory. These items are not corroborated by our other sources. It is understandable that our poet should be cautious and tactful in relating a contemporary event, lest he incur the anger of the Shaykh al Islam and his friends who had sealed the fate of the Observatory, and that he should leave out certain details concerning the demolition.

It would seem reasonable to assume, however, that Taqî al Dîn was notified beforehand of the decision, or that his opinion was asked by the Sultan. He may, in that case, have judged that the wisest answer, under the circumstances prevailing at the time, would be to consent to or even recommend the destruction of the Observatory. At any rate, the information given in this poem seems more likely and is probably more factual than the picture drawn for us by 'Aṭâî,

³⁷ T, p. 91a, 98a. See also, A. Adıvar, p. 83.

³⁸ 'Aṭâî, *ibid.*, vol. 1, p. 286.

³⁹ N, p. 23a; T, p. 38b. For the meaning of the term "first declination", see E. Wiedemann, *Über die Astronomie nach den Maḥâṭih al 'ulûm, Beiträge*, XLVII, *Sitzungsber. d. Phys.-med. Soz.*, Erlangen 1915, vol. 47, p. 228.

according to whom the astronomers, while busy at their worthless work, were taken by surprise by the recking squad who "took these credulous people out of that pit of misfortune".⁴⁰

Gerlach and Schweigger mention certain instruments in connection with the Observatory, but Mordtmann has not dwelled upon the question of the equipment of this institution. Wiedemann has published a list of these instruments on the basis of *Sidra al muntahâ*.⁴¹ The manuscript studied by him has apparently certain small errors, however, as is evidenced by the addition of one instrument called *dhât al shafatayn* to the list and the occurrence of the equatorial ring as one actually constructed for the Observatory. Dr. S. Tekeli, in her recently completed Ph. D. thesis,⁴² prepared under my direction, has made a careful study of the instruments of this Observatory on the basis of *Sidra al muntahâ* as well as the *Âlât al raşadiya li zîj-i-shahinshâhîya*, a Turkish book written with the special purpose of describing the instruments of that institution and prepared by an unknown author on the basis of Taqî al Dîn's notes.

With respect to the instruments of the Observatory the present poem is in full agreement with the latter book and it shows only slight differences compared with the information given in *Sidra al muntahâ*, and it is helpful, therefore, in establishing the actual list of the instruments of the Observatory.

The present poem gives us, moreover, an idea concerning the number of people working on each instrument and the general manner in which they cooperated with each other. The somewhat strange expression in couplets 90 and 91 should be interpreted as the cooperation of four people on some instruments and five on others. Our picture of the armillary sphere shows five people at work on it. The Topkapı Museum copy of the above-mentioned *Âlât al raşadiya*⁴³ has clear pictures showing usually four people, and in certain instruments, such as the armillary sphere, five people working toge-

⁴⁰ 'Aṭâî, *ibid.*, vol. 1, p. 286.

⁴¹ E. Wiedemann, *Definitionen verschiedener Wissenschaften und über diese verfasste Werke, Beiträge*, LVII, *Sitzungsber.*....., 1918-19, vol. 50/51, p. 26-28.

⁴² Nasîruddîn, Takiyüddîn, *ve Tycho Brahe'nin Rasat Aletleri*, in Turkish, unpublished.

⁴³ Topkapı Museum Library, Hazine 452.

ther. This kind of information exists at least in one other case,⁴⁴ but it is very rare although there are references to the importance and necessity of team-work in making astronomical observations.⁴⁵

In enumerating the Observatory instruments, Taqî al Dîn, as well as his unknown editor, does not say anything concerning small portable instruments and auxiliary equipment. Many such items are seen in the picture of our poem showing the astronomers together, however, and our European sources too mention celestial and terrestrial globes.⁴⁶ Couplets 30-33, where Taqî al Dîn's activity of the nature of map-making is praised may also refer, at least partly, to the preparation of such equipment for the Observatory. Likewise, the double plural *âlâthâ* in couplet 105 may be intended to include such equipment as well as the main instruments.

It is interesting that although the Marâgha Observatory had a rich collection of such minor instruments and equipments,⁴⁷ Al 'Urđî does not mention such things either. This seems to represent an Islamic tendency to make a sharp distinction between observatory and field, or fixed and portable, instruments.

Couplets 76-87 give the impression that the instruments were made ready before the site of the Observatory was chosen. As this does not seem reasonable, I have taken the term *asbâb wa âlât* in couplet 82 to mean "equipments and materials", and this is a perfectly permissible translation.

The poem gives the impression that the instruments were each constructed independently and that they did not form part of the observatory building and were not housed in it. In fact, the pictures of the *Âlât al raşadîya* too indicate that this was the case. The instru-

⁴⁴ E. Wiedemann, *Zur Geschichte der Astrologie, Das Weltall*, 1922, p. 112.

⁴⁵ Seemann, p. 108.

⁴⁶ Mordtmann, p. 87.

⁴⁷ Waşşâf, *Tazjiya al amşâr wa tajziya al a'sâr*, Hammer-Purgstall ed. 1856, p. 99, India 1246 H., p.52; Mirkhünd, *Rawða al şafâ*, India 1332, vol. 5, p. 83; Khwandmîr, *Ĥabîb al siyar*, Tehran 1271, vol. 2, p. 36; Jourdain, *Mémoire sur les Instruments employés à l'Observatoire de Méragah*, *Magasin Encyclopédique*, 1809, vol.4, p. 48-50; A.L.A.M. Sédillot, *Mémoire sur les instruments astronomiques des Arabes*, *Mémoires de l'Académie Royales des Inscriptions et Belles Lettres de l'Institut de France*, Série I, vol. 1, 1884, p. 201-202; M.L.P.E.A. Sédillot, *Prologomènes des Tables d'Oloug-Beg*, *Cresthomathie Persane*, vol. 1, p. XCVIII; H. J. Seemann, p. 120.

ments were apparently placed out in the open just as in the case of the Jai Singh Observatories.⁴⁸ With the exception of one device which was inside of a dome and to which several sources refer, this seems to have been the case in the Marâgha Observatory too,⁴⁹ and this appears to be borne out also by the present state of the ruins at the Marâgha Observatory site.

It is to be noted that in the title of the main poem the word "instrument" occurs although it deals with all kinds of details pertaining to the foundation of the Observatory. This is probably not due to a mere accident. For the Islamic astronomers felt that the large fixed instruments constituted the most important part of the observatory, and in Islam their construction was considered to constitute the major part of the foundation of such an institution. The following passage bears witness to this fact.

Commenting on the statement of Naşîr al Dîn al Ṭûsî that "in no age which was without a great and world-controlling king has it been possible to build observatories", Ḥasan ibn Muḥammad al Nîshâbûrî says, "It is fixed in the minds of intelligent people that the works of kings are kings among works. This is especially true of observation programs. For this is a matter which cannot be accomplished except by the nod of approval of kings. This is not merely due to the fact that great expenditures are necessary for the erection and functioning of observatories and for equipping them with instruments. For if this were the only reason, people well-versed in these matters could call upon the assistance of wealthy personalities.

"For the erection of an observatory there is need for the presence of accomplished and skilful masters who can convert the instruments from the conceptual state into the actual. As this is an extensive work and requires long time for its completion, it is impossible to limit oneself to and to be satisfied with the presence of a few only of such masters. It is necessary, on the contrary, to bring together all the masters of the time so that every one shall make manifest his own particular art; and moreover, by seeking the confirmation and approval of other experts in each case, all these instruments shall be attended to and constructed in the best manner possible in that age.

⁴⁸ G. R. Kaye *The Astronomical Observatories of Jai Singh*, Calcutta 1918.

⁴⁹ A. Sayılı, *ibid.*, p. 3-4.

Now, there is no doubt that to assemble the masters of this art from all corners is possible sometimes by showing kindness to them, and in other cases by compulsion and harshness; but kindness is more effective when it comes from kings and coercion can be exercised only by them.

“Thus for the purpose of the invention of astronomical instruments, the establishment of methods for making observations with them, and for discovering expedients and dexterous ways for their manipulation and utilization, it is necessary to bring together wise men from all corners so that their experience and knowledge will be pooled together; the realization of the projected observations will thus become more certain and the results obtained will come closer to the truth. . . .”⁵⁰

Couplet 89, as confirmed by the picture of the group of astronomers to which it is appended, is of great interest. Counting Taqî al Dîn, there were sixteen astronomers working in the Observatory. This is an entirely new item of information. We had absolutely no idea of the number of astronomers working in this institution, and there were no clues indicating the existence of a large scientific staff. Some of these sixteen men may not have been full-fledged astronomers. If we imagine them as four groups observing simultaneously on four instruments, we may divide them in the following manner: Eight observers, four clerks, and four men giving miscellaneous assistance. One should guess that there were other administrative officers and men doing menial work. For the wording of the couplet in question would indicate that the sixteen men mentioned were all astronomers.

We do not know how large a library this Observatory had. It is only known that a collection of books was sent to the Observatory.⁵¹ In the picture showing the astronomers together, book shelves are seen in the background, but undoubtedly this must represent a small part of those existing there.

One of the most interesting items of information contained in this poem is the existence of a small-scale observatory in addition to the main building, as mentioned in couplets 88 and 85. It would

⁵⁰ *Sharh-i-Zîj-i-Ilkhânî*, MS., Bursa, Haraccioğlu, No. 1163, p. 6a-6b.

⁵¹ Mordtmann, p. 82.

be very desirable to have clearer and more detailed statements on these matters. We apparently see the group of astronomers at work in this Small Observatory. The picture, in fact, represents a small building, with its tiled roof, and it is a place prepared for work of the nature of calculation, drawing, and small-scale observations; and the couplets in question are written on this picture.

The main instruments were apparently placed out in the open. What, then, was the nature of the main building, and what were its functions? Our fourth picture, taken from the Topkapı Museum copy of the *Âlât al raşadıya li zîj-i-shahinshâhiya*, seems to help us clarify the general situation. It, first of all, serves to confirm our decision that the previous picture represents the Small Observatory. For the present picture shows a much more elaborate building. It also seems to have ornamental metallic parts and coverings as mentioned in couplet 86. In conformity with our previous conclusion, this larger building does not show any signs of having been designed so as to contain any major instruments, and the chimneys seen close together in the middleground would suggest that the building was partly a dwelling-place for the astronomers of the Observatory.

The existence of a large and a small observatory brings to mind the observatories of Tycho Brahe and also certain items of information concerning the Marâgha Observatory. But our knowledge in this matter is not detailed enough, and I shall not try to elaborate on the possibility of definite parallelisms in this direction.

Our picture of the Small Observatory shows small astronomical and geometrical instruments as well as other appropriate observatory equipment. The building with a dome in the Marâgha Observatory also contained such equipment.⁵² As it has seemed reasonable to assume that Taqî al Dîn had certain personal instruments with which he made observations before the foundation of the Observatory, it is likely that these were placed in the Small Observatory later on. We know that Naşîr al Dîn too was in possession of portable instruments before the Marâgha Observatory came into existence.⁵³

⁵² See notes 47 and 49 above.

⁵³ A. Sayılı, *ibid.*, p. 2.

It is possible that the Small Observatory contained pilot instruments, and that this constituted and determined one of its functions. Al 'Urđi speaks of an instrument which seems to have been constructed for such a purpose, but this was placed by the side of the larger instrument in conjunction with which it was used. ⁵⁴

In Aywânsarâyî's note book referred to above ⁵⁵ there is mention of a large tower, in connection with the Observatory. It is said that the tower was left intact when the Observatory was demolished. He also speaks of a dome or spire on top of the tower. It was blown off in a violent storm which took place in 1089 H., and this caused the death of a man. The top was later restored and at one time a cannon was housed in the tower. It is said to have nine windows and a staircase with 150 steps; it was equipped with pulleys and other mechanical contraptions serving to lift things to its top.

All this seems very interesting, but unfortunately the passage is full of mistakes. It gives the site of the Observatory as Galata, and speaks of its demolition during the reign of Sulayman the Magnificent, the grand father of Sultan Murad III. ⁵⁶ The description given above may possibly be that of the Galata Tower, and the same confusion seems to exist here as in the passage from the *Ḥadiqa al jawâmi'* quoted by Mordtmann. ⁵⁷

Another important bit of knowledge obtained from the present poem is with respect to the reason and purpose for the foundation of the Observatory, and this appears to have been almost completely astrological. Although there were references to astrology in our other Turkish sources, this aspect of the undertaking was not completely clear; for these sources usually refer, in a general manner, to the necessity of renewing the available astronomical tables, and speak of astrology especially when mentioning the demolition of the Observatory.

The astrological motives were emphasized in our European sources, but they were not very confidence-inspiring in this respect. For these sources show a strong tendency of looking down upon

⁵⁴ Seemann, p. 86.

⁵⁵ See note 19 above.

⁵⁶ MS., Topkapı Museum Library, Hazine, No. 1565, p. 201.

⁵⁷ Mordtmann, p. 85.

Taqî al Dîn, and they reveal this tendency especially by referring to his pretensions of an astrological nature. In this poem, on the other hand, Taqî al Dîn's astrological activities are mentioned in a detailed fashion, and both in praising him and in trying to justify the act of demolition of the Observatory.

In fact, it is stated in the first parts of the poem that Taqî al Dîn enhanced the prestige of the mathematical and astronomical sciences by building the Observatory, and this is explained in a clear fashion as an increase of work and interest in astrology. It is specified, moreover, that astronomy proper was popular before the Observatory too, but that due to outdated tables astrological work of precision had become impossible and that Taqî al Dîn rectified this situation. In couplet 13 it is clearly stated that the neglected aspect of the science of the stars was the part dealing with astral influences.

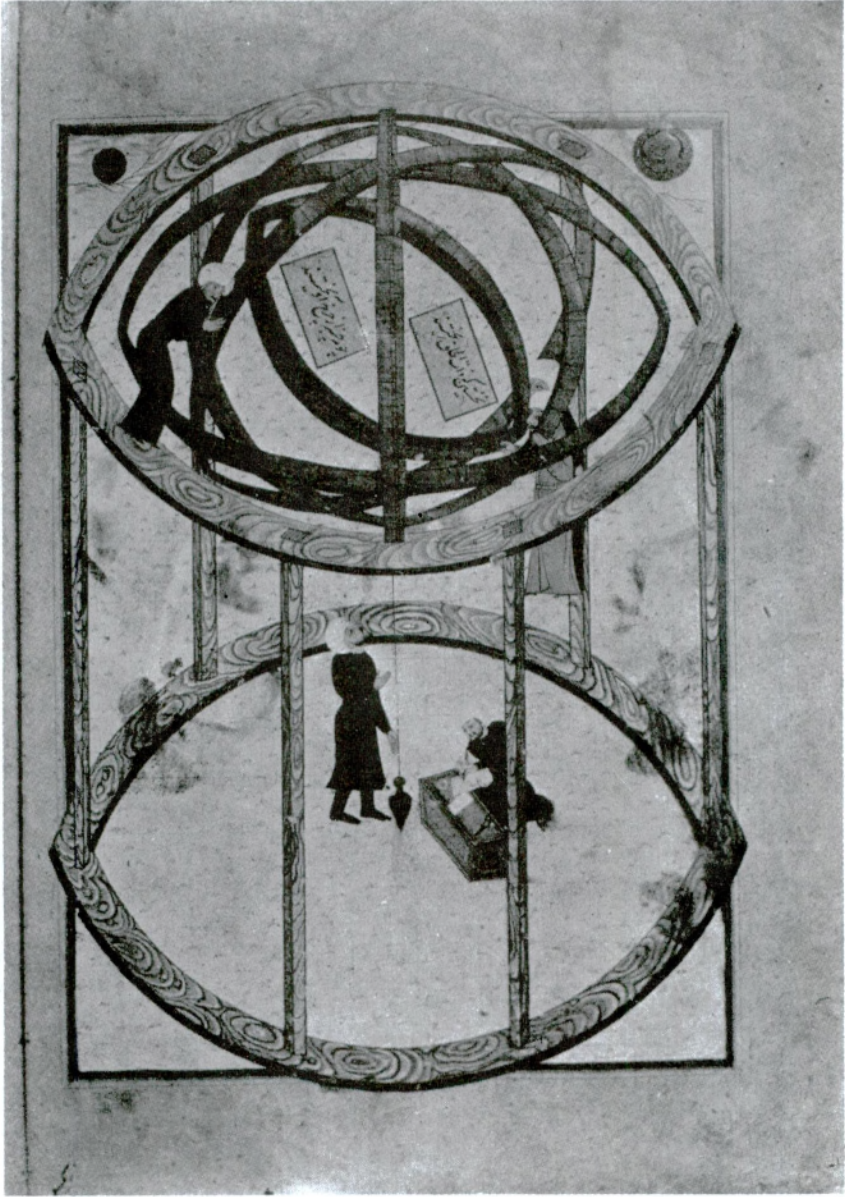
The poem on the comet, which is written in a predominantly astrological vein, is of interest as it adds a voice from the Ottoman capital to the large literature collected on the subject.⁵⁸ Couplet 122, hemistich 2, and couplet 125, hemistich 1 bring to mind the conception of associating the comets with the super-lunar world. For in the former there is mention of "higher spheres" and in the latter the mention of passage through the "nine sections" of the ephemeral world. Number nine reminds one of the super-lunar regions, but the term "ephemeral world" rather suggests the sublunar region. As the sublunar region did not have nine sections, we should perhaps consider the "ephemeral world" to include the super-lunar regions also. This would appear reasonable in view of religious ideas over and above those of Aristotle's philosophy.

The idea of associating comets with the higher spheres occurs in Europe in connection with this same comet of 1577,⁵⁹ but clearly, the present poem does not allow us to draw, with any certainty, such conclusions on behalf of the Turkish astronomers of the Istanbul Observatory.

The part played by the Grand Vizier Sokullu Muhammad

⁵⁸ C. Doris Hellman, *The Comet of 1577: Its Place in the History of Astronomy*, New York 1944.

⁵⁹ Hellman, p. 118 ff.

Res. 1

Res. 2

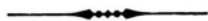
Res. 3

Res. 4

Pasha in the foundation of the Observatory is emphasized somewhat more in this poem than in the previously known sources, and again, our poem teaches us something new concerning the family of Taqî al Dîn, if the meaning of couplet 47 has been understood correctly.

The present poem brings religious fanaticism and fatalism into prominence as the cause of the coming to an end of the Observatory. There were apparently certain misfortunes too, such as plague and military setback, which served to discredit astrology. The pessimistic remarks of our poet probably contain a hint to such circumstances. Finally, our poem constitutes a new source on Taqî al Dîn's connection with the "observation well" and on his observational activity in Egypt prior to his period of residence in Istanbul. ⁶⁰

⁶⁰ A. Sayılı, *The "Observation well"*, *Actes du Septième Congrès International d'Histoire des Sciences*, 1953, p. 542-550.

(METIN - TEXT)

ذکر ترتیب آلات رصد شهنشاهی

بنای رصدرا چنین بست اساس
فزودی بدانشوران اعتبار
تصانیف نقلیه از حد برون
زعقلیه هم بحث بسیار بود
بود فرض بررد سائل یقین
همی بر دقایق از او پی برد
فرائض از ونیز صحت فراست
زارباب این فن بهم میرسد
بثور وحمل منزل مهر و ماه
کریه است عقد اندرو بیگمان
وز وصحت قبله سوی حجاز
برو راغب ارباب فضل و هنر
خفی مانده آثار علویه اش
چو برخاک پوسیده نقش حصیر
چو بر زیج نو طالع بختیار
خداوندگار ملوک زمان
شهنشاه آفاق سلطان مراد
قمر عکسی از گوی وچوگان اوست
که خود ناسخ زیج ایلخانی است
نجوم از افق بر زمین رونهد

حکیم رصد بند انجم شناس
که چون علم ادیان درین روزگار
شریعت قوی بود و دانش فزون
بشرار چه نقلیه درکار بود
5 که تحصیل هر علم براهل دین
خصوصاً ریاضی که اهل خرد
دفاتر ز علم حسابیش راست
تقاویم آفاق و زیج رصد
باین علم دانند بی اشتباه
10 چو در برج عقرب کند مه مکان
باین علم دانند وقت نماز
چو شد مس حاجت بآن این قدر
وز افلاک ز اهمال سفلیه اش
شده زیجهای الوغ و نصیر
15 کواکب برصاد در انتظار
که ناگه بفر خدیو جهان
جهانگیر خاقان عالی نهاد
زمین چرخ سا سطح میدان اوست
خداوند اقبال یزدانی است
20 بزنج و رصد تا که فرمان دهد

ربایند تاج از سر فرقدان
 ز فکر رصد تا قیامت برست
 جهان خلد مانند پیراسته
 بروز مبارك زمان شریف
 بفیروزی دولت قاهره
 ریاضیش ارثی پدر بر پدر
 بعلم حسابی قلم رام او
 ربودی خود از ابن شاطر سبق
 گشاده با قلیدس او مشکلات
 پرگار وجدول رسوم عجیب
 نکرده ز فکرش یکی زان زهول
 همه قطر موهومیش در نظر
 زوایای اقطار را کرده طی
 نکوتر ز جمشید و به از شرف
 که بی چه رصد در زمین می نمود
 نمودند بی چه رصد در زمین
 برو نردبانی بفرمود بند
 که بیچاره گشت از رسوخش بکار
 رسوخی من المهد الی اللحد داشت
 محمد بنام آصف بی نظیر
 ز حیرت فرو بسته پیشش دهن
 چو از جرم تابنده خور ماهتاب
 ممالک خوش از عدل و تعمیر اوست

چو کوشند با دولتش راصدان
 بایام او زیج نو هر که بست
 مهیا ز فرش همه خواسته
 درین نازنین عهد و وقت لطیف
 بیاب همایونش از قاهره 25
 بیامد یکی قاضی با هنر
 سریع القلم تقی دین نام او 55 a
 بچستی رقهاش در هر ورق 55 b
 عیان کرده اندر مجسطی نکات
 زمین وزمانرا فراز و نشیب 30
 بپیموده بالجمله از عرض و طول
 چو مرثگان چشم و شعاع بصر
 خیابای انظار را برده پی
 رصدرا یکی صد فزون از سلف
 بفکر او تصور چنان کرده بود 35
 که ارباب فهم و خرد پیش ازین
 خود این نیز در قاهره چاه کند
 از آن چاه شد لختی انجم شمار
 بچاه رصد چون چنین جهد داشت
 شد او بر جناب معظم وزیر 40
 چه آصف ابوزرجمهر زمن
 زرایش شده مقتبس آفتاب
 جهان رام شه را ز تدبیر اوست

نموده چنان ضبط اقالیم را
 45 چو خواهد نماید بتوفیق حق
 جناب رفیعش بود لایزال
 وزو تقی دین را برادر بکام
 خود او نیز این گونه امید داشت
 چو بوسید دامان صدر زمن
 50 روان شد سوی خواجه کامبین
 در آمد بمنزلگهش باسلام
 ورا خواجه هم لطف واکرام کرد
 ز هرگونه دانش سخن ساز شد
 چو قاضی زمین ادب بوسه داد
 55 باو خواجه تردید کرد آنچنان
 چه خواجه محیط بحار علوم 55 b
 سخنهای او چون در شاهوار 56 a
 گشاده بکلك از ثریا گره
 ز نظم وز نثری که پرداخته
 60 تلامید او هر یکی ذو فنون
 ازو فیثاغورث خجالت پذیر
 رصدبست اگر ابرخس پیش ازین
 حکیمان دانا دل هوشمند
 بعلمش چو یا بند ره با دلیل
 65 دگر باره خواجه بلطف وکرم
 دوسه دفعه مقدار ذاتش بدید

که رصد زیج تقاویم را
 ز خاتم نمودار ذات الحلق
 همی راغب اهل فضل وکمال
 بسنجد بر آمد نجم بیک نام
 که از تخم دانش درود آنچه کاشت
 بعزت برون گشت از آن انجمن
 وحید زمن نامور سعد دین
 ببوسید دستش برسم کرام
 بشیرین سخن شکرین کام کرد
 ز علم ریاضی هم آغاز شد
 کلید در گنج حکمت گشاد
 که قاضی کشید از مباحث زبان
 دلش درج گوهر نثار علوم
 شده گوش ایام را گوشوار
 تصانیفش از لب الالباب به
 تواریخ را تاج سر ساخته
 بتألیف صاحب شروح و متون
 وزو ارشیمدس نهان ناگزیر
 شد آن کار ادنی تلامید این
 بانواع کوشش بفکر بلند
 نمایند ازو جرّ جرّ ثقیل
 نظر کرد بر قاضی محتشم
 نکاتش بمیزان حکمت کشید

سرش از تفاخر بگردون فراشت
 بدستور دُستور نیکو سیر
 بنفس نفیسیش نه با عرضه داشت
 باحسانش اندر رعایت فزود
 شد اندر رصد بستن او در زمان
 بهر کار او عون حق یار شد
 زمانه بدخلواش آراستی
 همی یافت ره برساک از سمک
 شدی از ته گاو ماهی عیان
 فزونش ز توج ونحاس استوار
 چنین ذات سمت ارتفاعش بکام
 همی ربع مسطر ابا ثقبین
 مشبهة بالمناطق چنان
 نمود از مجسطی برون تقی دین
 درین فن زیبا بغیر خودش
 زمین مناسب بآن خواستند
 گزیدند صحرای فیروزه رنک
 بدقت درون مصرفش گشت درج
 بشد صرف اصل بنای متین
 فزودند رونق بتوج ونحاس
 چو مه چنبر از چرخ آویختند
 نمودند نزدیکی آن مقرر
 شدند از بی خدمت تقی دین

پسندید و بالجمله مقبول داشت
 پس از امتحان خواجه نامور
 شاهنشاه احوال او عرضه داشت
 شهشه زعامت عطایش نمود
 نصیر و علی قوشچی آسا روان
 بفر همایون چو درکار شد
 ز اسباب فن هر چه او خواستی
 اگر بود مطلوب او در فلک
 و گرد زمین خواستی گنج و کان
 مهیا شد القصه آلات کار
 چو ذات الحلق لبه کرد او تمام
 دگر چارمش ذات الشعبین
 دگر ذات الاوتار سعد اقتران
 نبوده مشبهه خود پیش ازین
 نکردست شخصی چنین شکل خوش
 چو اسباب و آلت بیاراستند
 بسمت غلاطه سرای فرنک
 بدادند یک کیسه زر بهر خرج
 فلوری فرنگی چو خاک زمین
 در آن هندسی وضع گردون اساس
 نخستین که ذات الحلق ریختند
 ز یکسو رصدخانه مختصر
 درو پانزده اهل علم گزین

70

75

80

85

56 a

56 b

56 b

57 a

- 90 پس آنکه بترصید هر يك از آن
 57^a دوسه راصد و کاتبش چارمین
 57^b ز ذات الحلق یافت اهل عقول
 هم از لینه شد میل شمس آشکار
 هم از ذات سمت ارتفاعش عیان
- 95 صعوبات حالات ناهید و تیر
 هم از ربع مسطر بشد بی نزاع
 گرفتند از ذاتِ الشَّعبَتین
 تمام ارتفاع از نخستین بگاہ
 نوشتند نیز از دوم جابجا
- 100 هم از ذات الاوتار چیزی نکاست
 دگر از مشبه بی اشتباه
 ز تدویر زهره بچرخ سیم
 ز تحریر و تصحیح بنکام نیز
 هم از مسطر محکم منتخب
- 105 بشد جمله تحریر بی حصر و حد
 چو کرد او بترصید حالا شروع
 خدا اختتامش میسر کناد
 بده ساقیا جرعه جانفزای
 که تا نشأه تازه پیدا کنیم
- بشد پنج تا فاضل نکته دان
 پی خدمت راصدان پنجمین
 همه موضع کوكب از عرض و طول
 دگر بعدها از معدل نهار
 نمودند با یکدگر راصدان
 زدور فلک گردش چرخ پیر
 پی ارتفاعش تمام ارتفاع
 بدین سان هم از ذاتِ الثَّقَبَتین
 چنان اختلاف نظرگاه ماه
 مقادیر و ابعاد اجرام¹ را
 که شد نقطه اعتدالین راست
 بشد در رصد از سر انتباه
 میان نصف قطرش نه بیش و نه کم
 عیان مطلع اختران ای عزیز
 چه مسطر درین فن سنیدی لقب
 رموزات آلتهای رصد
 بسال ظفه با اصول و فروع
 بفر همایون سلطان مراد
 شکن رونق جام گیتی نمای
 ز عقد ثریا گره وا کنیم

¹ ابعاد و اجرام را .

مطلع داستان

- 110 بر آرنده^۱ لعبتان سپهر
 نشاننده^۲ صولت برق ورعد
 رساننده مه را بسلخ و محاق
 رهاننده^۳ جرم خور از کسوف
 گشاینده^۴ عقده ها بی تعب
 115 ز قدرت چنین کرده اظهار صنع
 گهی کرده نور از سیاهی پدید^۵
 شب اندر پی روز بنهاده روی
 ز سیاره رونق فزوده بشام
 57 b ز هفت اختر و ثاببات فزون
 58 a ز تأثیر هر يك ازین اختران
 120 ز اختر شناسی باهل خرد
- نهفتنده^۱ مهره^۲ ماه و مهر
 نگارنده^۳ هیئات نحس و سعد
 خلاصی ده از ورطه^۴ احتراق
 جلابخش قرص قر از خسوف
 در اوج و حضیض^۵ ز رأس و ذنب
 که هر گونه بنموده آثار صنع
 گهی از سیاهی فرو کرده شید
 چنین روز روشن شده شام پوی
 ز خورشید رخشان بروز احتشام
 نموده بسی حکمت از حد برون
 بس عجوبه ها را نموده عیان
 نموده بسی گوشه از نیک و بد

در ظهور جرم ناری از اجرام فلکیه

- عجبر که از احتراق بخار
 قوی شعله^۱ سبعة نحسات نام
 شب غره^۲ ماه روزه ز غیب
 125 گذشته برین نه رواق سپنج
- وز آثار علویه^۳ پر شرار
 لقب ذو ذؤابه سریع انتقام
 ز ناگه درخشید بی شك و ریب
 ز هجریه نهصد و هشتاد و پنج

² اوج حضیض .

³ بدید .

بسی شب برافراخت مانند هور شعاعش جهانتاب چون بدرشد شراری ز مغرب بمشرق رساند بر اعدای دین سهمش افتاد زود در آن برج آبی هبوط وافول نخوست چو عقرب بر اعدا گهاشت حکیم زمان فاضل ارجمند که توجیه این جرم ناریه کرد بشاهنشه احکام نبوشت زود بود شمع بزم خوشت شعله دار که در خاک شد خصم بر بسته دم بود اندر اینجا بفر و خوشی دلیل وی الفتنه من ههناست ز شاه جهان یافت لطف و عطا	فرا فرقدان طیلسانی ز نور از وشام اسلامیان قدر شد بر اوج فلک تا چهل روز ماند ظهورش چو در خانه قوس بود در آخر بدلو اندرش عرض و طول بتابش چو دنباله بر شرق داشت خرد مند دانا دل هوشمند بسی شب بکوشید بیخواب و خورد بتوفیق یزدان چو کوشش نمود بگفتا که ای شاه عالم مدار ترا مرده بادا بفتح عجم ظهور چنین علوی آتشی ولکن بر ایران شرار بلاست چو توجیه خوش کرد این حکم را	58a 58b 130 135
--	---	--------------------------

در رفع رصد گوید

بفرمود بر اصدش تقی دین که ای نکته دان با شعور و کمال کشادی عقد از فلک موبموی بسی شبهه ها بود ای سرفراز دل دشمن از غم بزدمار پیچ برغم بد اندیش و اهل حسد	درین دم زناگه شهنشاه دین نمودند از آن اهل دانش سؤال چه شد کار و بار رصد بازگویی بگفتا بزیم الوغ بیک باز کنون شد ز ترصید تصحیح زیج ازین پس بفرمای رفع رصد	140 144a 144b 145
--	---	----------------------------

شهنشه سرچاوشانرا بخواند   ز تخریب و رفع رصد قصه راند
 اشارت نمودند تا قاپدان   شتابد بخیل عزب در زمان
 رصد را شکافند یکباره زود   بسوی حضیضش کشند از صعود

رفتن چاوش باژی با قاپدان

و رفع رصد

150 سرچاوشانش چو بر راه گشت   ازو قاپدان نیز آگاه گشت
 گروه عزب هم خبر یافتند   سوی قاپدان زود بشتافتند
 سرچاوشان همزه قاپدان   بخیل عزب زمهره قاپدان
 برفتند آن هر دو تا نامور   بفرمان شاهنشہ تاجور
 رصد را بیک لحظه بشکافتند   فراغت زکار فلک یافتند
 فکندند ذات الحلق را زیخ   شکستند آلات و کندند میخ
 155 نماند از رصد غیر نام و نشان   که باشد همین سان بنای جهان

نکته دلپذیر

160 اساسی که او را نباشد ثبات   باو کی کنند اهل عقل التفات
 چه دانا حکیمان چه اهل کمال   چه ارباب قال و چه اصحاب حال
 ازین گنج وارڈر نبردند بهر   که اندر پی شہد خوردند زہر
 بدفع اندرش هر که تریاک خورد   ز نیش اجل عاقبت جان نبرد
 گر از حکمت هر مسی آگهی   کشد رشته عقل بر کوتہی
 ز مرثگان حان ورکشی سوزنی   بآن سوزن این رشته در افکنی
 چو ادریس سازی خیاطت شعار   نپردازی این خرقة اعتبار

در موعظه طیه

ازین فکر یابد وجود خلل	ترا عمر نوح ار بود فی المثل	
بطول أمل چشم عبرت ⁴ مدوز	بدهلز این هستی پنج روز	
که داند بجز حق مدار فلک	مکن حکم بر کار و بار فلک	165
فزونست از حصر و حد بیگان	خود آثار علوی و انظار آن	
بحیرت ازین گونه افکار بود	فلاطون که استاد این کار بود	
فرو بسته رفتند ازین فکر دم	ارسطو و بقراط و سقراط هم	144b 145a
ببستند طفل خرد را بمهد	بکنند چاه و نمودند جهد	
ز روی بصیرت از آن قعر چاه	بجستند بر اوج عیوق راه	170
ز قعر زمین تا نهم آسمان	خود آگه نگشتند از کنه آن	
که کردی تفنن ز روی زمین	ترا کی شود کشف حال چنین	
که زال جهانست محکم محیل	بیا تا گریزیم ازین قال و قیل	
شود سرد این گرم بازار ما	مبادا بهم در زند کار ما	
ز بنیاد و رسمش در انداخته	چو کار رصد گشت پرداخته	175
که فرمود کاری بشرع مبین	دعا گو شدندش همه اهل دین	

---

4 حیرت (۴) .

T Ü R K Ç E T E R C Ü M E

YENİ ŞEHİNŞÂHÎ RASATHANENİN ALETLERİNİN
TERTİPLENMESİ

Rasathane kurucusu olan bilge Astronom

Rasathaneyi öyle sağlam temeller üzerine kurdu ki,
Zamanımızda, astronominin bilgi sevenler arasındaki itibarı
yükselerek

Din ilimleri gibi rağbet görmeye başladı.

Şeriat esasen sağlamdı, bilgi de çoktu;

Naklî ilimlerde yazılmış eserlerin haddi hesabı yoktu.

Asıl yaygın olan, naklî ilimler üzerindeki çalışmalardı,

Fakat aklî ilimler üzerinde de çok duruluyordu.

5. Çünkü, hiç şüphesiz olarak, soru sahiplerinin suallerini cevap-
landırabilmek için,

Din ehlinin her ilimde bilgi sahibi olması zaruridir.

Bu durum hususiyle matematik ilimler için doğrudur;

Çünkü dirayet sahibi kimseler gerçeğin inceliklerine nüfuzda
bu ilimlerden faydalanırlar.

Onun bir dalı olan aritmetik yardımıyla defterlerin ve hesap-
ların doğru tutulması mümkün olur.

Feraiz ilmi de onunla sıhhat kazanır.

Gök cisimlerinin semadaki yerlerinin tâyini ve rasat ziclerinin
hazırlanması

Bu ilim erbabı sayesinde mümkün olur.

Bu ilim yardımıyledir ki Boğa ve Koç burçlarında

Güneşle ayın yerleri kesin olarak bilinir.

10. Ay Akrep burcunda bulununca, böyle bir zamanda

Kıyılan nikâhın uğursuz olduğu kesin olarak bilinen bir
şeydir.

Namaz vakitleri bu ilim yardımıyla tesbit olunduğu gibi,

Hicaza doğru olan Kible istikameti de sahih olarak bu
ilimle tayin edilir.

Bu ilme olan ihtiyaç bu kadar çok olduğundan

Fazıl ve hüner sahibi kimseler ona rağbet gösteriyorlardı.

Fakat buna rağmen, süflî âlemin ihmali yüzünden (yani insanların rasat faaliyeti bakımından gösterdikleri ihmalden ötürü),

Ulvî âlem tesirleri gizli kalmış durumda idi;

Uluğ Bey ile Nasîruddîn-i-Tûsî zîcleri

Yumuşak toprak üzerinde hazır izi gibi salâbetten mahrum bir vaziyette idi.

15. Bahtı açık kimselerin tâlihinin yeni bir zic'in yapılması için sabırsızlanışı gibi, Yıldızlar da kendilerini rasad edecek astronomlar için intizarıda idi.

Derken, zamanın kırallarının efendisi ve büyüğü,

Yeryüzünün fâtihi ve ülkeler şehinşahu,

Ulusların önderi, Sultan Murad'ın yüceliği önünde,

Durum ansızın değişti.

Değirmi şekli ile yeryüzü onun dolandığı meydan,

Ay da onun topunun ve çevgânının sâdece bir aksidir.

O, Allah'ın bahşettiği bir baht ve ikbalın sahibi

Ve Zic-i-İlhanî'nin bizzat iptal edicisidir.

20. Rasat yapılması ve zîc hazırlanması emrini verince, Yıldızlar göklerden inip onun önünde yere yüz sürerler; Onun devlet ve ikbaline dayanarak çalışmaya koyulunca, Rasıtlar Fırkadan yıldızlarının başından tacını kapmaya muvaffak olurlar;

Onun gününde yeni zîci kim yaparsa

Rasat fikrinden kıyamete kadar varestesiz kalır¹.

Onun kudret ve iktidariyle her ihtiyaç karşılanmış,

Dünya cennet gibi süslenip bezenmiştir.

İşte bu mutlu ve lâtif devirde,

Bu mübarek günlerde ve şerif zamanda,

25. Bu ulu sultanın uğurlu devlet kapısına Ve onun kaahir saltanatının bayındır ve şerefli çevresine Kaahireden hünerli bir kadı geldi. Onun matematik ilimlerdeki mahareti atalarından varesetle intikal etmişti.

¹ İslâm astronomlarının iyi bir zic hakkındaki fikirlerini belirten bu ifade, İslâm rasathanelerinin ömrü bakımından ilgi çeker mahiyettedir.

Bu kıvrak kalemli insanın adı Takiyüddin'dir.

Hesapla ilgili ilimlerde kalem ona tamamen ram olmuş
durumdadır,

Ve yazısıyla rakamları büyük bir çeviklikle sayfaları dolduruyor.

O, İbni Şatır'ı da gerilerde bırakmıştır.

Almajest'te birçok noktaları açıklamış,

Ökliddeki güçlükleri o izah etmiştir.

30. Bütün yeryüzünü, enişleri ve yokuşlarıyla,

Pergel ve cetvel yardımıyla ve şayanı hayret işaretlerle,

Enlem ve boylam bakımından ölçmüş,

Bütün bunlarda bir tek noktada bile yanılmamıştır.

Kirpik oklariyle göz ışınlarını andıran

Bütün mevhum boyutları ve zahirî çapları dikkate almış,

Gözden gizli kalan şeylere hep nüfuz etmiş,

Mekânın bütün açılarını ölçüye vurmuştur.

Kendilerinden önce gelenlerin yüz katı kadar rasat işiyle meşgul
olmuş,

Bu işi Cemşîd'den ve Şeref'ten² daha iyi bir şekilde başarmıştır.

35. O, zihninde, kuyuya baş vurmadan,

Yerden rasat yapmayı tasarlamıştı.

Çünkü akıl ve anlayış sahibi kimseler, daha önceleri,

Yerden, kuyusuz olarak, rasat yapmışlardı.

Takiyüddin de Kaahire'de bir kuyu kazdırmış,

Ona bir merdiven ilâve ettirmiş,

O kuyudan bir müddet için yıldızları sayarak

Bu işteki sebatı yüzünden hayli güçlüklerle karşılaşmıştı.

O böylece rasat kuyusunda didinirken,

"Beşikten mezara kadar bilgi edininiz" hadîsi gereğince
yılmadan çalışmıştı.

40. Takiyüddin, muazzam Başvezirin huzuruna kabul edildi,

Muhammed adlı³, zamanın o eşsiz Âsaf'ının huzuruna.

O öyle bir Âsaf ki, zamanın Ebûzercimihr'i

Onun büyüklüğü karşısında hayretten donakalmıştır.

² Gıyasüddin Cemşid el Kâşi ve Şerefüddin Hüseyin el Âmulî.

³ Sokullu Mehmet paşa.

Güneş onun dehasından kuvvet ve ilham almıştır;
Sanki güneş ışığını ondan alıyor ve bu kudretli varlık karşısında ay mesabesinde kalıyor.

Cihan onun tedbiri sayesinde Şaha râm,
Ülkeler onun adaleti ve icraatı sayesinde bayındır ve rahat.
Râsıdlar gök cisimleri yerlerinin zicini çıkarmayı nasıl başarıyorsa,
O da iklimlerin fethi işini öylece başarmıştır.

45. O isterse, Tanrı'nın yardımıyla,
Kendi mührü ile zâtülhalakla yapılan işleri yapar.

O yüksek şahsiyet her zaman için
Fazıl ve kemal sahiplerinin koruyucusudur.

Takiyüddin'in Necm Bey adlı kardeşi, arzusu veçhile,
Bu yüce başvezir tarafından sancak beyliğine getirilmişti.
Bu, Takiyüddin'e bir ümit kaynağı oldu; çünkü ilme verdiği
bunca emekten faydalanmak,

Ektiği ilim tohumlarının meyvesini tatmak emelinde idi;
Ve zamanın en ileri gelen insanı olan Sadrazamın eteğini öpünce
Onun huzurundan izzet ve ikram görerak ayrıldı.

50. Bundan sonra da o mutlu ve ulu Hocayı,
Zamanın eşsiz insanı ünlü Sadüddin'i ⁴ ziyaret için yola
koyuldu.

Gerekli saygı vazifesini yerine getirerek onun huzuruna çıktı
Ve elini büyüklerin âdâbına uygun olarak öptü.

Hoca da ona lûruf ve ikramda bulundu,
Tatlı sözleriyle ona hüsnü kabul gösterdi.

Hoca her türlü bilgiden bahis açtı
Ve matematik ilimleri konusuna da girdi.

Kadı yeri edeple öpünce, o da
Bilgelik hazinesinin kapısının kilidini açtı (yani konuşmaya
başladı).

55. İlkın Hoca onunla o kadar tenkitli bir şekilde konuşmaya başla-
dı ki,

Kadı onun derin bilgisi karşısında ağzını açmaya pek cesa-
ret edemedi.

⁴ Bk. J. H. Mordtmann, adı geçen eser; İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi*, cilt. 3, Bölüm 2, Ankara 1954, s. 457, 517.

Çünkü Hoca ilim denizlerini kapsayan bir insan,

Kalbi de ilimlerin cevher saçan hazinesidir.

Gerçekten, onun kırallara lâîyk asil incilere benzeyen sözleri

Zamanın kulağına küpe olmuştur.

Kalemiyle Pleyatlardan düğüm çözmüş olan bu bilgenin

Eserleri akılların hulâsası ve özünden de kalitece üstündür.

Meydana getirdiği nesir ve nazımlar

Tarihe baş tacı olmuştur.

60. Onun tilmizlerinin her biri seçkin birer ilim adamı,

Ve telif bakımından, metinler ve şerhler yazmış kimselerdir.

Pitagoras onun karşısında utanç duymakta,

Arşimedes ise mecburen onun ilmi karşısında meydana
çıkmayıp saklanmaktadır.

Vâkıa Hiparkos daha önceleri sistemli rasatlar yapmıştı.

Fakat bu işler bu ünlü Hocanın en küçük tilmizlerinin
meşgaleleri arasında bulunuyor.

İlmi içlerine sindirmiş uyanık ve bilge kimseler,

Çeşitli gayretlerle ve yüksek ideallere uyarak

Onun ilmine kılavuzlar yardımıyla eriştiklerinde,

O ilim yardımıyla, ağır yükleri hareket ettirmek ilminin
kendisini harekete getirirler.

65. Hoca, lûtuî ve keremle, muhteşem Kadiya

Tekrar nazarlarını atf etti.

Kendisi ile iki üç defa görüşerek

Onun sözlerini bilgelik terazisinde tarttı;

Onu çok beğendi, her bakımdan takdir etti,

Ve iftihadan başı göklere değdi.

Ünlü Hoca bu denemelerinden sonra,

Faziletli Başvezirin emir ve direktifleriyle,

Takiyüddin'in durumunu Şehinşaha anlattı,

Ve bu işi dilekçe ile değil, seçkin şahsiyle bizzat huzura çık-
mak suretiyle yaptı.

70. Şehinşah ona zeamet verdi

Ve yaptığı ihsanlarla onun payesini yükseltti.

O da, derhal, Nasîruddin-i-Tûsî ve Ali Kuşcu gibi,

Rasat programı gereğince çalışmalarına başladı.

Padişahın şevketine dayanarak çalışmakta olduğundan,

Her işinde Allahın yardımına mazhar oldu.

- Bu iş için gerekli olan şeylerden her ne istedi ise,
 Hepsini isteğine uygun olarak elde etti.
 Meselâ onun istediği şey göklerde olunca,
 Hemen yerin altındaki balıktan Arkturus yıldızına yol
 açıldı.
75. Aradığı hazine veya maden kuyusu yerde olunca da,
 Öküz altındaki Balığı karşısında buldu.
 Hulâsa, lüzumlu aletler hazırlandı,
 Ve bu aletler, bakır ve pirinç aksamiyle, büyük bir mükem-
 mellikte idi.
- Zâtülhalak gibi duvar kadranını da tamamladı.
 Aynı suretle, yüksekliği arzuya uygun olan zâtüssem ve'l
 irtıfai da yaptı.
- Dördüncü aleti zâtüşsubeteyn'di,
 Ve aynı suretle iki delikli rub-i-mistarı da imal etti.
 Bundan başka, inaşası uğurlu bir zamana raslayan zâtülevtar
 da var,
 Ve müşebbehe bi'l menâlık da bu aletler arasında.
80. Müşebbehe bi'l menâlık daha önce bilinmiyordu;
 Bunu Takiyüddin Almajerst'e dayanarak ihtira etti.
 Bu güzel ilimde böyle mükemmel bir aleti
 Ondan önce kimse yapmamıştı.
 İstenilen malzeme ve teçhizat temin edilince,
 Bu iş için elverişli bir yer aradılar,
 Ve Frenk Galata Sarayı semtinde
 Firuze renkli bir sahayı seçtiler.
 Masraf için bir kese altın verildi
 Ve sarf edilen paralar bir deftere kayd olundu.
85. Frenk Florini, ⁵ sağlam binanın ana kısmını yapmak için
 Kum ve topraklar gibi harcandı.
 Bu muhteşem ve geometrik şekildeki yapıya
 Pirinç ve bakırla renk ve parlaklık kattılar.
 En başta zâtülhalakı dökünce,
 Çenberini tıpkı ay gibi felek çarkından sarkıttılar.

⁵ Venedik Dukasına "Frenk florini" adı da verilmekte idi (İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatında Kapukulu Ocakları*, cilt 1, Ankara 1943, s. 466.

Bir yandan da, büyük binanın yakınında,
Muhtasar bir rasathane inşa edildi.

Burada on beş seçkin ilim adamı
Takiyüddin'in emrinde çalışmaya başladı.

90. Her aletle yapılacak çalışmalarda
Beş nükteli ve fâzıl astronom işbirliği yapıyordu.

İki üç râsıd, bir de dördüncü olarak kâtip,
Bunlara ilâve olarak da beşinciye teşkil eden bir yardımcı
vardı.

Bu bilgili insanlar zâtülhalak yardımıyla
Gök cisimlerinin enlem ve boylam bakımından yerlerini
hep tâyin ettiler.

Duvar kadranı ile de güneşin eğimi bulundu.

Ekuvatörden olan başka mesafeler de tâyin edildi. ⁶

Zâtüssemte ve'l irtifâ aleti yardımıyla de, râsıtlar,

Birbirleri ile işbirliği yaparak, yükseklik açılarını tâyin
ettiler.

95. Venüs'le Merkür'ün hareketlerinde

Gün görmüş felek çarkının dolanmalarıyla beliren güçlük-
lerin incelenmesi,

Ve ayrıca, yükseklik açılarıyla zenit mesafelerinin tesbiti

Rub-i-mistar yardımı ile başarılı bir şekilde yapıldı.

Astronomlar zâtüşşubeteynle, ve yine aynı suretle,

Zâtüssukbeteyn'le bir çok ölçüler aldılar:

Bunlardan birincisi ile bütün yükseklik açılarını sıra ile tesbit
ettiler;

Ayin paralaksını da aynı suretle bu aletle buldular.

İkinci alete gelince, bununla da gök cisimlerinin boyutlarını ve
mesafelerini bularak

Bunları yerli yerine kaydettiler.

100. Zâtülevtâr'ın rolü de hiç küçümsenmesin;

Çünkü bununla ekinoks noktaları sahih olarak tâyin olundu.

Müşebbehe bi'l menâtik'la da, büyük bir uyanıklıkla

Yapılan rasatlardan, şüphe götürmez bir şekilde,

Üçüncü felekte Venüs'ün episiklinin

Yarı çapı tamı tamamına meydana çıkarıldı.

⁶ Yukarıda s. 11 ve not 39'a bakınız.

- Saatla alınan dakik ölçüler ve yapılan tashihler yardımıyla
 Yıldızların matla'ları ⁷ ortaya kondu.
 Bu ilimde "senidî" adıyla anılan ve harikulâde bir alet olan
 Sağlam ve hususî olarak seçilmiş mistarla da,
 105. Aletlerdeki işaretlerle rumuzların dakikliği
 Son derece arttırıldı.
 Gerek ilk önemde ve gerekse geri plândaki bütün hazırlıklariyle,
 Takiyüddin, rasatlarına dokuz yüz seksen beş yılında başladı.
 Tanrı bu işin tamamlanmasını, Sultan Murad'ın
 Yüce koruyuculuğu altında müyesser etsin.
 Ey sâki, cana can katan şarabı sun
 Ve kâinatın aynası olan kadehin ününü gölgele ki
 Yepyeni bir neş'e ve canlılığa kavuşalım
 Ve Pleyatlardan düğümler çözelim.

DESTANIN MATLAI

110. Feleğin göz bebeği olan yıldızların yaratıcısı,
 Güneşle ayın gözden kaybolup gizlenmesinin
 Ve şimşek ve yıldırım hamlelerinin öz kaynağı ve faili,
 Yıldızların mutluluk ve talihsizliğe delâlet eden vaziyetle-
 rinin düzenleyicisi,
 Ayı safhalarının sonuncusuna ve ilkinde eriştiren,
 Yanıp tutuşmaya karşı dünyayı koruyan,
 Tutulma zulmetinden güneşi kurtaran,
 Husuftan sonra aya parlaklığını geri veren,
 Evcde ve hazizde resden ve zenebden,
 Yorgunluk bilmeden, düğümler çözen ulu Tanrı
 115. Kudretini öylesine izhar etmiştir ki
 Her şeyi yapabildiğini eserleriyle göstermiştir.
 Bazan karanlıktan aydınlığı zuhura getirmiş,
 Bazan da güneşi zulmetin içinden çıkarıp nurlandırmıştır.
 Gündüzün arkasından geceyi getirmiş,
 Bu suretle ışıklı gün de gecenin peşine takılma durumuna gir-
 miştir.

⁷ Matla'nın mânası için bakınız: E. Wiedemann, *Zur Astronomie bei den Arabern, Beiträge, IX, Sitzungsber.....*, 1906, cilt 38, s. 192-193.

Geceleri gezegenlerin parıltılarını arttırmış,

Nurlu güneşin parlaklığı ile de gündüze ihtişam vermiştir.

Yedi gezegenle sayısız sabit yıldızları

Sınırsız derecede bilgeliğe delâlet ettirmiş,

120. Bu yıldızların her birinin etkisiyle de,

Hayrete şayan türlü olaylar meydana getirmiştir.

Ayrıca, yıldızların ilminden, akıllı insanlara,

İyi ve kötü hakkında birçok ipuçları vermiştir.

ATEŞ TABİATLI BİR GÖK CİSMİNİN BELİRMESİ HAKKINDA

Bütün bunlardan daha hayret uyandırıcı bir olay,

Buğunun yanmasından ve sıcak tabiatlı ulvî belirtilerden
meydana gelip

“Yedi meşum nesne”⁸ olarak tanınan kuvvetli bir alevin,

Kuyruklu yıldız adı verilen hınc almada amansız gökcisim-
lerinden birinin,

Ramazan ayının ilk gecesinde, ansızın,

Fakat gayet sarıh olarak parlamaya başlaması olmuştur.

125. Bu muvakkat dünyanın dokuz bölgesinden geçerek bu kuyruklu
yıldız,

Hicretin dokuz yüz seksen beşinci yılında,

Firkadan yıldızlarının üst tarafında, ışıktan bir kuşağı andıran
şekliyle,

Birçok geceler yükseklerde bir güneş gibi süzüldü.

Müslümanların gecesini onunla mutlu oldu

Ve ışığı ortalığı dolun ay gibi aydınlattı.

Feleğin evcinde kırk gün kalarak

Doğudan batıya bir ışık şeraresi gönderdi.

Zuhuru Yay Burcuna rasladığından

Din düşmanları üzerine okunu hızla fırlattı.

130. Sonunda ise enlem ve boylamı Su Burcuna isabet etti;

Batışı ve kayboluşu bu rütubetli burca rasladı.

Kuyruğu doğuya uzandığından

Nuhusetini, akreb gibi, düşman üzerine saldı.

⁸ Bu tâbirin manâsı anlaşılmamıştır.

- Zamanın bilgisi, fazıl sahibi âlim,
 Akıllı ve uyanık bilgin Takiyüddin,
 Bir çok geceyi aç ve uykusuz geçirerek,
 Bu alevli cisim üzerinde incelemeler yaptı.
 O bu çalışmalarında Allahın hidayetinde mazhar olduğundan
 İlgili ahkâmı Şehinşah için çabukça çıkarabildi.
135. Ona dedi ki, ey dünyanın medarı olan padişah,
 Senin güzel bezminin mumu ışıklı olacak;
 Sana Acem Diyarının fethi müjdesi var.
 Düşman ise, nefesi kesilmiş bir vaziyette yere serilmiştir.
 Böyle ulvî bir ateşin zuhuru
 Burası için iyi ve uğurlu şeylere delâlet ediyor.
 Fakat İran için bir belâ şeraresi;
 Onun kılavuzu "Fitne oradan gelecek" hadîsidir.⁹
 Takiyüddin böyle güzel ahkâm çıkardığı için
 Cihan şahından lütuf ve ihsan gördü.
- .....

RASATHANENİN SONA ERDİRİLMESİ HAKKINDA İRADE

140. Bu sırada, dinin koruyucusu olan Şehinşah, ansızın,
 Rasadı Takiyüddin'e şöyle buyurdu;
 "Bilge kimseler merak edip soruyorlar;
 Ey nükteli, şuurlu ve olgun insan,
 Rasat işi ve sonuçları ne âlemde, anlat bakalım.
 Felekten kılı kırk yararcasına düğümler çözdünmü?"
 Takiyüddin şöyle cevap verdi: "Ey ulu önder,
 Uluğ Bey Zicinde pek çok şüpheli yerler vardı,
 Şimdi artık rasatlar yardımıyla zîc tashih edilmiş bulunuyor.
 Düşman ise pek kederli, can evinden kıvrım kıvrım kıvrıyor."
145. Artık rasadın sona erdirilmesi emrini ver;
 Kötü düşünceli ve kıskanç kimselere nisbet olsun."
 Şehinşah Çavuşbaşığı çağırttı
 Ve Rasathanenin yıktırılarak ortadan kaldırılmasını emretti.
 Kaptanın o anda Azap Tayfasına gidip
 Gerekli tertibatı alması,

⁹ *Sahîh el Bukharî*, Bulak 1313 H. , cilt 7. s. 51.

Ve rasathanenin derhal yıktırılarak
Evcinden hazinine indirilmesi için de talimat verildi.

ÇAVUŞBAŞI İLE KAPTANIN
BİRLİKTE RASATHANEYE GİTMELERİ
VE RASATHANENİN YIKILMASI

- Bir taraftan Çavuşbaşı yola çıkarken
Diğer taraftan emir Kaptanın da kulağına gitti.
150. Azap tayfasına da haber ulaştı,
Ve bunlar hemen Kaptanın yanına koştular.
Çavuşbaşı Kaptanla birlikte gidiyor,
Azap tayfasının başındaki komutanlar da bunlara refakat ediyordu.
- Bu iki ünlü önder, yüce Şehinşahın
Buyruğıyle harekete geçmişlerdi.
Rasathane bir anda al-aşağı edildi
Ve rasat işine böylece son verildi.
Zatülhalakı kökünden kazıldılar;
Aletleri kırdılar ve çivileri söktüler.
155. Rasathanenin adından ve sanından gayrı bir şey kalmadı.
Nitekim dünyamızın âkibeti de böyle olacak.

GÖNÜL FERAHLATICI BİR İYKAZ

- İstikrarı ve bakaası olmayan şeye
Akıl sahibi kimseler nasıl olur da iltifat ederler?
Ne hakîm bilginler, ne de faziletli ve olgun kimseler,
Ne dünya adamları, ve ne de nefiselerini derunî hayata ve tefekküre hasr edenler,
Muvakkat dünya zevklerinden nasiplenmeye ve bunların başında bekleyen ejderin elinden bir şey koparmaya muvaffak olamamışlar,
Balın peşi sıra zehir içmişlerdir.
Bu durumda tiryaka baş vuranlar da
Sonunda ecelin pençesinden canlarını kurtaramamışlardır.
160. Hermes bilgeliğine sahip isen
Aklının şirazesini bu muamma karşısında aczini idrak eder.

Basiret gözünden bir kirpik yolsan,
 Bunu iğne yapıp ona akıl ipliğini geçirsen,
 İdris Peygamber gibi de terziliği kendine şiar edinsen,
 Yine bu itibar hırkasını tamamlayıp meydana getiremezsin.

GÜZEL BİR ÖĞÜT

- Nuh'un ki gibi uzun bir ömrün de olsa,
 Bu gibi fikirler varlığına sarsıntı getirirdi.
 Bu beş günlük dünyanın karanlık geçidinde
 Aşırı ihtirasla ibret gözünün körleşmesine meydan verme.
165. Feleğin esrarı hakkında ahkâm çıkarma.
 Kâinatın gidişini Allaktan başka kim bilebilir?
 Ulvî âlemin tesirleri ile onun belirtileri
 Şüphesiz sayılıp dökülemeyecek kadar çoktur.
 Bu işin ustası olan Eflâtun
 Bu gibi düşünceler karşısında şaşırılmış durumda idi.
 Aristo ile Hipokrates ve Sokrat da,
 Bu düşüncelerinden hiçbir semere almadan son nefeslerini
 verdiler.
 Kuyu kazarak uğraşıp didindiler
 Ve akıl yavrucağını gelişsin diye beşiğe koyup üzerine tit-
 rediler.
170. Basiretleri dolayısıyla, feleklerin evcine giden yolu
 Kuyunun dibine inmek suretiyle aradılar.
 Onlar bile yerin derinliklerinden dokuzuncu feleğe
 Kadar uzanan muammanın künhüne varamadılar.
 Onlar yapamadıktan sonra, bu esrarı çözmek sana mı kaldı ki
 Yer yüzünü bırakıp da feleklerin ilmine varmaya yelteni-
 yorsun.
- Gel bu safsatadan kendimizi sıyralım;
 Çünkü dünya denen o acüze müthiş bir düzenbazdır.
 Bizim işlerimizi bir karıştırıverirse
 Samimî ve sıcak cemiyetimize bir soğukluk ârız olur.
175. Rasathane meselesi kapanıp
 Esasından ve izinden de eser kalmayınca,
 Şeriata uygun olan bu buyuruğundan dolayı
 Bütün din ehilleri Padişaha dualar ettiler.

ENGLISH TRANSLATION

CONCERNING THE PREPARATION OF THE
INSTRUMENTS OF THE ROYAL OBSERVATORY

Our wise star-gazing Astronomer

Has placed the Observatory on such firm foundations
That in this era, among lovers of knowledge, the prestige enjoyed
by astronomy

Has become comparable to that of the sciences of religion.
In earlier days jurisprudence had a firm position and learning
was well-spread,

And countless books were written on revealed knowledge,
But although people were working chiefly on theological subjects,
Much work was also done on the rational sciences.

5. For clearly, in order to answer the queries of people,
The cultivation of all the sciences is indispensable to the
theologians.

This is especially true of Mathematics.

For wise people grasp the subtleties of knowledge through
the help of this department of science.

Accounting depends on its branch called arithmetic,

And the science of inheritance gains precision through it.
The determination of planetary positions, as well as the con-
struction of astronomical tables,

Is made by those well-versed in that science.

It is through this science that one comes to know with certainty

The mansions of the sun and the moon in the signs of
Taurus and Aries

10. — And if the moon is found to be in the sign of Scorpio,
Marriage must certainly be avoided at such a time—
The times of prayer are determined with the help of this science,
And the exactness of the direction of *qibla*, toward Ḥijâz,
becomes possible by it.

As its utility is so extensive,

People of virtue and discernment all valued it highly.

- However, due to the neglect shown in the inferior and earthly
 section (i.e., by human beings),
 The influences of the lofty spheres had remained hidden.
 The astronomical tables of Ulugh Bey and Naşîr al Dîn al Tûsî
 Had become worn-out like traces of mats upon soft soil.
15. The heavenly bodies were impatiently waiting for the observers,
 Just as the ascendants of persons of good fortune awaited
 the new astronomical tables.
 Then suddenly, with the splendor of the sovereign of the earth,
 The master of the rulers of the time,
 The highly placed and world-conquering Emperor,
 The Shahinshâh of the climes, Sultan Murad, things chan-
 ged completely.
 The surface of the earth, with its wheel-like shape, is the roving-
 -ground of this potentate,
 And the moon is a mere reflection of his ball and polo stick.
 He is the possessor of a God-given felicity and good fortune,
 And is the one who has caused the abandonment of the
 Ilkhânî Tables.
20. When he issues orders for making observations and compiling
 astronomical tables,
 The stars will descend and prostrate themselves before him,
 And when, in their endeavors, the astronomers are backed up
 by his sovereign power,
 They will carry off the crown from the stars of the Ursa
 Minor.
 Whosoever compiles the new tables during his reign
 Will become freed from observation programs till doomsday.¹
 With his magnificent power all kinds of needs have readily
 been met
 And the earth has been adorned like paradise.
 In this delightful era and pleasant age,
 On a fortunate day and at an auspicious time,

¹ This statement, which indicates the conception of the astronomers of Islam of good astronomical tables, is of interest with respect to the life of Islamic observatories.

25. To his sublime threshold, to his imperial capital,
 To the felicity of the seat of his victorious government,
 Came from Cairo a Qâḍî of high merits.
 His proficiency in Mathematics went back to his forefathers.
 This man handles the pen with extreme swiftness and his name
 is Taqî al Dîn.
 In the art of calculation the pen is servile and compliant
 in his hand.
 With alacrity he fills the pages with numerals and figures.
 He has surpassed Ibn Shâṭir and has taken his pre-eminence
 away from him.
 In the *Almagest* he has clarified many intricate parts,
 And in *Euclid's Elements* he has disentangled many difficult
 points.
30. With the help of compasses and rulers and through strange
 figures,
 He has completely measured the latitudes and longitudes
 Of all parts of the earth with its varying altitudes,
 And he has not, in all this, made the least flaw.
 Taking into consideration all the apparent diameters and di-
 mensions,
 Which resemble the dart-like eye-lashes and the visual
 rays,
 He has penetrated all the things which are concealed from sight
 And has taken the measurements of all the angles of space.
 He has observed a hundred times more than his predecessors,
 And his observations have surpassed in quality those of
 Jamshîd and Sharaf.²
35. Taqî al Dîn had come to the decision that he would make
 Observations from the ground and not from a well.
 For people of good judgment and sagacity of bygone times
 Had made their observations without recourse to wells.
 Taqî al Dîn himself had prepared a well in Cairo
 And had had it equipped with a scaling-ladder.

² *Giyâth al Dîn Jamshîd al Kâshî and Sharaf al Dîn Ḥusayn al Âmulî.*

- For some time he had counted stars from that well,
 And due to his perseverance he had gone through much
 hardship.
 While thus struggling in the observation well, he was acting
 In accordance with the Tradition recommending the quest
 of knowledge from cradle to grave.
40. Taqî al Dîn paid a visit to His Excellency, the formidable
 Grand Vizier,
 Who is the unequalled Âşaf of our time and whose name
 is Muḥammad.³
- What an Âşaf! The Abûzarjimihr of the time
 Has, out of astonishment, become tongue-tight in his
 presence.
 The sun has received glamor from his excellence;
 It is as if that luminary is a mere moon in the presence
 of his splendor.
- Thanks to his skilful policy the world is submissive to the King,
 And the lands are prosperous because of his judicious
 administration.
- He has achieved the conquest of the climes with the same
 promptness and precision
 With which astronomers establish the tables of planetary
 positions.
45. Should he so desire, he would perform with his seal
 The things that are done with the armillary sphere.
 His exalted personality is incessantly eager
 To protect the people of virtue and perfection.
 Through him, Taqî al Dîn's brother, whose name is Najm,
 Had become the governor of a *sanjaq* district.
 Taqî al Dîn too had entertained hopes
 Of reaping a harvest from the seeds of knowledge which
 he had sown.
 And when he kissed the skirt of the Grand Vizier's garment,
 He was given a kind and courteous farewell [after his
 audience with him].

³ Sokullu Muḥammad Pâshâ.

50. He set about to go to visit the glorious Khwâja,
 The most accomplished person of the age, the illustrious
 Sa'd al Dîn.⁴
 He entered his home with appropriate greetings
 And kissed his hand in the manner befitting eminent
 personages.
 The Khwâja too treated him with attention and ceremony
 And showed kindness to him with tender and gracious
 words.
 He conversed on all kinds of knowledge
 And also spoke on the mathematical sciences:
 When the Qâdî kissed the floor with courtesy
 The Khwâja unlocked the door of his treasurehouse of
 wisdom.
55. The Khwâja was at first so critical of his guest's words
 That the Qâdî did not dare to speak much.
 For verily the Khwâja encompasses the seas of learning
 And his heart is a chest bringing forth and strewing gems
 of knowledge.
 His words, which are like pearls befitting a king,
 Have become guiding watchwords for all time.
 With his pen he has untied knots from the Pleiades,
 His publications surpass in excellence the essence and
 epitome of the intellects.
 With the prose and poetry which he has produced
 He has fashioned a crown upon the head of history.
60. Each and every one of his disciples are master scientists,
 From the standpoint of publications, they are authors of
 commentaries and independent works.
 In the face of his superior attainments, Pythagoras is ashamed
 of his shortcomings,
 And Archimedes has inevitably gone into hiding.
 It is true that Hipparchos has made extensive observations in
 bygone days,
 But this constitutes the type of work done by the least of
 our Khwâja's disciples.

⁴ See Turkish translation, note 4.

- When people of sagacity and wisdom who have been thoroughly
immersed in knowledge,
Through extensive efforts and moved by lofty ideals,
Gain access to his science with the aid of guides,
They will, with its help, lift even the science of lifting
heavy loads
65. Once again, with courtesy and kindness, the Khwâja
Directed his views upon the lofty Qâdî.
He interviewd him two or three times
And weighed his utterances with his balance of wisdom.
He admired him and was well pleased with everything,
Out of pride in the Qâdî his head touched the sky.
After all his scrutiny, the illustrious Khwâja,
With the permission and instructions of the virtuous and
excellent Grand Vizier,
Presented the case of Taqî al Dîn to the Shahinshâh,
Not by submitting a petition but by obtaining an audience
for his own gracious self.
70. The Sultan granted Taqî al Dîn an estate,
And through benevolent actions increased his dignity.
Taqî al Dîn, in turn, in the manner of Naşîr al Dîn and 'Alî
Qushjî,
Immediately set in motion the matter of building the Ob-
servatory (or, of making observations).
As he set about to do this on the supreme royal authority,
God's aid and support were with him in all his undertakings.
Whatever he wished to have in the way of technical equipment
Was produced with great promptness and ease.
If the object sought by him was in the heavens,
He immediately found his way from the Fish beneath the
earth to Arcturus,
75. And in case he stood in need of subterranean treasures and
mines,
The Fish would immediately make its appearance from
underneath the Cow (which supports the earth).

In short, the required instruments all became ready.

They were, with their brass and copper sections, of great
perfection.

Taqî al Dîn completed the armillary sphere as well as the mural
quadrant,

And likewise, the instrument for measuring azimuths and
altitudes which was of large dimensions.

The fourth instrument is the parallactic rule,

And there is also the ruler-quadrant with two holes,

And the corded instrument whose construction was happily
timed.

The *mushabbaha bi'l manâtiq* too figured among this array
of observational instruments.

80. The latter instrument was non-existent before our day,

Taqî al Dîn invented it, deriving it from the *Almagest*.

No one else had previously made such a beautiful design

In this wonderful branch of science.

When all the needed equipment and materials became ready,

A convenient place was sought as the site of the Observatory.

In the Frankish Galata Saray district

They chose a turquoise field for this purpose.

A purse of gold was set aside for the undertaking

And all expenditures were registered in a book.

85. Venetian Ducats⁵ were spent like sand

For the construction of the main part of the sturdy building.

And to that sumptuous geometrical structure

Much luster was added through brass and copper.

When, first in order, the armillary sphere was cast,

They suspended its ring, like the moon from the vault of
the heavens.

And they also built a small-scale observatory

In the vicinity of the main building.

In it fifteen distinguished men of science

Were in readiness in the service of Taqî al Dîn.

⁵ The "Frankish Florine" of the text apparently refers to Venetian Ducats
İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtında Kapukulu Ocakları*, vol. 1, Ankara 1943,
p. (466.).

90. In the observations made with each instrument
 Five wise and witty men of science cooperated :
 There were two or three observers, and the fourth was the clerk,
 And there was also a fifth person who performed miscella-
 neous work.
 People of discernment found out with the help of the armillary
 sphere
 All the positions of stellar bodies in latitude and longitude.
 With the mural quadrant the declination of the sun was ascer-
 tained,
 And other distances from the equator were also determined. ⁶
 With the help of the instrument for measuring azimuths and
 altitudes,
 Angles of elevation were recorded by astronomers who
 worked together.
95. The intricate and complex aspects of the motions of Mercury
 and Venus,
 Which are caused by the revolution of the aged ecliptic,
 As well as the angles of elevation and the zenith distances
 Were checked and confirmed with the ruler-quadrant.
 They also took measurements
 With the parallactic rule and the diopter;
 With the former all angles of elevation
 And also the parallax of the moon were determined,
 And as to the latter, by the help of this instrument
 The dimensions and distances of the stellar bodies were
 recorded in an orderly manner.
100. The corded instrument was by no means in the background
 either,
 For with its help the points of the equinoxes were correctly
 determined.
 Moreover, with the help of the *mushabbaha*,
 And thanks to very carefully made observations,
 The radius of Venus' epicycle, in the third firmament,
 Became known with great precision.

⁶ See above, p. 29 and note 39.

- He has made the night-time follow the day,
 And thus the bright day, in its turn, has become a trailer
 of the night.
 During the night-time he has increased the brilliancy of the
 planets,
 And has enhanced the glory of the day with the glowing sun.
 He has caused the seven planets and the countless fixed stars
 To embody and reveal boundless wisdom.
120. And with the influences of each one of the stellar beings
 He has brought into existence many wonderful things.
 Likewise, he has created many situations indicating,
 To intelligent people, good and ill omen, through the
 science of the stars.

CONCERNING THE APPEARANCE OF A FIERY STELLAR BODY

- A still more remarkable thing is that, through the ignition of
 vapor,
 And as an occurrence pertaining to the fiery phenomena
 of the high regions,
 A strong flame referred to as the "seven sinister things",⁸
 One of those stellar bodies of quick vengeance, called comet,
 Suddenly appeared, on the first night of Ramađân,
 And shone with a strong and clear light.
125. Passing through the nine sections of the ephemeral world
 In the year 985 of Hegira,
 Like a turban sash over the Ursa Minor stars,
 It soared like the sun for many nights.
 Through it the night of the Moslems became blessed,
 And its light was world-pervading like that of the full-
 -moon.
- In the apogee of the firmament it remained for forty days,
 And sent a gush of light from the east to the west.
 As its appearance was in the house of Sagittarius,
 Its arrow promptly fell upon the enemies of the Religion.

⁸ I have not been able to establish the meaning of this expression.

130. At the end its longitude and latitude were in Aquarius
 And its descent and disappearance coincided with that
 watery sign.
 As its tail extended in the direction of the east,
 It discharged its inauspiciousness like a scorpion upon the
 enemies.
 The wise and sagacious man of learning, Taqî al Dîn,
 The virtuous and illustrious man of wisdom,
 Worked for many nights without food and rest
 To determine the implications of the appearance of this
 fiery body.
 As he was helped by God in his endeavors,
 He quickly wrote the astrological indications and presented
 them to the Shahinshâh.
135. He said, "Oh world-swaying King!
 The candle of your pleasant society shall be resplendent.
 There are joyful tidings for you concerning the conquest of
 Persia,
 For the foe is lying, with failing breath, on the ground.
 The appearance of such a sublime flame
 Is for this realm an indication of well-being and splendor,
 But for Persia it is a bolt of misfortune,
 And its guide is the Tradition that "wickedness is from
 over there" (i.e., from the East).⁹
 As he had made a pleasing forecast for the occasion,
 He received kindness and benefits from the King of the
 World.

.....

DECREE CONCERNING THE ABOLISHMENT OF
 THE OBSERVATORY

140. At this time, all of a sudden, the Potentate who is the defender
 of the Religion
 Spoke thus to his astronomer, Taqî al Dîn :
 "People of learning have made inquiries concerning this :
 Oh you witty man of conscientiousness and perfection,

⁹ See Turkish translation, note 9.

Inform me once more on the progress and the results of observations.

Have you untangled knots from the firmament in a hair-splitting manner?"

Taî al Dîn answered, "In the Zij of Ulugh Bey

There were many doubtful points, oh exalted King;

Now through observations the tables have been corrected,

And out of grief the heart of the foe has writhed and twisted into coils.

145. From now on, order the abolishment of the Observatory,
To the consternation of the ill-wishers and the jealous."

The King of Kings summoned the Head of the Halberdiers of his body guard

And gave him instructions concerning the demolition and the abolishment of the Observatory.

Orders were given that the Admiral

Should immediately rush to the Marine Ordnance Division

And that they should at once wreck the Observatory,

And pull it down from its apogee to the perigee.

THE DEPARTURE OF THE HEAD OF THE HALBERDIERS AND THE ADMIRAL FOR THE OBSERVATORY, AND ITS ABOLISHMENT

As the Head of the Halberdiers set out to go to the Observatory.

The news reached the Admiral also.

150. The Marine Ordnance Division too received the orders

And made haste and quickly joined the Admiral.

The Head of the Halberdiers was accompanying the Admiral,

And with them were the leaders of the Marine Ordnance Division;

Both these renowned persons had presented themselves on the scene

Upon the orders of the exalted Sovereign.

They pulled the Observatory up by the roots

And made subside all the work concerning the firmament.

The armillary sphere was uprooted from its foundation,

And the instruments were broken and the nails were pulled out.

155. Nothing remained of the Observatory but name and memory;
 And verily, the fate of the world itself shall be a similar one.

AN ELEGANT REMARK

When a thing is of no permanence and is devoid of stability
 How can people of sagacity be favorably disposed toward it?
 Savants of wisdom, and people of virtue and perfection,
 Men of the world, and those of holy and contemplative
 life, all alike,
 Have passed away without having derived anything from the
 treasures of this world and their guarding-dragon
 (the ephemeral world).

In fact, they have tasted poison after having had honey.
 And he who resorted to antidotes was likewise unable
 To save his life from the sting of the predestined time of
 death.

160. If you come to possess the Hermetic wisdom,
 Your thread of intellect will declare itself insufficient to
 cope with the mystery of life.
 If you pluck a needle-like lash from your inner eye
 And thread that needle with the fibre-like intellect
 Then, like the Prophet Idrîs, dedicate yourself to the art of
 sewing,
 You still shall not be able to prepare and complete the
 gown of esteem and influence.

A BIT OF GOOD ADVICE

- If you were favored with a life comparable in length to that
 of Noah,
 Still your being would suffer from preoccupations of this
 kind.
 In the labyrinth of this existence of short duration
 Do not close your eye of circumspection out of greediness
 and appetite.
 165. Do not make decisions concerning the affairs of the firmament.
 For who, beside God, knows the gait and the revolution
 of the heavens?
 The influences of the higher spheres and their appearances
 Are, without any doubt, innumerable.

- Plato who was the master of these arts
 Was bewildered in the face of such thoughts.
 Aristotle, Hippocrates, and Socrates too,
 Departed from this world while still guarding silence in
 these matters.
- They dug wells and spent much effort,
 They wrapped up the infant-intellect in the cradle (giving
 it the best care so that it should grow up);
170. Out of discernment and sagacity, they sought to attain
 To the culmination of Capella, by descending to the bottom
 of the well.
- They were unable, however, to penetrate that mystery
 Which extends from the inner depths of the earth to the
 ninth sphere.
- What hope then can you have of uncovering all these matters,
 That you make diversions from the surface of the earth and
 indulge in celestial affairs.
- Come, let us get away from this egotism and wrangling;
 For the old decrepit world is monstrously tricky and
 deceptive.
- Beware of her, for she may put our affairs into confusion,
 And this warm gathering of ours may become chilly and
 cold.
175. When the affair concerning the Observatory was brought to
 completion,
 And it was torn from its foundation and its traces were
 obliterated,
- All people of faith prayed for the mighty King;
 For he had caused the performance a deed which was in
 accordance with the Law of the True Religion.

NİZAM-I CEDİD RİCALİNDEN VALİDE SULTAN
KETHÜDASI MEŞHUR YUSUF AĞA VE
KETHÜDAZÂDE ARİF EFENDİ

Ord. Prof. İ. HAKKI UZUNÇARŞILI

XVIII. asrın sonlariyle XIX. asır başlarında yaşayan ve Sultan Üçüncü Selim'in validesi Mihrişah Sultan'ın kethüdalığı daha evvel darphane eminliğinde bulunmuş olan Yusuf Ağa, devrinin en nüfuzlu Nizam-ı cedid erkânından ve pâdişahın en mütemed adamlarından olup bu devir tarihinde ön plânda bulunan devlet ricalindendi. Yusuf Ağa'nın torunu olan ve *Kethüdazâde* diye şöhret bulan Mehmet Arif Efendi ise XIX. asrın ilk yarısındaki fikir adamlarımızın başında gelen, müsbet ilimlerdeki kemali ile mümtaz bir mevki işgal eden filesof bir zattı. Bundan dolayı birisi devlet hizmetinde ve diğeri ilim ve fikir hayatında şöhret sahibi olan Yusuf Ağa ile torunu Arif Efendi'nin tercüme-i halleri tarihimiz için önemli olduğundan bunlardan bahsedeceğiz.

VALİDE SULTAN KETHÜDASI YUSUF AĞA

Girit'de *Kandiye*'de İsmail adında esnaftan fakir bir adamın Yusuf, Ömer, Ahmed ve Mustafa adlarında dört oğlunun büyüğüdür. Yusuf, Girit'in *Hanya* sancağının *Selina* nahizesi'nin *İsbaniko* köyünde doğmuştur. Babası, yedi, sekiz yaşlarında olan Yusuf'u, Girit serhad ağası yani Girit'teki yeniçerilerin ağası bulunan Süleyman Ağa'ya mânevî evlâd olarak vermiştir; Süleyman Ağa bu çocuğu kendi evlâdı gibi okutup ihtimamla yetiştirmiş, sonra yeniçeri ağası olunca Yusuf'ı kendisine mühürdar ve vezirlikle sadaret kaymakamlığına tâyin edilince de evvelâ hazinedar ve sonra da kethüda yapmıştır¹.

¹ Bu tarihte birisi *abraş* (vücudu samyeli lekeli, çil) ve diğeri *kuyucu* lâkablı iki Süleyman Paşa vardır; ikisi de yeniçerilikten yetişmiş kul kethüdası, yeniçeri ağası, sadaret kaymakamı ve Girit valisi olmuşlardır. Abraş Süleyman paşa, 1183 rebiulevvel ve 1769 Haziran da ve Kuyucu Süleyman Paşa da 1185 Şaban ve 1771

Babalığı Süleyman Paşa'nın Kandiye (Girit vilâyetinin merkezi) valiliğine tâyininde onunla beraber giden Yusuf Ağa, paşanın işlerini takip etmek üzere *İstanbul*'a gelirken kardeşi Ömer'i de beraberinde getirmiş ve tekrar *Kandiye*'ye dönmiyerek paralı olduğundan kapıcıbaşı rütbesiyle *İsmail* mıntakasında ² kasabbaşı ve daha sonra *Gelibolu* baruthanesi nazırı ve onu müteakip matbah-ı âmire (saray matbahı) emini olmuş ve bu vazife üzerinde iken Birinci Abdülhamid'in kızı Esmâ Sultan'a kethüda tâyin edilmiştir.

Yusuf Ağa 1201 H. 1786 M. de Esmâ Sultan kethüdalığı yine kendisinde kalmak üzere darphane emini olmuştur ³. Bu tarihte Osmanlı devletiyle Rusya ve müttefiki olan Avusturya harp etmekte olduklarından memlekette altın ihtikârı başlayıp altın bulunamıyacak dereceye geldiğinden buna çare olarak Yusuf Ağa'nın arzemesi üzerine 1202 H. 1787 M. de her biri beş kuruşa geçmek üzere fındık altını kesilmiş ve diğer paralar da ayarlanarak, saklanmış olan altınlar piyasaya çıkmıştır ⁴.

Birinci Abdülhamid 1203 H. 1789 M. de vefat edip Üçüncü Selim hükümdar olunca lalası Mahmud Bey'i validesi Mihrişah Sultan'a kethüda yapmıştı; fakat pek yaşlı olan Mahmud Bey'in 18 Safer 1205 ve 27 Ekim 1790 da vefatı üzerine Sultan Selim cülûsı senesinde, maddeten sıkışık durumda bulunduğu sırada bir arzusunu derhal yerine getiren Yusuf Ağa'ya karşı müteşekkîr olduğundan onu darphane nazırlığı uhdesinde kalmak üzere validesine kethüda yapmak istemişti.

Yusuf Ağa henüz darphane emini ve Esmâ Sultan kethü-

Kasım da sadaret kaymakamlıklarında bulduklarından bunlardan hangisinin Yusuf ağa'nın manevi babası olduğunu tayin edemedim.

² *İsmail Mıntakası*, Bucak kıtasının güneyinde Tuna nehri deltasına yakın bir mevkiye ve *Kartal* kasabasının doğusundadır.

³ *Hatt-ı hümayun vesikaları numara 473 ve maliyeden arşive devredilen Darphane maa din defteri* hicri 1190 ilâ 1208. Sadaret kaymakamının telhisinden:

Hâlâ darphane-i âmire emini kulları takdim ettiği bir kıta takririnde kethüdalıkları hizmetinde olduğu kerime-i necibe-i hazret-i cihandarileri ismetli Esmâ Sultan Hazretlerinin uhde-i seniyyelerinde olan *Alasonya* mukataasının 1202 senesine mahsuben *Tırhala* sancağından tertip olunan malumülmiktar şairden on iki bin kile şair isabet edip...'' *hattı hümayun vesikaları numara 473*

⁴ *Vakanüvis Edib efendi tarihi* (birinci kısım S 31 Kütüphanemizdeki nüsha.

dası bulunduğu sırada, Üçüncü Selim'in kız kardeşi olan Beyhan Sultan sıkıntı içinde bulunduğundan pâdişah hemşiresine yardım edilmesi hakkında hususî surette Yusuf Ağa'ya müracaat ederek kendisine aşağıdaki hattı hümayunu göndermişti :

Ağay-ı sadakatkârim,

Bu kâğıda (hemşiresi Beyhan Sultan'ın pâdişaha göndererek onun Yusuf Ağa'ya yolladığı tezkireye) bakasın; hemşirem Beyhan Sultan irsal eylemiş. Şimdi masarifimiz (muharebe masarifi) gayet çok, artık; darphaneden akçe almaya hicab ediyorum; ama bu dahi karındaş bulunmuş, sayemde şimdi yaptırılmayıp ne vakit yaptıracaklar; kimse vâkıf olmadan usul ile (gizlice) elli bin kuruş kethüdası Abdullah Berri Efendi'ye teslim edesin; aylık defterine açık yazmayasın. Hak Tâalâ seni berhudar eylesün ve böylece bu biyhude masarifler var iken ve iki düşman üzerine sefer masarifi var iken sen bana sıkıntı çektirmedin. Rikâb günü yeniçerilerin tüfenk maddesini sadra (sadrözama) açtım; ağa paşa maddesinde ısrar ediyor ve istemiyor; galiba havf eder ⁵.

İşte Yusuf Ağa hakkındaki bu teveccüh neticesi olarak Lala Mahmud Bey'in vefatı üzerine darphane nazırı Yusuf Ağa'yı memuriyetine ilâve olarak Valide kethüdalığının da tevcihi hakkında sadaret kaymakamına aşağıdaki beyaz üzerine (resen) hattı hümayun gönderiliyor ⁶.

“Kaymakam paşa,

Darphane nazırı Yusuf Ağa'nın sadakat ve istikameti nez'di hümayununda malûm olduğuna binaen darphane nezaretini idare etmek şartıyla İsmetlü valde-i muhteremim hazretlerine kethüda nasb ve huzur-ı hümayununda kürk ilbas ettim. Sen dahi kaide üzere kapıda (Babîâlîde) validem kehüdalığına kürk ilbas edesin Hak Taâlâ tevfiğ-i aliyyesini refik eyliye âmin” ⁷.

⁵ Hatt-ı hümayun vesikalari numara 54092 (Başvekkâlet arşivi).

⁶ Hatt-ı hümayun vesikalari numara 55709 (Başvekkâlet arşivi).

⁷ “Rical-i devlet-i âliyyeden sıdk ve istikametle mevsuf ve iffet ve diyanetle maruf bir kethüda nasbı emr-i mühim olduğuna binaen dergâh-ı âli kapıcıbaşılardan bir kaç senedenberi darphane-i âmire emanetinde sebike-i mahiyeti tamgazede-i hüsnü kabul olan Yusuf ağa saferülhayrın onsekizinci günü kariha-i sabiha-i mülükânenen müşarünileyha hazretlerine kethüda nasb ve tayin” olundu. sene 1205 (*Edib efendi tarihi-ikinci kısım s 52 Kütüphanemizdeki nüsha*).

Yusuf Ağa Valide sultan kethüdası olunca Esmâ Sultan kethüdalığına biraderi Ömer Ağa'yı tâyin ettirdi; Sultan Selim'in kendisine karşı olan teveccüh ve itimadından dolayı nüfuzu artmış, hemen bütün devlet işlerinde rey ve mütalâası sorulur olmuştu. Evvelce Esmâ Sultan kethüdalığında bulunduğu sırada onun biraderi Şehzade Mustafa ile de tanışmış olduğundan o da kendisini sevmiştir.

Tarihlerimizde görüldüğü üzere, Üçüncü Selim'in muhtelif sahalardaki ıslahat teşebbüsleri ve bilhassa Nizam-ı cedid [asakir-i şâhâne] ismiyle Avrupa orduları tarzında talimli bir ordu vücude getirmek üzere faaliyete geçmesi hususunda onu teşvik eyleyen ve arzusuna yardım eden bazı devlet ricali arasında Yusuf Ağa da vardı; fakat bu yeni nizamı gâvur îcadı diye istemiyen kalabalığın başında yeniçeri ocağı ve ocak ağaları ile ulema sınıfı bulunuyor ve bu hayırlı teşkilâtı yıkmak ve taraftarlarını öldürmek için zaman ve fırsat gözlüyorlardı. Bu arada çok zengin olan Yusuf Ağa'nın servetine de göz koyanlar vardı.

Sonraları darphane eminliğinden çekilen Yusuf Ağa'nın valide sultan kethüdalığı, Mihrişah Sultan'ın 22 Receb 1220 ve 16 Ekim 1805 de vefatına kadar on beş sene kadar devam etti.

Anadolu'da bilhassa Çapanoğlu Süleyman Bey ve Konya valisi Kadı Abdurrahman Paşa'nın gayretleriyle Nizam-ı cedid kuvvetlenmeğe başlamış buna karşı da aynı nisbette aleyhdarların husumeti artmış, aleyhde sözler duyulmağa başlamıştı. Bu gidişi tehlikeli gören Yusuf Ağa valide sultanın vefatını fırsat bilerek 1221 H. 1806 M. de hacca gitmek üzere *İstanbul*'dan ayrıldı. Onun gidişinden bir müddet sonra da Ruslarla muharebe dolayısıyla sadaret kaymakamlığına getirilen Köse Musa Paşa ile⁸ Şeyhulislâm Ataullah Efendi'nin⁹ ittifakiyle Kabakçı Mustafa ısyanı vukua gelerek

⁸ Bu sırada kapıkulu ocakları, sadr-ı âzam ve serdar-ı ekrem Hilmi İbrahim Paşa kumandasında olarak ruslarla harp etmekte olup Tuna civarında bulunuyordu. Bundan dolayı *İstanbul*'da rikâb-ı hümayun veya sadaret kaymakamlığına Köse Musa Paşa getirilmişti.

⁹ Şeyhulislâm topal Ataullah Efendi, iki yüzlü kallaş bir zat olup Sultan Selim'e nizam-ı cedid taraftarı gibi görünür ve el altından Köse Musa Paşa ile birlikte nizam-ı cedid aleyhine çalışırdı. Cevdet Paşa şöyle diyor: "Ataullah Efendi gayet mutaassıp olduğu halde aşırı mertebe riyakâr olduğundan tarafı saltanata nizam-ı cedid taraftarı görünmekle beraber efkâr-ı atika eshabının yanında dahi Cübbe-i riyaya bürünür ve başka yüzle görünür idi" Cevdet c. 8 s. 70.

Sultan Selim saltanattan çekilip yerine yeğeni ve Birinci Abdülhamid'in büyük oğlu Dördüncü Mustafa hükümdar oldu (1222 H. 1807 M.).

Nizam-ı cedid aleyhine hareket eden Kabakçı Mustafa âsilerinin öldürülmelerini istedikleri devlet ricali arasında Yusuf Ağa da vardı; bu rical elde edilip feci surette öldürüldükleri sırada yukarıda söylediğimiz gibi Yusuf Ağa İstanbul'da bulunmayıp hac seferinde idi; fakat başi istenenlerin defterinde ismi vardı.

Yusuf Ağa'nın *İstanbul*'daki yakınları, kendisini ölümden kurtarmak için sekban başıya (çünkü yeniçeri ağası Rus muharebesi sebebiyle cephede bulunuyordu) ve âsilerin ileri gelenlerine paralar vererek onu ölümden kurtarmağa çalışmışlar, Sultan Mustafa da kendisini tanıdığı cihetle malının müsaderesiyle *Bursa*'da oturmasına müsaade etmişti ¹⁰.

Yusuf Ağa'ya gelince :

Hacca hareketinden sonra Mekke-i Mükerrerme'nin Vehhabiler tarafından istilâsı sebebiyle *Medine-i Münevvere* yakınlarından geri dönmeğe mecbur olmuş ve *Konya*'ya geldiği sırada *İstanbul*'daki feci durumu öğrenmişti ¹¹. *Konya*'dan hareket edip *Kütahya*'ya yakın gel-

¹⁰ Asım tarihi c 2 s. 43. Yusuf Ağa'nın malının müsaderesiyle *Bursa*'ya nefyi hakkında Dördüncü Mustafa'nın sadaret kaymakamına göndermiş olduğu beyaz üzerine hatt-ı hümayun sureti: '*Yusuf Ağayı Bursa'ya nefyedestin ; malı miriye hıfzoluna*' hatt-ı hümayun vesikaları numara 53827.

¹¹ Şevketlu Kerametlu... Pâdişahım

Bu defa beyaz üzerine şerefriz-i sudur olan hatt-ı hümayun-ı şevketmakrun-ı mülükânelerinden "*Yusuf Ağa Bursa'ya nefyolunsun malı hıfzolunsun deyu emr-i hüma Yunum olmuştu bir rabta verdiniz mi?*" emr-ü ferman-ı mülükâneleri buyrulmuş olmağla mefhum-ı sâmisî karin-i iz'an-ı ubeydânem olmuştur. Bermantuk-ı irade-i seniyye ağay-ı mümaileyhin *Bursa*'ya nefyi ve yanında mevcut olan zfkıymet eşyasının *Dersaadet*'e celbi bâbında bir kıta emr-i âli isdar ve bugün irsal ve tısyar olunmağla ağay-ı mümaileyhin mübaşiri (Yusuf Ağa'yı *Bursa*'ya götürmek üzere gönderilen memur) alıp *Bursa*'ya isal edeceği ve bu tarafta olan eşyasının zabtı için hanesinin temhiri iktıza etmiş ise de bugün defterdar efendi kullarının bazı mesalih-i mühimme ile işigaline mebni bimennihi taalâ yarınki gün efendi-i mümaileyh kulları gidip ağay-ı mumailyhin hane ve sahilhanelerini temhir edecekleri mâlum-ı âlileri buyruldukta olbaabta emr-ü ferman... (*Hattı hümayun vesikaları numara 53028*).

diği sırada *Bursa*'da ikamete memur edildiğini haber alması üzerine o tarafa doğru gitti ¹².

Sadaret kaymakamı Köse Musa Paşa, Yusuf Ağa'nın hasmı olduğundan onun bu suretle ölümden kurtulmasına canı sıkılmıştı. Katledilen nizam-ı cedid ricalinin mal ve eşyalarından epey vurgun vuran Köse Musa Paşa, çok zengin olan valide kethüdasının da metrukâtından hem istifade etmek ve hem de kendisinden intikam almak istemekte idi; bundan dolayı onun katli için Sultan Mustafa'yı tahrik ediyor ¹³ ve zorbaların ısrar ettiklerini ve afvının fitneyi mücib olacağını o sırada Babîâli'ye gelmiş olan saray adamlarından birisi vasıtasıyla pâdişaha bildiriyordu. Hattâ başka bir mesele dolayısıyla tesadüfen Babîâli'ye gelen âsilerin güya Yusuf Ağa'nın katlini istediklerini de arz eylemesi üzerine ¹⁴ işin iç yüzüne vakıf olmayan Sultan Mustafa, şeyhulislâmın fetva vermesi şartıyla Yusuf Ağa'nın katline muvafakat etmiş ve Musa Paşa da el yazısıyla hemen şeyhulislâmdan katli fetvasını almıştır ¹⁵.

¹² Vakanüvis Asım efendinin metrukâtından olduğu rivayet edilen tarihçede Yusuf Ağa'nın 5 Rebiülâhır 1222 ve 12 Haziran 1807 de *Geyve*'ye gelerek oradan *Kütahya*'ya neyfolunduğu ve sonra ricası üzerine menfasının *Bursa*'ya tahvil edildiği yazılıyor (*Kütüphanemizdeki nüsha s 49 ve 52 ve Tarih-i Osmani Encümeni mecmuası sene 7 s 209, 210*). Diğer bazı kayıtlara göre Yusuf Ağa'nın nizam-ı cedit taraftarlarından Bozok havalisine mutasarrıf olan Çapanoğlu Süleyman Bey'in yanına gitmesi ihtimaline binaen iğfal edilerek *Bursa*'da ikametine müsaade edildiği yazılıyor. Asım efendinin de (tevehhuş etmemek için hâb-ı hargüş" verildiğini kaydetmesi bu mütaleayı teyid eder mahiyettedir.

¹³ Kaymakam Paşa, ağay-ı mûmaileyh tarafına sâbıkâ kine ve adaavetinden başka anın dahi terekesinden nâil-i ihtibar olmak keddine mebni anın dahi istisaline nasb-ı şebike-i ihtiyal edip..." Asım c 2 s. 43.

¹⁴ *Asım tarihi c. 2. s. 43*.

¹⁵ Şevketli kerametli... Pâdişahım

Yusuf ağa hakkında kıl-u kal çoğalmış olduğunu dünkü gün hakpay-ı hümayunlarına ifade birle mûmaileyhin îdamı hususı tezkâr olundukta *fetvâ-yı şerife ile olsun* deyu sünuh eden irade-i şâhanelerini akşam hafice reis efendi kullarına ifade ile semahatlu şeyhulislâm efendi duacılarına tezkire yazdırmıştım. Müşarünileyh duacıları reis efendi kullarının tezkiresi balâsına kendi kalemiyle yazdığı cevapta îdamını teviz ve belki maslahat-ı vakt-i hale münasib idüğünü iş'ar etmeleriyle tezkire-i mezkûr işbu takrir-i çakeri derununa mevzuan takdim-i hakpây-ı hümayunları kılınmıştır. Bu veçhile mûmaileyhin îdamı nezd-i şâhanelerinde dahi münasib görülür ise enderûn-ı hümayundan hatt-ı hümayunlariyle bir haseki kullarımı gönderilmek irade buyurulur, yohsa hatt-ı hümayunları takrir-i çakerânem balâsına keşide buyurulup bu taraftan gayet hafi olarak ferman-ı âli tahrir olunmak

Yusuf Ağa'nın katline Bostancı ocağı hasekilerinden Ayı kulak Ahmed Ağa memur edilerek *Bursa* naibine ve mütesellimine ferman yazılmış¹⁶ haseki, Musa Paşa'dan aldığı talimat üzerine gizlice *Bursa*'ya gitmiş ve Yusuf Ağa'ya katli hakkındaki fermanı göstererek namaz kıldığı esnada katledip kesilen başını *İstanbul*'a getirmiştir¹⁷. Yusuf Ağa'nın kesik başı, Topkapı sarayının orta kapısı önündeki mir-i miran başlarının teşhir edildiği taşa ko-

ma irade buyurulur?. Haseki kullarından biri memur buyurulduğu surette dahi kenduye bazı hafi söz ifadesiyle firari galesi çekilmemek için memur buyurdıkları haseki yine taraf-ı çakeraneme gönderilmek muktazi idüğü malum-ı cihandarileri buyrulduktan emr-ü ferman Şevketlü, kerametlu... Efendim hazretlerindedir."

Dördüncü Mustafa bu takririn üzerine "bir haseki memur edip tarafına gönderdim; gizli gitsin ki firar etmesün böyle nizam verilmesine sây edisin" hatt-ı hümayununu yazmıştır. (*Hatt-ı hümayun vesikalari numara 53/75*).

¹⁶ Bursa naibine ve Hüdavendigâr mütesellimine ve zikrolunan hususa bu defa Dersaadetimden mübaşir tayin olunan hassa hasekilerinden [isim yeri açık] haseki Zid-e kadrühüme hüküm ki

Bundan akdemce sâdir olan emr-i şerifimle *Bursa*'ya nefy ve iclâ olunan Valide kethüdası sabık Yusuf'un tertib-i cezası hususuna irade-i katia-i şâhânem taalluk edip olbabta hatt-ı hümayunum, mahabetriz-i sudur olmağla siz ki Mevlana ve mütesellim-i muumaileyhîmasız işbu emr-i şerifim haseki-i mumaileyh ile tarafınıza vâsıl olduğu gibi merkumun tarafına kat'a serrişte vermiyerek ve bir takrib firar ettirmiyerek ve halasını mücib olacak bir suret vukua gelmiyerek alaeyyi halin cezasını tertib edip ser-i maktuını Der-i saadetime irsale müsaraat eylemeniz fermanım olmağın işbu emr-i şerifim ısdar ve haseki-i mumaileyh ile irsal olunmuştur

İmdi merkum Yusuf'un tarafına bir türlü serrişte vermiyerek ve firar ettirmiyerek ve ne veçhile olur ise olsun cezasını tertip ve icra ve ser-i maktuını Der-i saa detime irsal ve isra eylemeniz zisden kat'i matlub-ı hümayunum idüğü ve eğer kendusine serrişte vermek ve firaar ettirmek ve âhar veçhile halas bulmak lâzım gelürse sonra sizin hakkınızdan gelineceğinde şüphe olmadığı malûmunuz oldukça ona göre amel ve harekete ve icrây-ı ferman-ı hümahunuma ihtimam ve dikkat eyliyesiz. Ve sen ki haseki-i mumaileyhsin sen dahi muktezay-ı memuriyetin üzere irade-i şâhanemi icra ve merkumun ser-i maktuını Der-i saadetime getürmeğe müsaraat eylemen bâbında. Evail-i Rebiulâhır sene 1222 (mektum mühimme defteri 5 s. 95).

¹⁷ Mütercim Asım'ın Metrukât-ı kalemiyesinden olduğu söylenen tarihçede şöyle yazılıyor: "Hüdavendigâr-ı sabıkın valide kethüdası olan Gran senyör Kiritokoz ... on dokuz senedenberi din-ü devlete istila ile irtikâb etmediği zulüm kalmayıp... ziyaret-i Beytülharam etmişken avdet, *Geyve* nam kasabaya vusulünde cülus-ı hümayun vaki olmuş olmağla kasaba-i mezbureden *Kütahya*'ya nefy ve iclâ olunduktan *Bursa*'ya tahvili ricasiyle *Babıâli*'ye takdim eylediği arzıhaline müsaade buyurulduğunu ve ancak tevehhuş etmemek için hab-ı hargûş idüğüne vakıf olmayan sade dilan halas olmasına imza üzereler iken Guzât-ı şarkiyye (Âsiler)

narak¹⁸ teşhir olunmuştur (17 Rebiulâhır 1222 ve 25 Haziran 1807 çarşanba)¹⁹. Katlinin sebebi olarak başına asılan yaftada nüfuzunu kötüye kullanmış olduğu ve nizâm-ı cedidi ihdas ile nice nice bid'atler meydana getirdiği yazılmıştır²⁰. Yusuf Ağa'nın kesik başı Topkapı haricinde hastahane yoluna giderken solda meşhur Hoca Neşet Efendi'nin kabrı civarında defnedilmiştir. Yusuf Ağa'nın katli üzerine müderris olan oğullarının rüusları ellerinden alınarak müderrislikten çıkarılmışlarsa da Alemdar'ın sadaretini müteakib müderrislikleri tekrar verilmiştir²¹.

Yusuf Ağa'nın Bursa'da yanında bulunan eşyaları ve hayvanları ile *İstanbul*'da defterdar tarafından mühürlenene konağı [Mürekeççiler kapısında olan bu konak Alemdar paşa vakasında Bab-ı âlinin yanması üzerine kısa bir müddet Bab-ı âli olmuştur^{21b} ve yalı-sındaki eşyaları hazineye zabt edilmiş²² ve ümit edildiği kadar malı çıkmadığından dolayı bahçesi yer yer kazılmış ve lâğımlara kadar açılıp aranarak adamları hapis ve tazyik edilmiş ise de mübalâğalı olarak söylenen nakdi ve külliyetli mücevheratı bulunamamıştır²³. Yusuf Ağa'nın metrukâtı arasında bir de *Lehye-i saadet* [sakal-ı

taraflarından katilleri matlub olan ser defterhanede olmağla hassa hasekilerinden Ayıkulak tayin ile Bursa'da katl...” olundu (*Kütüphanemizdeki nüsha s 51, 52*).

¹⁸ Ortakapıda maktullerin başlarının teşhirine mahsus mir-i miran ve vezir taşları vardı. Yusuf ağanın başı mir-i miran taşında teşhir edilmiştir.

¹⁹ 18 Rebiulâhır, takvim üzere perşenbeye tesadüf etmektedir. Buna göre Çarşanba 17 Rebiulâhırdır.

²⁰ Yusuf Ağa'nın başına asılan yaftası şöyledir. “Valide kethüdası sabık Yusuf ağanın devlet-i aliyyede nüfuz iktisap ve mail-i tamâ ve irtikâb olarak memalik-i şahanedeki kâin aceze-i ibada mezalim-i nâ mâdut eylediğinden nizâm-ı cedidi ihdas ve harabi-i memalik ve perişani-i fıkara bâdi nice nice عجب bidâ ihtirâ eylediğinden bu keyfiyet tahrik-i gazab-ı şâhaneyi mücib olmaktan nâşi hakkında fermân-ı kaza cereyan suduriyle katl ve idam ve nihade-i cây-ı ibret-i âm kılınan merhum Yusuf -Ağa'nın ser-i maktudır” *Metrukât-ı kalemiyesinden s. 52*.

²¹ Alemdar Mustafa Paşa'nın İkinci Mahmud'a takdim ettiği takririnden: “Yusuf Ağa ve sair kibarzadelerden, mukaddema müderrislikleri ref olunların rüusları ibkası için şeyhulislâm efendi dailerine tenbih buyrulması” *Tarih vesikalari dergisi cüz 1. s. 22*.

^{21b} Cedet tasnifi dahiliye vesikalari No 9007 ve Cevdet tarihi C. 9. 5. 43.

²² Yusuf Ağa'nın Bursa'da zabtedilen at ve katırları *İstanbul*'a getirilerek sarayda imrahora teslim edilmiştir (*Hatt-ı hümayun vesikalari 53864*.)

²³ *Asım Efendi*'nin metrukât-ı kalemiyesinden olduğu söylenen evrak (s. 53).

şerif] çıkmış ve Mora valisinin kethüdası kadı Hasan Şevki Efendi'nin *Yanya*'da yaptıracağı cami için ona verilmiştir ^{23b}.

Yusuf Ağa'nın müsadere edilen mücevheratından bir kısmını pâdişah istemiş ²⁴ ve bir kısmı da Musa Paşa tarafından ayrıca pâdişaha takdim olunmuş ²⁵ ve Yusuf Ağa'ya aid *Pirlepe* (Manastır'da) mukataasını da pâdişah validesine vermiştir ²⁶.

Mustafa Necib Efendi'nin, Sultan Selim zamanı veka-yiine dair olan tarihçesinde müellif, Yusuf Ağa'nın zeki, akıllı, ağırbaşlı, zengin ve aynı zamanda yetim, dul ve fakirlere iyiliği olan düşkünlere yardım eden hayır sahibi bir zat olduğuna ²⁷ ve Vakânüvis Asım Efendi de lâtifeyi, mizahu sevdiğini yazmaktadırlar; bazı ehli tarikat'e tekke yaptırıp kimisine de imaretlerden ve evkaf-tan yiyecek ve vazife tâyin ettiği kaydediliyor.

Yusuf Ağa'nın *Bursa*'daki eşyası arasında Galata kadısı Kavafzâde Şeytan Emin Efendi tarafından tertip edilmiş olan garip bir hüccet bulunmuş ve bu hüccet onun tevatüren malûm olan zekâsiyle telif edilmemekte bulunmuştur ²⁸. 25 Safer 1212 ve 19 Ağustos 1796 tarihli olan bu hüccet mûcibince güya Âdem aleyhisselâm, kendi ömründen altmış senesini Şit peygambere verdiği gibi Sultan Selim'in müsahtiplerinden musikişinas Hacı Sadullah Ağa da ²⁹ buna kıyasen kendi ömründen yedi senesini Yusuf Ağa'nın Beşiktaş'taki yalısındaki bir mecliste *Galata* kadısı huzurunda Yusuf Ağa'ya hediye etmiş ve bu suretle bir hüccet-i

^{23b} Cevdet tasnifi Evkaf vesikaları No. 6372.

²⁴ Hatt-ı hümayun "*Yusuf ağanın dahi mücevheratı çoktur; râna memlumumdur, taraf-ı hümayunuma göndersin*" hattı hümayun vesikaları 53367.

²⁵ Maktul Yusuf ağanın mücevheratı içinde zuhur eden yekpare yeşim-i hatayiden bir kâse ve bir tabak ve bir küçük kaşığın gayet nadide olması dolayısıyla takdim edildiğine dair sadaret kaymakamının telhisi ve pâdişahın hatt-ı hümayunu (*Hattı hümayun vesikaları numara 53883*).

²⁶ *Hattı hümayun vesikaları numara 53849*.

²⁷ *Mustafa Necib efendi vekayinâmesi s. 62*.

Asım'ın Metrûkât-ı Kalemîyesinden olarak gösterilen vekayinâmeden s. 54.

²⁸ *Asım tarihinden naklen Cevdet Paşa (c. 8. s. 196)* Yusuf Ağa'nın kendisi âlim olmamakla beraber ilim ve marifet eshabıyla ülfeti sebebiyle bu gibi şeyleri idrak eden bir zat olması, latifeci ve mizaha mail bulunması cihetiyle bu hüccetin mahza lâtife olarak tertip edildiği beyan olmaktadır.

²⁹ Ankaralı olan musahip ve musikişinas Hacı Sadullah ağa 1223 h; 1808 m de vefat etmiştir.

şer'iyye tertib edilmiştir³⁰. Yusuf Ağa ilmi nücum (astroloji) meraklı olduğundan bu hüccetin tertibi esnasında yanında ve şahitler arasında ilm-i nücum vâkif İrfanzâde Arif Efendi ve saire gibi ahkâmcılar da bulunmuş ve bir vakit-i muhtar yani uğurlu ve isabetli bir saat de hüccet yapılmıştır!

Yusuf Ağa, darphane emini ve Valide sultan kethüdası bulunduğu sırada *Konya*'da bugün ismine mensub meşhur kütüphanesini tesis ederek 25 Cemaziyelâhır 1209 ve 17 Ocak 1795 tarihli iki ve birisi de 15 Şevval 1212 ve 2 Nisan 1798 tarihli olarak üç vakfiye tertib ettirmiştir³¹. Merhumun kıymetli yazma eserleri ihtiva eden

³⁰ Yusuf Ağa birgün maiyyeti adamlarıyla otururken acaba ömür satın almak mümkün olur mu? bir kimsenin ömrü bir kimseye ömür olur mu? diye sormuş. Yusuf ağanın meclisine devam edenlerden Galata kadısı Şeytan Emin Efendi, mümkündür, hatta Adem aleyhisselâm, Şit aleyhisselâm'a ömründen almış senesini vermişti demesi üzerine o meclistae bulunanlardan Sadullah Ağa beşyüz kuruş mukabilinde ömründen yedi senesini (Yayla imamı yanlış olarak yirmi sene diyor) satmağa muvafakat eylediğinden sureti aşağıda yazılı hüccet tertip olunmuştur:

"Mahrusa-i Galata muzafâtından *Beşiktaş* nahiyesinde *Paşa mahallesi*'nde vaki mehd-i ulyay-ı saltanat inayetlü, ismetlü veliyy-i nimet Valide Sultan aliyyetüşşan damet fi hıfzilmennan efendimiz hazretlerinin kethüday-ı âlileri devletlu, inayetlu Yusuf Ağa ibnülmerhum İsmail Ağa hazretlerinin sahilhanelerinde mâkud meclis-i şer-i şerifte Elhac Sadullah Ağa ibn merhum Ahmed işbu baisülkitab-ı müstetab ağay-ı müşarünileyh hazretlerine takrir-i malâ kelâm edip filezel ervah-ı halk takdir ve levh-i mahfuza sebt ve tahrir olunan eccl-i mev'uddan ömrümün yedi sene-i kâbilesini devletlu, inayetlu Yusuf Ağa ibnül merhum İsmail ağa hazretlerine hibe-i sahiha ile hibe edip müşarünileyh hazretleri dahi Hazret-i Adem Aleyhisselâm ömr-i şerif-i makturlarından malûm ül miktarını hazret-i şit aleyhisselâma hibe edip şit aleyhisselâm dahi kabul buyurdıkları kaziyeyi, âlim oldukları ecilden meclis-i hibede ithab ve kabul buyurdular dediğini müşarünileyh ağa hazretleri dahi vicahen tahkik ve şifahen tasdik buyurduklarında hâkim-i muvakk-i sadr-ı kitab tûba lehû ve hüsnümeab efendi hazretleri dahi manay-ı şerifini tefekkür buyurup hıfzen lilmakal vesika-i enika ketb olundu. تحريراً في اليوم الخامس عشر من شهر صفر الحير لسنة اثني عشر و سائين و الف شهر-ي saferülhayr liseneti isna aşer ve mieteyn ve elf.

ما فيه من الهبة و الاجاب

Haffafzade Mehmed Emin Elkadı

Bimahrusa-i Galata

Şuhudülhal:

Semahatlu İrfanzâde Arif Efendi, Musahib-i Şehriyari Sadık Ağa, Köse Ahmed Efendi, Kapı çuhadarı Ömer Efendi, vesaire.

Ben 25 Safer 1212 ve 20 Temmuz 1797 tarihli olan bu hüccetin suretini Mus-

bu kütüphanesinden memleket irfanı namına çok istifade edilmektedir.³¹ Bundan başka doğum yeri olan *Hanya* sancağının *Selina* nahiyesine [Bucak] bağlı *İsbaniko* köyünde cami ve mekteb ve Hanya kasabasında çeşme ve *Beykoz*'un *Dereseği* tarafında *Karakulak* suyu denilen mahalde çeşmesi vardır³².

Yusuf Ağa'nın Mehmed Sâdık, Mehmed Şefik, Mustafa Sadık ve Mehmed Münir isimlerinde dört oğlu ile Zeliha isminde bir kızı olduğunu biliyoruz. Oğullarının dördü de ilmiye sınıfından yetişmiştir. Bunlardan büyükleri olan Mehmed Sadık Efendi Rumeli kazaskerliğine kadar yükselmiştir ki aşağıda ondan bahsedilmektedir.

KETHÜDAZÂDE MEHMED SÂDİK EFENDİ

Yusuf Ağa'nın büyük oğlu olup *Kethüdazâde* diye meşhurdur. Doğum tarihi belli değilse de büyük oğlu meşhur Mehmed Arif Efendi'nin 1185 H. 1771 M. tarihinde doğmuş olduğuna ve kendisinin reisulüleme olarak vefat ettiğine göre muhtemel olarak 1160 H. 1747 M. tarihlerine doğru tevellüd etmiş olmalıdır.

Sâdık Efendi medrese tahsili görmüş müdderris ve molla yani eyâlet kadısı olmuş ve 1187 Receb ve 1773 M.de *Haleb* kadılığına tâyin edilmiştir. Müddetini tamamladıktan sonra 1189 H. 1775 M. deki ilmiye tevcihatında terfi sırası geldi ise de gözleri ağrıklı ve hükûmet meşgalelerine vücudu mütehammil olmadığından kendisine *Bilâd-ı erbea* kadılıklarından birisinin payesi verildi^{32b}. Sâdık Efendi

tafa Necib Efendi'nin matbu vekâyinâmesinden (s. 62) naklettim. Asım'ın Metrukâtından olduğu söylenen mecmuada Musahib-i şehriyari Mehmed Ağa da şahitler arasındadır. Asım tarihi (c 2 s. 54) ile ondan naklen Cevdet tarihinde (c 8 s. 359) ise hüccetin tarihini 27 Rebiulâhır 1211 ve 30 Ekim 1796 ve Asım'ın Metrukâtından olan vekâyinâmede ise bir gün sonra yani 28 Rebiulâhır'dır. Yukarıda suretini naklettiğimiz hüccetin tarihi ondört ay sonradır; bundan başka hüccetin tahririnde bazı ibare farkları da vardır. Asım Efendinin kaydı gibi bu ibareleri ve tarihleri farklı olan üç hüccetin bir latife olarak tertib edilmiş olduğu hatıra gelmektedir.

Bu garip hüccet Avrupa'da da duyulmuş ve orada bulunan elçilerimizden bunun hakikat olup olmadığı sorulmuştur. (*Asım tarihi c 2 s. 54*).

³¹ Bu vakfiyeler Konya Müzesinin demirbaş eşyaları arasında (dolap 5 raf 1 sıra 9) da bulunmaktadır.

³² Emiri tasnifi Selim III vesikaları No. 10793 ve 9743.

^{32b} Cevdet Tarihi C 1. S. 12

1202 H. 1786 M. de Şam kadılığına tâyin edilmiştir. Bunun kadı olduğu aynı senede Şam yeniçeri ağası Safrancıoğlu'nun, Şam valisi Uzun İbrahim Paşa ile münafereğine mebni çıkan kavgada işin ucu buna da dokunduğundan kadılıktan azledilip ³³ Adana'da ikamete memur olmuştur 1203 Safer ^{33a}.

Daha sonra affedilip *İstanbul*'a gelen Sâdık Efendi Mekke kadısı ve 1209 Rebiulevvel ve 26 Eylül 1794 tarihinde bilfiil *İstanbul* kadısı olmuş ise de *İstanbul* kadılarına aid işe işlerinde faaliyeti görülememesine mebni müddetini doldurmadan üçbuçuk ay sonra 14 Cemaziyelâhır ve 1795 Ocak ibtidasında azledilmiştir ³⁴.

Sâdık Efendi 1218 H. 1803 M. de Anadolu kazaskerliğine getirilerek müddetini doldurduktan sonra ayrılmış ve kazasker mâzulü bulunduğu sırada Kabakçı Mustafa isyanı ve Sultan Selim'in hal'i vakası vukua geldiğinden babası katlolunarak malları müsadere edilmiş ve kendisi de hapis ve tazyik görerek maddî ve mânevî hırpalanmış ve sarsılmıştır.

1224 H. 1809 M. de Rumeli kazaskeri olan Sâdık Efendi

³³ Şam valisi Uzun İbrahim Paşa emir-i hac olarak *Hicaz*'a giderken yerine Safrancı oğlunu vekil bırakmıştı. Her nedense vali ile bunun arası açılmış ve *Şam*'ın ileri gelenlerinden mühim bir kısmını kendisine uyduran Safrancıoğlu, *Hicaz*'dan avdetinde İbrahim Paşa'yı şehre koymamağa karar vermişler. Vali avdette şehre girmiş ise de kendisile muharebe ederek *Şam*'dan çıkarmışlar. Bunun üzerine İbrahim Paşa keyfiyeti hükümete bildirerek kendisine müsaade edilirse bunların hakkında geleceğini arz etmesi üzerine müsaade edilmiş ve mümanaat edenlerle çarpışarak şehre girip hadiseye sebep olanları tedib ile asayiş iade eylemiştir. "Muktezay-ı maslahat Şam kadısının azli icap etmeğın müddet-i malûmesi munkazi oluncayadek âhara inabe ettirilip kendüsi nefyi ve icla tariki ile *Şam*'dan tard ve ihrac ettirildiği istimâ olundu (1203 safer) *Edip efendi tarihi s. 64*.

^{33a} Sadaret kaymakamının Birinci Abdülhamid'e telhisi:

Emr-i hümayunları üzere Hâlâ Şam-ı şerif kadısı Kethudazâde Mehmed Sâdık efendinin azli ve çavuşbaşı mübaşeretıyla *Adana*'da ikemati hususını samahatlu efendi daileri işaret edip göndermeleriyle merfu-ı huzur-ı lamiunnur-ı mülükâneleri kılınmıştır. Bundan akdem *Şam-ı şerif* kazası receb guresinden hasbettarik ahara tevcih olunmuş olmağla şimdi azimeti hususını tenbih edeceklerini efendi daileri işaret etmeleriyle malum-ı hümayunları buyruldukta emrû ferman...

Bu telhisin üzerine Pâdişah "işaret-i efendi daimiz mücibince heman emrin irsali, yerine giden efendinin hareketini tesrî etmeleri" hatt-ı hümayunını yazmıştır. (*Hatt-ı hümayun vesikaları numara 385 sandık 4 ve vesika 384*).

³⁴ *Vakanüvis Halil Nuri bey tarihi s. 7 ve 17*.

1231 H. 1816 M. de ikinci defa Rumeli kazaskerliğine getirilmiş ise de ihtiyarlığı sebebiyle dairesine aid işlere bakamadığından müddetinin bitmesine altı ay kala yâni 1231 Şevval sonunda (1816 Eylül) azlolunmuştur ³⁵.

Ulema-yı rusumun en yaşlısı olarak *Reisülulema* bulunan Sâdık Efendi 7 Zilhicce 1232 ve 18 Ekim 1818 tarihinde vefat ederek *Eyüp*'te Küçük Emir efendi civarında ve Eyüp camiinin iç avlusunun penceresine nâzır mahalle defnedilmiştir. Sâdık Efendi, orta derecede ilim sahibi bir zat olup dinî ve ahlâkî selâbetiyle kendisini sevdirmişti. Bunun Rumeli kazaskerliğine kadar şeyhulislâm ve kazaskerler cuma namazına gidemeyip işleriyle meşgul olurlarken Kethüdazâdenin teşebbüsü ile şeyhulislâm ve kazaskerlerin cuma namazına gitmeleri âdet olmuştur ³⁶.

Mehmed Sâdık Efendi'nin büyüğü Mehmed Arif ve küçüğü Ahmed Muhtar Hamdi isimlerinde iki oğlu olup bunlardan Arif Efendi müsbet ilimlerde dahil olmak üzere mükemmel bir tahsil görmüş ve o suretle yükselmiş ise de iyi bir şair olan Hamdi Efendi, Mollazâdelikle müderrislik rüesi almış ³⁷ fakat sonradan tahsilini ilerletmiştir.

KETHÜDAZÂDE MEHMED ARİF EFENDİ

Mehmed Sâdık Efendi'nin büyük oğlu ve Yusuf Ağa'nın torunu olan Arif Efendi XIX. asrın birinci yarısında dinî ve hukukî ilimlerden başka riyaziye, heyet, felsefe, tasavvuf ve edebiyatta geniş bilgisi, serbest fikirliliği, rind meşrepliği ile tanınmış olup mahlası gibi Arif ve fazıl bir zattır. Zâhir yani şeriat ve batın yani

³⁵ "İşbu şevvalin (1231 senesi) selhında hâlâ Rumeli kazaskeri Kethüdazade Mehmed Sâdık Efendi'nin sebeb-i şeyhuhatle şuurlarında külli halel ve fetret olduğundan umur-ı şer'iyat misal-i müteşabihat müşkil ve muavvak kalmış idüğü henüz malûm-ı hallâl-i müşkilât olmağla kazaasker-i müşarünüileyh altı mah müddet-i nakısada azl" olunmuştur (*Şanizâde c. 2. s. 302, 303*).

³⁶ *Kethüdazâde Menakıbı s. 18.*

³⁷ Bir gün kazaasker Sâdık Efendi'nin konağına kazasker Şemsi Molla gelir, o sırada küçük yaşta olan oğlu Hamdi Efendi için bu müderris oldu mu? diye sorar, hayır cevabını alınca niye söylemezsiniz, neye durmalı? diyerek şeyhulislâma gidip o gün Hamdi Efendi'ye müderrislik rüusını alıp getirmiş. Hamdi Efendi müderrislik rüüsü aldıktan sonra okumuştur (*Menakıbı Kethüdazâde s.86*).

tasavvuftaki geniş vukufuna müsbet ilimlerdeki kemali de inzımmatıyla emsali arasında haklı olarak mümtaz ve yüksek bir mevki işgal etmiştir. Onun bu yüksek derecesini çekemiyen basit fikirli bir kısım zahir uleması, Arif Efendi'yi dehrilikle itikadsızlıkla itham ettikleri gibi kendisini yakından tanıyanlar ve kendisinden ders gören ve sohbetinden istifade edenler de onun kemal'ine hayran olmuşlardır.

Arif Efendi 1185 H. 1777 M. de *Istanbul*'da doğmuştur. Validesi cihetinden meşhur Hasan Can ailesine mensuptur (*Menakıb*, s. 6).

Tahsil hayatı :

Babası Medine-i Münevvere kadısı olunca onunla beraber gitmiş, *Istanbul*'a dönüşünde tahsile başlamış, 1210 H. 1795 M. de imtihanla müderrislik rüusu almış fakat mollazzâdeler gibi bununla kalmıyarak zamanının değerli âlimlerinden Fatih dersiamlarından Tırnovalı Müftizâde Abdürrahim Efendi'den okumağa başlamış, hocasının 1227 H. 1812 M. de vefatı üzerine heyet âlimi meşhur Palabıyık Mehmed Efendi'nin biraderi Milâslı Müftizâde diğer Abdürrahim Efendi'den³⁸ tamamıyla icazet almıştır.

Arif Efendi bu kadarla da kanaat etmiyerek müderrislik rüusu almadan evvel ayrı ayrı ilimlerde mütehasıs olan zamanının meşhur sekiz âliminden de ders okumuştur. Bunlar arasında Kamus mütercimi Vakanüvis Asım³⁹, *Ayvasaray*'da Münzevî Salih, Kadızâde Mehmed Efendi, Gelenbevî İsmail Efendi⁴⁰ ve İsmail Efendi'nin talebelerinden Biraderzâde Hafidi Sakib

³⁸ Merhum Cevdet Paşa, bu Abeurrahim Efendi'den sonra ilm-ü fazilet meydanında o kudrette kimseler görülmediğini söyler. 1252 Zilhicce 1837 Martta ansızın vefat etmiştir.

³⁹ *Kamus* ve *Burhan-ı katı* tercümelerini yapan ve bunlardan başka daha bir hayli eseri olan Asım Efendi, *Gaziantep*li olup kendisinin şöhretine, *kamus* ile *Burhan-ı Katı* tercümelei sebeb olmuştur. Vakanüvislik hizmetinde de bulunan Asım Efendi'nin iki cilt tarihi de basılmıştır. Metrukât-ı kalemiyesinden olduğu söylenen bir -ki şüphelidir- vekayinâme de vardır. Üç lisanda hakkiyle tasarufa kadir olan Asım Efendi 1325 h 1819 de vefat etmiştir. Kabri *Üsküdar*'dadır. *Kamusı* tevsi suretiyle tercüme etmiştir.

⁴⁰ Mühendishanenin ilk hocalarından olup zamanında riyaziyede şöhreti olan Gelenbevî İsmail Efendi 1205 h 1791 m de *Tırhala Yenişehir* kadısı iken vefat etmiştir. Tercüme-i hali ve eserleri hakkında merhum Salih Zeki Bey'in *Âsar-ı Bakıyesiyle Osmanlı müellifleri*'nde malûmat vardır.

Efendi⁴¹ meşhur Hoca Neşet Efendi Müneccimbaşı Rakım Efendi⁴² Lâz Mehmed Efendi, *Palabıyık Mehmed Efendi*'den⁴³ başka başka ulûm-ı edebiye, müsbet ilimler, felsefe vesaire okumuştur.

Arif Efendi, riyaziyeyi Sakıb Efendi'den heyet ile yine riyaziyeyi Gelenbevî İsmail Efendi'den okumuştur. Sünbülzâde Vehbî Efendi kendisine: *Arif Molla sana bir saib (divan) okutayım* demiş ise de ondan okumuyarak yukarıda adı geçen Hoca Neşet'ten okumuştur⁴⁴. Arif Efendi, Gelenbevî İsmail Efendi'den ders almak için *Halıcioğlu*'ndaki humbarahaneye kadar gidirmiş. Bunlardan başka Bulgarî İsmail Efendi'den de tasav-

⁴¹ Sakıb Efendi *Sinop*'ludur. Gelenbevi İsmail Efendi'nin talebelelerinden olup 1228 h 1813 de vefat etmiştir. Mühendishanede riyaziye hocası idi. Mühendishane kulesine konmuş olan saati kendisi yapmıştır. Sakıb Efendi mektep haricinde de talebe yetiştirmeye meraklı olup dersini kahvede bile okutmuş ulemanın cüz'iyat adını verdikleri hikemiyatta da malûmat sahibi imiş. Cesur ve bileği kuvvetli olan Sakıb Efendi bir gün bir meyhanede ahbablarıyla otururken o devirde kaptan paşa çavuşları denilen üç kabadayı Sakıb Efendi'nin yanındaki masada içerlerken Sakıb Efendi'ye hizmet eden meyhaneci çırağına takılmışlar. Çavuşların sululuğuna canı sıkılan Sakıb Efendi bunlara dönerek: sizin bu halinizden burada bir dırıltı çıkaracağımız anlaşılıyor; lâkin siz bana galebe ederseniz, üç kabadayı bir softayı kaçırmış derler; fakat ben sizin belinizdeki bıçakları alıp sizi kapı dışarı edersem bir softa üç kabadayı hak etmiş derler buralarını iyice hesap edin demesi üzerine kaptan paşa çavuşları dikiş tutturamayıp savuşmuşlardır (*Kethüdazâde Menakıbı s. 89*).

⁴² Palabıyık Mehmed Efendi zamanının büyük âlimlerinden idi; çok talebe yetiştirmiş fakat eser yazmamıştır. 1219 h 1804 m de vefat etmiştir. Bahçeye meraklı olup orada bir kuyu kazdırdığı sırada talebesinden olan Kethüdazâde Arif Efendi'ye: Arif Molla şu kuyuya bir beyit şöyle ama cemiyetli olsun demiş Arif Efendi de:

Ümidin rismânın boşlama bu cehde delû âsa

Döner dolab-ı çarh elbette bir gün âb ü tâb üzere

beytini yazarak ertesi günü kendisine verince hocasının pek hoşuna gitmiştir.

⁴⁴ Hoca Neşet Efendi, Üçüncü Ahmed ve Birinci Mahmud devirlerinde meşhur musiki üstatlarından bestekâr Ahmed Refia Efendinin oğlu olup babasının menfiyyen *Edirne*'de bulunduğu sırada 1148 h 1735 m de orada doğdu. İsmi Süleyman'dır. Evinde farisi okuturdu. Şeyh Galip, Pertev Paşa, Beylikçi İzzet Bey ve Kethüdazâde talebeleri arasındadır. Tab'an rind meşreb zarif ve nükte şinas idi: cömerd olup evine gelenler hem okur ve hem yer içerlerdi. Kendisi çubuk içerdi. Birgün softalardan birisi efendim cennette mangal yok çubuğunuzu nereden yakacaksınız demiş. Hoca Neşet de size kebab pişen ocaktan cevabını vermiştir. Şiirdeki kudreti orta derecededir. 1222 h 1807 m de vefat ederek Topkapı haricindeki kabristanna defnedilmiştir.

vuf okuyarak sonraları zamanının parmakla gösterilen âlimleri arasında ve birinci safta yer almış ve Kâyhazâde diye şöhreti her tarafa yayılmıştır.

Kethüdazâdenin resmî ilmiye dereceleri :

Arif Efendi 1210 H. 1795 M. de tarik-i tedrise dahil oldu; ilmiye dereceleri yükselerek 1238 H. 1822 M. senesinde Haleb molla-lığı verildi. Yerine Naip yani vekil göndermiyerek bizzat Haleb'e gitti, ve müddetini tamamladıktan sonra *İstanbul*'a döndü; 1248 H. 1832 M. de daha yüksek olan *Bursa* kadılığı verildi ve 1252 H. 1836 M. de Mekke pâyesini aldı; iki sene sonra Sultan Mahmud II., şeyhulislâm Mekkizâde Asım Efendi'ye kethüdazâdeye İstanbul pâyesinin verilmesini irade eylemesine rağmen şeyhulislâm taallül göstererek yapmak istemedi. Buna canı sıkılan pâdişah resen bir irade ile Arif Efendi'ye *İstanbul* kadılığı payesini verdi ⁴⁵.

Bayramlarda, ulemanın şeyhulislâmları ve kazaskerleri ziyaret etmek vesaire gibi tekellüfatı Kethüdazâde terketmişti. Şeyhulislâm Mekkizâde bundan dolayı Arif Efendi'ye muğber olmuştu; sırası geldiği halde Mekke pâyesinden yukarı derecede olan İstanbul pâyesini vermiyordu. İkinci Mahmud, Kethüdazâdenin ilim ve faziletini bildiği için onun İstanbul pâyesine çıkarılmasını şeyhulislâma söylediği halde açık pâye olduğu halde bir kolayını bulup geçitirmiş. Bu hal tekerrür edince Sultan Mahmud, Mekkizâde'ye söylemeden bir gün Mâbeyin kitapçısı Selim Efendi'yi yanına çağırarak :

— *Haydi Hoca efendiye tebşir et, biz ona İstanbul pâyesini verdik, demiş ve sonra da şeyhulislâma da (deftere kaydetsin) diye haber göndermiş* ⁴⁶; işte bu suretle Arif Efendi İstanbul kadılığı pâyesini almıştır. Bilfiil İstanbul kadılığı teklif edildiği halde kabul etmemiş; 1263 H. 1847 M. de Anadolu kazaskerliği pâyesine yükselmiştir. Hattâ Rumeli kazaskeri Fındıkzâde niçin İstanbul kadılığını istemedin senede beşyüz kese hasıl olur deyince onu münasib sözlerle geçitirmiş; sonra talebelerine demiştir ki :

“Beşyüz kese olur ama şahitleri perdenin dışarısında tezkiye etmeli ve vekayi kâtibinin ağzına bakmamalı. Suret-i şer'a tatbik

⁴⁵ *Lütfi tarihi c. 5 s. 141.*

⁴⁶ *Kethüdazâde menakıbı s. 13.*

olunmuş yalan dâvayı hasbelicab haklı gibi dinlemeli. Dâvalarını suret-i şer'a tatbik etmesini bilememiş olan mazlumların sarih olan haklarını ibtal etmeli. Lâkin ben bunu yapamam ve vekayi kâtibinin ağzına bakamam. İşi mahallinden şahitleri mahallesinden tezkiye ederim. Böyle olunca da beşyüz değil ikiyüz kese bile olmaz. O makamda resmî şekle girmiş bir de sefahat-i resmiyye var. İki atlı faytona binmek, beş, altı hizmetkâr istihdam etmek daha buna kıyas haremde ve selâmlıkta masarifi saire ve zaide. Böyle olduğu surette o makamdan borçlu olarak ayrılmam icabeder. Ben Bursa mevleviyetinden avdetimde pederimden kalan sehimimi sattım da borcumu verdim. Şimdi sehim de yok ne satayım da borç vereyim? demiştir ki bu zöşler merhumun temiz karakterini gösterir⁴⁷. Kendisine tevcih edilen ilmiye rütbeleri hiç kimseye boyun eğmeden ve kapı aşındırmadan gelirdi.

Kethüdazâdenin mizac ve meşrebi :

Arif Efendi *Beşiktaş*'ta otururdu. Gerek Sultan Mahmud ve gerek oğlu Sultan Abdülhamid zaman zaman kendisine atiyeler gönderirlerdi. O da bunları tutmaz muhtaçlara dağıtırdı; bazan maişetçe pek dar duruma düşse bile halinden hiç kimseyi haberdar etmez hizmetine bakan sadık ağası Seyyid Ağa kayıkcılık ve balıkcılık etmek suretiyle şöyle böyle bir şeyler tedarik eder ve o da efendisinin halinden hiç kimseye birşey söylemezdi⁴⁸. Resmî tekellüfattan âri, arâyiş-i dünyadan beri, vakur mütevazı, eshab-ı irfan ve dervişan ile ülfete mâil olup kanaatkâr idiler⁴⁹.

İlk zamanlarda babasının *Kumkapı nişancısı*'nda ve *Çarşamba*'daki konaklarında oturdu; sonra *Beşiktaş* tarafında *Uzuncaova*'da bir ev

⁴⁷ *Kethüdazâde menakıbı s. 10.*

⁴⁸ *Kethüdazâde*'nin uşağı Seyyid Ağa *Beşiktaşlıdır*. On dört yaşında iken onun hizmetine girmiş; Arif Efendi'nin vefatında elli dört yaşında bulunduğu göre tam kırk sene hizmetinde bulunmuştur. Seyyid Ağa efendisinin ölümünden sonra on üç sene daha yaşayarak 1278 h 1861 senesinde vefat edip Arif Efendi'nin yanına defnedilmek suretiyle kabirde de ondan ayrılmamıştır. Vefatında 67 yaşında olan Seyyid Ağa bir uşak değil bir muhibbi sadık idi. *Kethüdazâde*, Seyyid Ağa için *Bizim Seyyid Ağa okumaktan başka her şeyi bilir* demiştir. Filhakika okuyup yazması olmayan Seyyid Ağa *kethüdazâde*'nin terbiyesiyle pişmiş kâmil bir insan olmuştur.

⁴⁹ *Menakıb s. 3.*

satın alarak oraya nakletti. Daha sonra Sultan Mahmud kendisine haber gönderib :

— *Hoca efendinin evini mi yaptırayım, yoksa başka bir ev mi alayım?* diye sormuş, Kethüdazâde :

— *Ben bu mahalleden hoşnut değilim, ihsan buyurlarsa başka bir mahallede bana bir ev alıversinler* diye arzemesiyle pâdişah Beşiktaş sarayının arkasında Arab iskelesi tarafındaki Acıçeşmenin ittisalinde bulunan ve bir azı da çeşmenin üstüne tesadüf eden evi satın almıştır. Bu münasebetle Kethüdazâde lâtife olarak :

— *Ben bir ev isterim ki imam evinden ve çeşmeden uzak olsun. Bize bir ev nasib oldu ki çeşmenin tâ üstünde ve imam evinin de tâ karşısındadır*” dermiş. Vefatlarına kadar orada oturmuş, sonra Sultan Abdülaziz oraları istimlâk ederek yıktırmıştır.

Kethüdazâde yemeklerden terbiyeli paçayı, ilkbaharda hazırlap yumurtayı ve baştan ve baş suyu ile yapılan pilâvı severdi. Misafirlerine ikram edecek olursa pilâvı kendisi pişirirdi. Tatar böreğini de sever ve yapardı. Yumurtanın üzerine bulursa zeytin yağı koyar bulmazsa tuzla yerd. Fransız rende enfiyesi çeker ve nargile içerdi. Çok kedisi vardı; hergün bir sırik ciğer gelirdi. *Haleb* kadılığına giderken Seyyid Ağa’ya kedilere eskisi gibi hergün bir sırik ciğer verilmesini emretmişti; 1251 H. 1835 M. de kedi adedi yirmiye inmişti.

Tab’an rind ve filozof olup hilmiyeti, cömertliği ve mekârim-i ahlâkı son derecede idi; fakirlere az bir para vermez doyumluk parası verirdi. Birgün ziyaretine gelenlerden birisi kitabını çalmış ve o da bunu gördüğü halde hiç ses çıkarmamış; uşağı Seyyid Ağa’yı çağırarak :

— Gizlice arkasından git, kitabı kime satarsa belli etmeden kitabı al ve bedelini de ver demiş ve o da söylediği gibi yapmıştır.

Arif Efendi Ramazanda evinden hiçbir tarafa çıkmazdı. Ramazandan başka günlerde gündüzleri muayyen günlerinde *Kasım-paşa, Beşiktaş* mevlevhihaneleriyle *Beşiktaş*’ta Neccarzâde Nakşibendî tekkesine veya diğer bazı tekkelere ve dostlarının evlerine giderdi. Sabahları da müracaat eden talebelerine ders okuturdu. Geceleri hiçbir tarafa çıkmaz meraklıym evimi bırakmam derdi. Kendisinin de kabul günleri olur ve ziyaretçileri gelirlerdi.

Kethüdazâde derecelerine göre her sınıf halkla görüşürdü. Daimî sohbet ettiği ve görüştüğü devlet ricali ile âlim, edip ve şairler arasında Şanizâde Ataullah Efendi, İsmail Ferruh Efendi, Melek Paşazâde Abdülkadir Bey, Reisülküttab Recai Efendizâde Ahmed Cevdet ve kardeşi Mustafa Sâmil Efendi'ler, Fehim Efendi, Dülgerzâde Şeyhi Sıddık ve halifesi Hakkı Efendiler, Afal afal Mustafa Efendi, Recai Efendi ve oğlu Sultanzâde Mehmed Bey, Sîneçâk Ahmed Bey'in pederi Viyana elçiliğinde bulunmuş olan Akif Bey, Alyanak Ali Efendi Baş muhasib Hatif Efendi gibi zatlar vardı ⁵⁰.

Arif Efendi geceleri evinden çıkmadığı halde diğer bir kısım dostları geceleri toplanarak ilmî edebî mübaheselerde bulunurlarmış. Hafiyelerden birisi geceleri toplanan bu zatlar hakkında, devlet hakkında konuşuyorlar diye jurnal vermiş, Sultan Mahmud bu toplananların isimlerini istemiş, getirilen isimleri gözden geçirmiş, orada Recai Efendi'nin adını görünce yanındakilere Recai Efendi'nin ismini göstererek :

— “Şunu gördünüz mü? eğer işlerinde Recai Efendi olmasa ne dersiniz inanırdım, lâkin bu adam kendini bilir adamdır” diyerek jurnale ehemmiyet vermemiştir.

Kethüdazâdenin beктаşi babaları arasında bir hayli ahababı vardı; Moralı Ahmed Baba, Sultan Baba, Sâdık Baba, İbrahim Baba,⁵¹ Hasan Baba bunlardandır. Bunlar hakikî beктаşi

⁵⁰ *Menakıb s. 134*. Bunlardan İsmail Ferruh Efendi'nin uşağı meşhur Fehim Efendi iyi tahsil görmüş olup *Sefinetülşüera*'yı muhtasar surette farsçadan Türkçeye çevirdiği gibi Hatif Efendi'nin uşağı Safvet Efendi de aynı suretle okutulurak zamanının değerli şairlerinden olmuştur.

⁵¹ *Sütlüce*'de Karağaç şeyhi İbrahim Baba, Fatih camiine gider, Hoca Abdurrahim Efendi'nin ikinci dersine hazır olur; ikinci namazını kılar ve ders okuduktan sonra tekrar tekkesine dönermiş. Herkes Baba efendiyi başındaki fahiyle görüp -çünkü beктаşiler camide görülmediklerinden- halk hayret edermiş. İbrahim Baba, okur yazar olup taşrada tahsil görmüş ve Abdurrahim Efendi'den icazet almıştır. Yeniçeriler katl ve sürgün edildikleri sırada İbrahim Baba'yı da yakalayıp saraya getirmişler. Şeyhulislâmın huzuriyle teşkil edilen mecliste kendisine müteaddid sualler sorulmuş, hepsine muvafık cevap vermiş. Bu cevaplardan hayrete düşen şeyhulislâm, çünkü bu suallerin cevaplarını biliyorsun da bu beктаşilik nedir? demiş kendisini *Hadım* kasabasına nefyetmişler. İbrahim Baba sonra afvolunmuş ise de *İstanbul*'a gelmiyerek *Hadım*'da kalmış ve orada vefat etmiştir (*Menakıb s. 65*).

olan arif ve kâmil insanlarmış; hattâ yeniçeri ocağının kaldırılmasını müteakip katledilmiş olan Kıncı Salih Baba, Esat Baba ve Yedikule dergâhı şeyhi Hüseyin Baba'nın gazez uğruna öldürüldüklerini münasebet aldıkça söylemiş. Moralı Ahmed Baba, *Beşiktaş*'ta bir medresede oturup Kethüdazâde ile çok görüşürmüş. Bir gün Kethüdazâde'ye :

— “Erenler bizim içimizde avam çoğaldı, bize birşey olacak ama ben görmeyeceğim” demiş filhakika 1239 H. 1823 M. de vefat etmiş olan Ahmed Baba, yeniçeri ocağının ilgası sırasında beктаşilerin başlarına gelenleri görmemiştir⁵².

Yeniçeriliğin kaldırılması ve *asakir-i mansure* teşkilâtının tesisinden evvel Kethüdazâdenin böyle beктаşilerle ve garp fikirlerine mütemayil veya garp fikirli olanlarla görüşmesi ve ilim ve fazileti îtbarıyla münevver ve yenilik taraftarlarıyla sık sık teması, müteassıb ulema zümresi taraflarından iyi görülmiyerek ellerinde kara damga olan itikatsızlık ile ithamına sebep olmuştu; fakat Arif Efendi, böyle dedikodulara aldırış etmez *Beyoğlu*'ndaki Argononlu kiliseye gider Argonon dinler ve İngilizlerin balolarına da zaman zaman devam eder sessizce oturur seyredemiş, kendisine ikram ederler enfiye verirlermiş. Bu hususta kendisi şöyle diyor :

— “Yeniçeri zamanında *Beyoğlu*'nda Erganonlu kiliseye gider, yukarıya çıkar sakit ve hamuş oturur ve başımdan kavuğumu çıkar-maz idim. Enfiye verirler, odalarına götürürler, hoşlanırlar idi. Ve vaktinde İngiliz balosuna dahi gider idim; belki beş, altı yüz kara şapkalı frenk bulunur benden gayrı müslüman bulunmazdı. Ben kavuk üzerinde beyaz sarık ile oturur idim; o kadar frengin içinde bir müslüman tuhaf olurdu. Ama nizam çıkıp yeniçeri lağvolduktan sonra gitmedim”⁵³.

1241 H. 1826 M. de yeniçeri ocağının kaldırılması akabinde *Bab-ı hümayun*'un içine çadırlar kurularak orada münevverlerin ve beктаşilerin düşmanı olan bir kısım ulema sevmediklerine ve kendileriyle hem fikir olmayan mütefekkilere beктаşilik eteketini yapış-tırarak kimisini katl ve kimisini sürgün ettirdikleri sırada ulemadan geçinen ve o sırada söz sahibi olan Kürd Abdurrahman Efedî :

⁵² *Menakıb s. 80.*

⁵³ *Menakıb s. 138.*

— “*Kethüdazâde beştaşidir, mezhepsizdir, Şanizâdeyi nefyettiğimiz gibi sürgün etmeli, dini düzeltceğiz*” diye bağırıp çağırmağa başlamış ise de o mecliste bulunan ve daha sonra kazasker olan Çerkeşli Mehmed Rafi Efendi, Kürd hocaya :

— “*Adam utanın hepinizin hocasıdır; ben de kendisinden okudum; Kethüdazâdeyi ben de bilirim; mezhebi itikadı pâk bir adamdır*” demesi üzerine Arif Efendi’yi saray meydanına çağırmamışlar ve bu suretle kurtulmuştur ⁵⁴.

Meşhur Halet Efendi, İkinci Mahmud zamanında epey müddet saltanat atabeği olup mühim işleri pâdişah bilvasıta kendisinden sorar ve o ne arz ederse öyle yapardı. Halet Efendi’nin yalısı *Beşiktaş*’ta idi. Kethüdazâde’ye muhabbeti olduğundan her sene Ramazan bayramlarında kendisine verilmek üzere kavuk, sarık, biniş, cübbe, kumaş, entari, topşal, mest ve papuç ve mükemmel bir kat ırtayı havi bir bohça donattırarak merhumun devam ettiği Neccarzâde tekkesi şeyhi Hakkı Efendi’ye gönderirmiş. Çünkü, Arif Efendi hemen her zaman Neccarzâde tekkesine gider ve nereye gidecekse Hakkı Efendi ile birlikte giderlermiş.

Bayramlarda Kethüdazâde tebrik için Halet Efendi’nin ziyaretine gittikçe Halet Efendi gönderdiği hediyeleri, hocanın giydiğini görmediğinden acaba beğenmiyor mu? diye taaccüb edermiş; bu hayretini maiyyetinden birisine açınca o zat, efendim hediyeleri bir defa da hanesine gönderseniz demesiyle o da gelen bayramda o suretle yapmış. Halet Efendi’yi tebrike giden Arif Efendi, gönderilen elbiseleri giyerek gitmiş ve mesele anlaşılmış. Meğer Şeyh Hakkı Efendi gönderilen hediyeleri kabullenip hiç ses çıkarmaz ve Kethüdazâde de bunu bildiği halde yüzlemezmiş; hattâ Hakkı Efendi, Arif Efendi’nin haberi yokken Kâhyazâde’nin yağı, pirinci kalmamış kereminize muhtaçtır diye hocayı keşkül yaparak Halet Efendi’den kendi hesabına epey şeyler koparırmış ⁵⁵. Bu Şeyh Hakkı Efendi, Kethüdazâde’den heyet ve riyaziye okuyarak o ilimlere dair eserler yazan ve Sultan Abdülaziz devrinde Evkaf nazırı olan Tevhid Efendi’nin babasıdır.

Kethüdazâde son zamanlarında heyet, hendese, musiki, tıp, nücüm ilimleriyle pek o kadar iştigal etmiyerek daha ziyade evliya

⁵⁴ *Menakıb s. 33, 34.*

⁵⁵ *Menakıb s. 92, 93.*

menakıbı ve ehl-i mâna dediği tasavvufî eserler okumağı âdet etmişti; mamafih talebelerinden arzu edenlere müsbet ilimleri okuturdu ⁵⁶.

Talebelerinden bir haylısı, Kethüdazâde'nin ulumî garibeye de vâkıf olduğunu söylerlerdi. Talebelerinden ve divan-ı hümâyun erkânından Süleyman Ruhî Efendi'ye 1230 H. 1815 M. tarihinde bir gün :

— “Kalk, kâğıt kalem al 1236 tarihinde Rum vakası olacak yaz. 1241 (1826 M.) tarihinde yeniçeri vakası olacak yaz; 1248 (1832 M.) tarihinde Mısır vakası olacak yaz ve elli beş tarihinde cülûs olacak yaz ve daha sair olacakları haber verdikten sonra 1274 H. 1857 M. de düzelir ama tarz-ı aharda düzelir demiş. Aynı şeyleri Dede İsmail Efendi ile Seyyid Ağa'ya da söylemiştir ⁵⁷.

Sultan Mahmud ve Sultan Abdülmecid, Kethüdazâde'nin ilmîne itimadları olduğundan bazı mukarripleri vasıtasıyla kendisine haber göndererek neler istihrac ettiğini sorarlar ve aldıkları cevaplardan müteselli olurlarmış. Mısır meselesinin yani Mısır valisi Mehmed Ali Paşa'nın ısyanı üzerine Sultan Mahmud, kurenasından Ali Bey'i —sonra Adile Sultan'ı alan ve sadr-ı âzam olan Mehmed Ali Paşa— gönderip, Mısır işi hakkında istihracını sormuş. Bu sene Mısır valisi yakalanacaktır demiş. İş aksi olunca kendisini muaheze etmişler. Bunun üzerine Kethüdazâde :

— “Hilâfım zuhur etmedi; doğrusunu söyledim ve aynı ile dediğim gibi çıktı; zira ahz ve girift olunan Reşid Mehmed Paşa Mısır valisi değil miydi?” demiş ⁵⁸. Çünkü Sultan Mahmud, sadr-ı âzam Reşid Mehmed Paşa'yı Mısır'dan azlettiği Mehmed Ali Paşa üzerine gönderirken kendisine Mısır valiliğini vermişti.

Bir gün Sultan Abdülmecid mühim bir mesele hakkında mâbeyin-i hümâyun müdürü Mustafa Ağa'yı —ki sonradan müşir olan İmrahor Mustafa Paşa'dır— Kethüdazâde'ye göndermiş; Mustafa Ağa, hoca efendinin yanına girip daha lâkırdıya başlamadan evvel o iş şöyle şöyle olacaktır müsterih olsunlar; kendileri muvaffaktır demesiyle Mustafa Ağa şaşırıp kalmış ve pâdişahın

⁵⁶ Menakıb s. 153.

⁵⁷ Menakıb s. 8.

⁵⁸ Lütfi tarihi c. 4 s. 62.

göndermiş olduğu beş bin kuruş atıyyeyi gizlice minderin altına koyup dönmüştür ⁵⁹.

BEŞİKTAŞ VEYA ORTAKÖY İLMÎ CEMİYETİ ⁶⁰

Bu cemiyete Beşiktaş *Cemiyet-i ilmiyesi* denilmekte ise de asıl toplantı yeri olan Yalılar, Çırağan, Fer'îye saraylarının buldukları mahal ile Ortaköy arasında olduğundan ben o suretle de kaybettim.

XVIII. asırdan itibaren Garp devletleriyle siyasî münasebetlerin artması ve sıkı temas neticesinde yavaş yavaş garp kültürü de Türkiye'ye girmiş ilmî ve fennî eserler tercüme olunmağa veya bu eserlerden istifade ile yeni eserler yazılmağa başlamıştı. Üçüncü Selim ve İkinci Mahmud zamanlarında ilmî hareketler daha ziyade inkişaf ederek bizde de müsbet ilimlere karşı rağbet artmağa başlamıştı; fakat medrese zihniyeti bu müsbet ilimlere karşı daima engel olageldiğinden bazı aydın fikirliler kendi aralarında bir cemiyet kurarak felsefe, riyaziye, heyet ve edebiyat ilimlerinde mübahese ve münazaralarda bulunurlar ve aynı zamanda bu ilimleri öğrenmek isteyen heveskâr gençlere meccanî olarak ders verirlerdi.

Cemiyet âzaları aşağıda isimleri yazılan zatlardan teşekkül etmekte idi :

Melek Paşazâde Abdülkadir Bey ⁶¹, *Vakanüvislikten mâzul*

⁵⁹ *Menakıb* s. 12.

⁶⁰ Bu cemiyet-i ilmiyye aşağı, yukarı onuncu asrın ikinci yarısında (373 h 983 m) teşekkül etmiş olan (إخوان الصفا و خلائق الوفا) = *Ihvan-üs-sefa ve Hullan-ül-vefa* isimli cemiyete benzetilebilir. *Ihvan-üs-sefanın* merkezi Basra olup tehzib-i ahlâk için kurulmuş felsefe ile islâm şeriatini telif için çalışmış ve elli iki risale yazmıştır. Cemiyetin başlıca azaları Ebu Süleyman Muhammed El Makdesî, Ebülhasan Ali, Mehmed bin Ahmed Nehrevanî, Ebu Ahmed Mercanî, Zeyd bin Rufaa, Avfi ve saireden mürekkepti. *Ihvanüssefa'nın* yazdığı risalelerden on dördü riyaziye ve mantık mebadisinden on yedisi tabii ilimlerle ilm-i nef's'den on risale mantıktan ve on bir risale tasavvuf ve ilmi nücumdan bahsetmektedir. *Ihvanüssefa Ruhların Tanrıya rücûi akidesi* üzerine kurulmuştur; yukarıda söylediği gibi felsefe ile şeriatı telife çalışmıştır. Vezir Samsamüddeve, Ebu Hayyan Tevhidî'den bu cemiyet hakkında malûmat istemiş ve o da *Ihvanüssefa'nın* nezafet, tahâret, nasihat maksadiyle teşekkül edip bir mezhep halinde rızaullahı kazanmak için felsefe ile şeriatı telif ile iş yapmak istediklerini söylediğini beyan eylemiştir.

⁶¹ Abdülkadir Bey, esbak sadr-ı âzamlardan Melek Mehmed Paşa'-

tıbbî âlim Şanizâde Mehmed Ataullah Efendi⁶² Şıkkı Salis Defterdarı ve tefsir-i mevâkıb sahibi İsmail Ferruh Efendi⁶³, Kethüdazâde Arif Efendi⁶⁴ Ferruh Efendi dairesi mensublarından Fehim Efendi⁶⁵, Başmusahip Hatif Efendi, Recaizâde Ahmed Cevdet Efendi ve kardeşi Mustafa Samil Efendi⁶⁶ Viyana elçiliğinde bulunmuş olan Akif Bey ile Rumeli

nın oğludur; Anadolu kazaskerliğine kadar ilmiye rütbesi yükselmiş 1259 Ramazan ve 1843 Eylül'de meclis-i vâlâ azası ve reisülulema iken vefat etmiştir. İlim cihetinden orta derecede olmakla beraber memlekete münevver yetiştirmeğe hevesli zarif bir zat imiş. Bu da bektâşilikle itham olunarak *Manisa*'ya nefyedilmiştir.

⁶² Şanizâde iyi tahsil görmüş ve fransızcaya vakıf, tıp ve riyaziyyede müteaddid eserleri olan değerli bir âlimdi. Vakanüvis tayin olunarak 1223 hicret senesinden 1237. senesine kadar (milâdî 1808-1821) olan vekayii tesbit etmiştir ki bu vekayinâme Şanizâde tarihi ismiyle basılmıştır. Eserlerinin çoğu tıbbî dairdedir. Kendisinin tıbbî yüksek ilmi dolayısıyla hekimbaşî olması muhtemel iken Abdülhak Molla ve kardeşi Behçet Efendi'nin istirkablarla yeniçerilerin kaldırılmasından istifade olunarak bektâşilikle itham edilip *Tire*'ye sürgün edilmiştir. Bir müddet sonra affedilmiş ise de bu haberi almadan evvel 1242 safer ve 1826 Eylülde sekte-i kalbten vefat etmiştir. Gerek tarihlerde ve gerek Kethüdazâde Menakıbında "Abdülhak Efendi'nin familyasının Şanizâde merhumun ilm-i tıbbîdeki vukufuna ve hazakâte hasedleri varmış. Hekimbaşî olur diye korkularından bektâşî vakasını bu hasudlar kendilerine serreşte-i adavet edip *İstanbul*'dan def ve tard etmek için bu da bektâşîdir diye kalkışmışlar) ve bu suretle değerli âlim rakiplerinin kurbanı olmuştur (*Menakıb s. 33, 34â.*)

⁶³ İsmail Ferruh Efendi Ortaköylü olup bu da ocağın kaldırılmasını müteakib bektâşîdir damgasıyla münevver zümrenin hasmı olanların yaygaralarıyla *Bursa*'ya sürgün edilmesine karar verilmiş ise de yazmakta olduğu *Mevakib* isimindeki tefsirini tamamlamak üzere menfası *Kadıköy*'üne tahvil edilmiştir. Sonra avvolunan Ferruh Efendi 1256 h 1840 m de vefat etmiştir. Ferruh Efendi bir ara sefaletle Avrupa'da bulunmuş olup âlim, şair değerli bir zat idi. Kethüdazâde kendisine nadire-i devran demektedir.

⁶⁴ Kethüdazâde hakkında Cevdet tarihinde şu kayıt vardır: "O zaman meşahir-i felâsife-i islâmiyyeden olan Beşiktaşlı Kethüdazâde Efendi dahi haftada iki gün ol meclise devam ile gerek felsefiyata ve gerek edebiyata dair olan mübahesatta bulunurmuş..." c. 12. s. 184.

⁶⁵ Fehim'in adı Süleyman'dır. Ferruh Efendi'nin uşağı iken istidadını görüp yetiştirmiştir. Devletşah tezkiresini *سمنة الشعرا Sefinetü'sşüara* adıyla muhtasar surette Türkçeye çevirmiştir. Fariside üstat olup ders verirdi. 1262 h 1846 m de vefat etmiştir. Divançesi ve Sefinesi matbudur. Adliye Nazırı Cevdet paşanın hocası idi.

⁶⁶ Cevdet ve Samil efendiler, reisülküttablık, çavuşbaşılık ve sadaret kethüdâlığı hizmetlerinde bulunmuş olup 1194 h 1780 m tarihinde vefat eden Mehmed Emin Recai Efendi'nin oğullarıdır. Cevdet Efendi arapça ve farsçaya

Hisarında Şehitlikteki Bektaşî Dergâhı şeyhi Mahmud Baba Efendi⁶⁷ cemiyetin azalarındandı.

Hatîf Efendi yetiştirmelerinden ve Kethüdazâde'nin talebelerinden meşhur Şair Safvet Efendi de bu cemiyete devam eden müstaid gençlerden olup Ferruh Efendi'nin emriyle Fehim Efendi, Safvet Efendi'nin yetişmesine himmet etmiş ve pek iyi yetiştirmiştir⁶⁸.

Fünuna dair olan dersleri Şanizâde edebiyata dair olanı Ferruh Efendi, felsefe ve yine edebiyata dair olanı da haftada iki gün Kethüdazâde Arif Efendi okuturlarmış.

Cemiyetin toplandığı yer Ortaköy'de şimdi Kabataş lisesi olan *Fer'iyye sarayı* yanında yerine sonradan karakol yapılan Ferruh Efendi yalısı ile yine o civardaki Şanizâde yalısı imiş. Cemiyet reisi intihap edilmiş olan Melek Paşazâde Abdülkadir Bey, ilmî kudreti haiz olmamakla beraber münevver yetiştirmeye hevesli

da vakıf ve türkçede tasarrufa kadir bir zat olup Babîâlî Dahiliye kalemi hülefâsından iken 1247 h 1831 m de vefat etmiştir. Topladığı *Nevadirülasar*'dan başka *زينة المجالس Zinet-ül-mecâlis* adlı eseri ve Divançesi vardır. Kardeşi Mustafa Samil efendi enderundan yetişmiş sonra divanı hümayun kalemine alınmış ve Babîâlî tercüme odasında bulunarak 1256 h 1840 m de vefat etmiştir. Enderunî Atav tarihinde bazı manzumeleri vardır.

⁶⁷ Mahmud Baba, bektâşî şeyhi olduğundan ocağın ilgasını müteakib *Kütahya*'ya nefyedilmiş 1248 h 1832 de affolunarak *İstanbul*'a gelmiş 1277 h 1865 m de vefat ederek tekkesi yanına defnedilmiştir.

^{68a} Mustafa Safvet Efendi, *Galata*'da Arap camii imamı Mehmed Efendi'nin oğlu olup 1209 h 1794 m de doğmuştur. Bir az tahsilden sonra yorgancı olmuş ve sonra Hâtîf Efendi'ye intisap ile Kethüdazâde'den ders görmüş, sonra Lebîb Efendi'nin himayesi ve himmetiyle devlet hizmetine girmiş karantine baş kâtipliğine kadar çıkarak hacagân rütbesini almış 1283 h 1866 m de vefat ederek müntesib olduğu Yenikapı mevlevihanesi kabristanına defnedilmiştir. Musa Safvetî Paşa tersane müsteşarlığında bulunduğu sırada tersane ruznamçecisi olan Safvet Efendi'nin hizmetinden memnun olmayarak kendisini azletmesi üzerine Safvet Efendi Musa Safvetî Paşa hakkında:

*Varsa yerden çıkıyor inmiyor esma gökten
Şimdi firaun olanın namına Mûsa derler.*

Beytini söylemiştir. Safvet'in tercümeihal ve şiirleri *son asır Türk şairleri*'nde (s. 1592 ilâ 1601) vardır.

^{68b} Ferruh Efendi'nin yalısının cemiyet'in toplantı yeri olduğu kethüdazâde'nin Bağdad'da bulunan oğlu Ali Rıza Beğe yazmış olduğu mektubda bilmunasebe görüyor. Matbû divançe s. 3.

ve aynı zamanda vakit ve hali müsaid olup cemiyetin işlerine çok yardımı olduğundan cemiyetin devamını o temin etmekte idi. Cemiyet âzası, cemiyetin devamı için ârifane suretiyle nakden yardımda bulunurlardı; hattâ bunlardan herhangi birisi memuriyetle başka bir yere gitse bile âidatını yollardı.

Cemiyet âzaları haftada bir gün de edebî mübahesat ve şiir müsabakası yaparlardı. Bir ara berceste mısraları ve seçme beyitleri toplamağa karar verip ertesi hafta toplananları okurlar ve beğendiklerini ayırırlarmış; bu suretle epey berceste mısra ve beyit birikmiş. Bir hafta toplantısında da hepsi de şair olan cemiyet âzalarının birer şiiri okunmuş ve mısra olarak İsmail Ferruh Efendi'nin :

Bugün şâdım ki yâr ağlar benimçün

mısraı beğenilmiştir. Haftanın diğer günü de ders okutmakla işğal olunmuş. İşte mecliste okunup beğenilen bu mısralar bir araya getirilerek cemiyet âzasından Ahmed Cevdet Efendi'nin delâletiyle eser haline gelmiş ve sonra basılmıştır (*Nevadir ül asar ve Metali ül eş'ar* نواذر الاثار و مطالع الاشعار ismiyle huruf-ı hece tertibi üzere dört bin beyitten tereküb eden bu eser için yüzü müteceviz divan ve mecmua taranmıştır. Cevdet Efendi 1247 H. 1831 M. de vefat etmiş ve biraderi Mustafa Samil Efendi bu müntehab beyitleri yukarıdaki isim altında bastırmıştır⁶⁹.

Beşiktaş cemiyet-i ilmiyesi mutaassıp hocaların gözlerine batmağa başlamış türlü türlü tezvîr ve isnatlarla bu münevver zümreyi dinsizlikle itham etmişler ve nihayet yeniçeri ocağının kaldırılmasından istifade ederek mensuplarından bir kısmını beктаşilikle suçlandırıp sürdürmek suretiyle bu faydalı cemiyetin dağıtılmasına muvafak olmuşlardır.

Kethüdazâde'nin vefatı ve şemali :

Kethüdazâde Arif Efendi 5 Rebiulâhır 1265 ve 28 Şubat 1849 da seksen yaşında olduğu halde vefat ederek *Beşiktaş'ta* Yahya

⁶⁹ Cevdet Paşa, *Nevadirülasar*'ın Beşiktaş Cemiyeti İlmiyesi tarafından toplandığını beyan etmekte (ç. 12. s. 184) Merhum Mahmud Bey Baba da (*Maarif Nezareti Tarihçe-i Teşkilâtı ve İcrası*, adlı eserinde (s. 69) bunun Ahmed Cevdet Efendi tarafından toplandığını yazmakta ve Cevdet Paşa'yı tashih etmek istemektedir. Ahmed Cevdet Efendi, Cemiyet-i ilmiye azasından bulunduğu için tedarik edip beğenilen mısraları toplamış ve biraderi Samil Efendi de bastırmıştır.

efendi dergâhı kabristanına defnedilmiştir; mezarı kapıdan girilince sol tarafta yola nazır mahalde olup kabir kitabesi şöyledir :

Hüvelbâki

Anadolu Kazaskeri payelularından ve علم^ا âlem-i ulemadan merhum ve mağfur Elmuhtac ilâ rahmet-i rabbihilgafur Kethüdazâde demekle maruf ve meşhur olan cennetmekân Mehmed Arif Molla Efendi'nin ruhuna elfatiha

5 Rebiulâhur 1265

Arif Efendi'nin vefatında eşya olarak bir leğen ile ibrik ve sırtına giydiği elbiseden gayrı eşyası çıkmamış ve muhtelif ilim ve fenne aid kırk sandık nefis yazma kitap bırakmıştır. Bu kitaplardan mühim bir kısmını sonradan şeyhulislâm olan Arif Hikmet Bey satın alarak *Medine*'de tesis eylediği kütüphanesine vakfetmiştir.

Kethüdazâde orta boylu, doğan burunlu, açık alınlı beyaz yüzlü al yanaklı olup yanaklarında yok denecek kadar az sakallı idi. Muallim Nacı merhum Arif Efendi hakkında :

“Zamanının en müstehir olan âlimlerindendir; meşreb-i hakımanesi her türlü tekellüfattan âri idi; seksen senelik ömrünü saye-i hikmette safay-ı hatırla geçirmiştir; nail olduğu manasıp kendisine tabîi olarak gelirdi, hiç birisine talip olmamıştı; kaniane, müteva-zîâne yaşardı, beni nevine elinden geldiği kadar iyilik etmek isterdi, isteyenlere ders okuturdu; bir çok şağird yetiştirmiştir; istemiyenlere siz niçin okumuyorsunuz demeğe lüzum görmezdi, insanda sevki tabîi olmayınca hiçbir mesleğe sülûkünde muvaffak olamıya çağını bilirdi. Bazı erbab-ı tasavvufın rind lâfzının müsemmasında tasavvur ettikleri sıfatı haiz bir zattı; kendisine lâübalî demek de yakışık alır; yazdığı şeylere hiç ehemmiyet vermezdi” demektedir ⁷⁰. Menakıbın muhtelif pasajlarından alınarak toplanmış olan bu tavsif Kethüdazâde'yi tamamen tasvir etmektedir.

Fatin tezkiresi'nde Kethüdazâde hakkında “itikad-ı felâsifeye zahip olduğundan ilmiye tarikinde ilerlemeğe rağbet etmediği ulum-ı akliye ve fûnun-ı arabiye ve farisiyede emsalsiz meani aşına bir şahsiyet olduğu beyan edilmektedir.

Kethüdazâde bir defa evlenmişti:

Arif Efendi, babasının sağlığında bir defa evlenmiş ve esbak sadr-ı âzam Koca Yusuf Paşa'nın kızı Esmâ Hanım'ı almış ve o hanımdan Ali Rıza isminde bir oğlu olmuştu. Bu hanım babasının evinden dört gürcü cariye ve pek ağır bir çeyizle gelmiş içi yıldızlı dışı alçuhalı Koçi denilen bir arabası da varmış. Esmâ Hanım evde oturmayıp anneme gidiyorum, halama gidiyorum, teyzeme gidiyorum diye mütemadiyen kapı kapı ziyarete gitmeği itiyad edinmişti. Hanımının mütemadi gezmesi Kethüdazâde'nin canını sıkmış olduğundan kendisine: "*Hanım konakta oturunuz da beraber bulunalım, münasip zamanlarda gidersin*" demiş ise de Esmâ Hanım dinlemezmiş. Arif Efendi bu halden müteessir olarak "*sizinle talak-ı selâse ile ayrılırız*" diye tehdid eylemiş ise de o da tesir etmemiş ve nihayet bir daha almamak üzere boşamağa mecbur olmuştur.

Alemdar Mustafa Paşa sadr-ı âzam olunca (1223 H. 1808 M.) iki tarafı barıştırmak üzere Yusuf Paşa ailesi Alemdar'a müracaat etmişler; sadr-ı âzam, Kethüdazâde'yi davet ederek "*Molla hanımı al*" demesi üzerine Arif Efendi, "*talak-ı selâse ile boşadım, hülleyi kabul edemem*" diye red cevabı vermiştir.

Esmâ Hanım'ı daha sonra Bağdad'ta kölemen ocağını bertaraf eden Bağdad valisi Ali Rıza Paşa almıştır. Kethüdazâdeden doğan Ali Rıza Bey yetişince enderuna verilmiş ve sonra annesiyle beraber Bağdad'a gitmiştir. Ali Rıza Paşa bu övey oğlunu kendi evladı gibi severmiş; çocuk genç yaşında Bağdad'da vefat etmiştir ⁷¹. Arif Efendi bundan başka evlenmemiştir.

Kethüdazâde'nin başlıca talebeleri:

Arif Efendinin, ders okumak için kendisine müracaat edenlere evi açık olup yaşadığı müddetçe sabahları riyaziye, heyet, felsefe, edebiyat, farişî dersleri okutmuş ve pek çok talebe yetiştirmiştir. Kendisinden ders okuyanlar arasında Dülgerzâde Şeyhi Hakkı Efendi'nin

⁷¹ Ali Rıza Bey, Bağdad'ta bir yahudi kızına aşık olarak epi para yedirmiş, üvey babası vali Ali Rıza Paşa bunu haber alınca Kızın babası yahudiyi çağırarak, Ali Rıza Bey ne kadar para yedirmişse hepsini geri almıştır. Bunu haber alan delikanlı gerek teessüründen ve gerek sevgisinden dolayı çok yaşamayıp vefat etmiştir.

oğlu Ahmed Tevhid Efendi ⁷², Çerkeşli Mehmed Rafi Efendi ⁷³ Muzika-i hümayun farsça hocası Emin Efendi, Murad Molla Şeyhi, sonradan müşirliğe kadar yükselen Nusret Efendi ⁷⁴ tersane mektupçusu Ali Said Efendi müneccim başı İbrahim Edhem Efendi, tersane muhasebecisi Dede İsmail Efendi, Şair Safvet Efendi sonradan vezir olan Kabulî Mehmed Paşa ⁷⁵ sonradan sadr-ı âzam olan Safvet Paşa ⁷⁶ ve yine

⁷² Ahmed Tevhid Efendi malûmat itibariyle Kethüdazâde'nin en mümtaz talebelerinden olup menkulat ve makulatin hepsini, Arif Efendi'den okumuştur. 1284 zilkade ve 7 Mart 1868'de Evkaf nazırı olmuş ve yedi ay sonra istifa ederek 21 Şevval 1286 ve 24 Ocak 1870 tarihinde vefat etmiştir; son ilmiye rütbesi Rumeli kazaskerliği payesi idi. Tevhid Efendi'nin *hendese-i ameliye*, *fenn-i mesaha*, *fenn-i tastih*=فن تطيح *fenn-i istihkâm* meselelerine dair toplu bir eseri mat budur. İkinci eseri الفوائد و لب الفوائد *Mecmuatül feraid ve Lübûlfeva'id* olup *hendese-i ameliye* ve *fenni mesahadan* bahseder, bunun bir de muhtasarı vardır. Heyetten *میرات-ü-sema* ve *حل الاصعب* Hall -ül - esab ve *نخبه الحساب* Nuhbet -ül - hisab isimlerinde de eserleri görülüyor. *Nuhbetülhisab*, Molla Cemşid'in eserinin tercümesi olup basılmıştır. Tevhid Efendi de hocası gibi konağında arzu edenlere sabah ve akşam mütenevvi ilimlerden ders verirdi; şairliği de vardır.

⁷³ Çerkeşli Mehmed Efendi, Hazine-i hümayun hocalarından olup Rumeli kazaskerliği payesine kadar çıkmıştır. Değerli bir âlim olup Anadolu müfettişi iken 1256 Ramazan ve 1840 Kasım'da teftiş esnasında hastalanarak *Balya'nın Pazar köyü*'nde vefat etmiştir. İki defa icazet vermiştir. 1826 da bektâşilerin ahvalini tahkik için Anadolu'ya müfettiş olmuştu. Yeniçeri ocağının kaldırılmasını müteakib sarayda toplanan ulema heyeti arasında bulunarak hocası *Kethüdazâde*'yi sürgüne gönderilmekten kurtarmıştır.

⁷⁴ Nusret Efendi (Paşa) Su tan Mahmud zamanında muzika-i hümayunda nefer iken kethüdazâdeden okumuştur. Nusret Paşa çok yaşamış 1312 cema-ziyelâhır 1894 Aralıkta vefat etmiştir. Malûmatlı ve ecnebi lisanına aşina olup muzika-i hümayunda bulunduktan sonra tahsil için Avrupa'ya gönderilmiştir. Bir coğrafya atlası ile Küre-i musattahası vardır. II Abdülhamid zamanında en meşhur jurnalcılardan olup Mithat Paşa'ya husumetiyle meşhurdur ve onun hakkında jurnalları vardır.

⁷⁵ Kabulî Mehmed Paşa, mekteb-i maarif-i adliyede okuyup Kethüdazâde'den ders görmüş, tercüme kalemine girmiş, Berlin sefaretî kâtibi ve Londra'da sefaret başkâtibi, hariciye nezareti müsteşarı olmuş, 1279 ramazan ve 1863 Şubatta vezirlikle Sayda valisi ve sonra İzmir valisi, Ticaret nazırı olup Viyana ve Petersburg (Leningrad) elçiliklerinde bulunmuştur 28 Rebiulâhır 1294 ve 12 Mayıs 1877 de vefat etmiştir.

⁷⁶ Safvet Paşa, divan ve tercüme kalemlerinde yetişmiş, hariciye ve sadaret müsteşarlıklarında 1279 Şaban ve 1863 Ocak vezirlikle meclis-i valâ reisliğinde, nazırlıklarda, müteaddit defa Paris elçiliğinde, altı defa hariciye nazırlığında ve

sadr-ı âzam olan Yusuf Kâmil Paşa ve sadr-ı âzam Mithat Paşa ⁷⁷ haccgândan Süleyman Ruhi Efendi vardır. Menakıbtaki ismi yazılmıyan Eflâk voyvodasının oğlu da talebeleri arasındadır ⁷⁸. Kethüdazâde'nin, Fatih camiinde ders okuduğu hocası da kendisinden *Gülîstan* okumuştur ⁷⁹. Arif Efendi, İran'da, Turan'da talebelerim var dermiş.

Gerek ecnebi memleketlerinden ve gerek islâm diyarından gelen âlim ve mütefekkir zümre Kethüdazâde'yi ziyaret ile ilmî mübahaseelerde bulunurlardı. 1258 H. 1842 M. de *Bağdad*'tan *İstanbul*'a gelmiş olan Şeyh Bekir Efendi isminde âlim ve arif bir zat Kethüdazâde'de dahil olduğu halde *İstanbul*'daki ulema ve meşayih ile görüştüktan sonra *Bağdad*'a dönmüş, kendisiyle görüşen zevata :

— “*İstanbul*'da *Kâhyazâde* derler bir efendi var; andan gayrı ehl-i hakikat görmedim” demiştir ⁸⁰.

Kethüdazâde zamanını okumakla ve okutmakla ve ilmî muhasebe ile geçirdiği için eser yazmamıştır ⁸¹. Kendisinden ilm-i heyet okuduğu hocası Palabıyık Mehmed Efendi'nin “Mevlâna yapılanları anlayalım, bundan sonra kitap yazmak lâzım değil” sözünü beğenmiş ve eser yazmak cihetine gitmemiştir ⁸². Bazan kaleme

1295 Cemaziyelâhır ve 1878 Haziran'da sadrazamlıkta bulunmuş olup 16 Muharrem 1301 ve 17 Kasım 1883 de vefat etmiştir.

⁷⁷ *Son sadraamlar (İbnülemin Mahmud Kemal İnal) s. 196 not ve s. 315.*

⁷⁸ Fenerli Rum beylerinden Boğaziçinde yalısı olan bir Eflâk voyvodasının oğlu hoca merhumun evine devam ederek ders okumuştur. Hatta Rum beyi Kethüdazâde'yi kendi yalısına götürerek orada kendisine bir daire ayırıp oturtmak istemişti. Kethüdazâde Şeyhulislâmın müsaadesi olmayınca gidemem diye işi başından atmak istemişse de nüfuzlu olan Eflak beyi o tarafa da hulul ederek müsaadesini almış ve hocayı müşkil duruma sokmuş ise de 1820 de Rum vakasının zuhur etmesiyle Kethüdazâde yakayı kurtarmıştır. (*Menakıb'dan*).

⁷⁹ Kethüdazâde'nin hocası, Farsça dersini *Fatih*'teki Şekerci hanında bir odada okumuştur. Buna da sebep taleb'lerinin bizim hoca bir şey bilmiyormuş demelerinden çekinmesi imiş (*Menakıb s. 90*).

⁸⁰ *Menakıb s. 88.*

⁸¹ Bizim gördüğümüz efazıl arasında Fransızca'yı da bilen Umumî Kütüphane müdürü üstadımız rahmetli İsmail Saib Sencer de Kethüdazâde gibi çok kişiye ders vermiş, çok müşkiller halletmiş, Avrupa'dan gelen müsteshrikler ve islâm âleminde gelen değerli âlimlerle görüşüp müşkillerini halletmiş fakat eser yazmak tarafına gitmiyerek tettebbuatla ve müracaat edenlerin müşkillerini halletmekle ömrünü tamamlamıştır.

⁸² *Menakıb s. 8* Palabıyık Mehmed Efendi de çok talebe yetiştirmiş fakat eser yazmamıştır.

aldığı şeyler de şunun, bunun evinde kalmıştır. Yazdığı şeylere de ehemmiyet vermezmiş. Kırk yaşına kadar olan şiir manzumelerini havi mecmuasını bir arnavud uşağı düşürmüştü; elli yaşından sonraki manzumelerinden mürekkep bir Divançesi olup talebelerinden Ahmed Tevhid Efendi tarafından bastırılmış⁸³ ve diğer manzumelerini de yine talebesinden Muzika-i hümâyun farisî hocası Binbaşı Emin Efendi de Menakibi ile beraber 1294 H. 1877 M. de tabettirmiştir. Nesrinin de zaman inşasına göre kuvvetli olduğunu divançesinin baş tarafındaki bir mektup ile bir tezkire ve bir de bir papasın ingilizceden türkçeye çevirdiği bir coğrafiyanın mukaddimesinden ve oğlu Rıza bey göndermiş olduğu mektubundan anlıyoruz.

Kethüdazâde'nin şiirleri orta derecededir; şiirlerini, şiir olsun diye değil sunuhat olarak kaleme almıştır. Divançesinde oldukça güzel beyitler vardır

Tekkelerin ilgasından evvel Muharrem aylarındaki âyinlerde okunan mersiyelerden birisi Kethüdazâde'nin ve diğeri de Merdivenköyü beктаşi dergâhı şeyhi merhum Mehmed Ali Hilmi Dede Baba'nınkidir. Kethüdazâde'nin meşhur mersiyesinden üç beyit :

*Kurretülayn-ı habîb-i kibriyâsın yâ Hüseyin
Nûr-ı çeş-mi şâh merdan mürtezâsın yâ Hüseyin
Ehl-i mahşer dest-i hayderden içerken kevesi
Sen susuzlukla şehid-i kerbelâsın yâ Hüseyin
Kıl şefaât Ârif'e ceddin Muhammed aşkına
Arsa-i mahşerde makbul ür ricasın yâ Hüseyin*

Ârifane bir gazeli :

⁸³ Ahmed Tevhid Efendi, taşbasması olarak 1271 de bastırılmış olduğu Arif Efendi'nin Divançesinin başında hocası hakkında şunları yazıyor:

"Ulum-ı hikimiyye hususâ fûnun-ı riyaziye ve maarif-i cüz'iyede alelîtlak meşhur-ı âfak olup teşnegân-ı zülâl olanlar tahkik yenbe ul hayat takrirlerinden reyyan olurlardı; . . . . meşrepleri tekellüfat-ı resmîyeden âri ve iltifat-ı ârayiş-i dünyeviyyeden beri vakur ve mütevazı eshab-ı irfan ve dervişan ile ülfete mâil sedd-i ramak mertebesine kanî idiler. asar-ı kalem-i muciz rakamları nesr ve nazımda kesir ise de mazbut olmayıp bazan nazma rağbeti tabiatleri vukuunda inşad buyurdıkları manezumeyi huzzar-ı meclisten hahişker olanlar tahrir etmeleriyle söyledikleri eş'arın dahi ekserisi telefkerde-i rüzgâr olmağla ملايدرك كله لايترك كله mefadınca eyadi-i ihvanda bulunan eş'arı ahlafa yadigâr olmak üzere cem ve tertip olundu" demektedir.

*Ruh (رُح) kim verây-ı kâkül-i terden zuhur ider
 Güya ki âfitab seherden zuhur ider.
 Elbette serefraz-ı hakikat olur mecaz
 Görmez misin ki şüle şererden zuhur ider
 Mercan bedid olsa sadeften acab midir?
 Baran-ı eşk-i dide ciğerden zuhur ider
 Fer'in şerafetin dahi inkâr eylemem
 Nahl-i bülend tohm-ı şecerden zuhur ider
 Serüfken-i deriçe-i fikr olma Ârifa
 Bir gün o mâh cânib-i derden zuhur ider.*

Kethüdazâde'nin divançesiyle menakıbından müntehab bazı beyitler:

*Göz ucuyle âşık-ı dilhastaya etmez nigâh
 Aşkım bir bî vefa yarın elinden dâd dâd*

* * *

*Gamze-i cansúzunu kıldın havale gönlüme
 Ârif-i zârı ıtırâğ etmek mi âyâ niyyetin?*

* * *

*Hüdayâ rehnüma kıl şem'i aşkın ben siyehkâre
 Beyâbân-ı talebde râh pinhan oldı gittikçe*

* * *

*Gayrın eliyle bakma gönül arz-ı hâline
 Ey kâmkâr-ı nâz mübarek elinle bak.*

* * *

*Anladım harf-i vefa nâz ile güftarından
 Söyle bin can ile güftarına kurban olayım.*

* * *

*Ey Farhr-ı cihan âleme gelsen nola âhar
 "Âdet budur aharde gelir bezme ekâbir"*

Kethüdazâde meşreben alevî olup hanedân-ı ehl-i beyte aşık bir zattır; manzumeleriyle musahabeleriyle bunu anlatır. Kendisinin hangi tarikate müntesip olduğuna dair bir kayıt yoktur; bilhassa Abdülkadir Geylânî, Seyyid Ahmed Rûfaî, Muhyiddin Arabî, Mevlâna Celâlüddin Rumî'ye karşı pek meclubdur. Al-i Ali'ye muhabbetini gösteren meşhür manzumesinden :

*Kadrim ola berter şeref-i nâd-ı Ali'den
 Nusrat bulayım dem bedem imdâd-ı Ali'den*

Meydan-ı mehabbetdeki feryad-ı Ali'den

Şehzade-i âli iki şemşad-ı Ali'den

Yarab beni dur eyleme evlâd-ı Ali'den

Kethüdazâde'nin menakıbında meşreb ve mesleğini gösteren bazı hikâyeler :

Bektaşîyye ile Nakşibendiyye beyninde fark nedir? diye kendisinden sorulunca. Kethüdazâde, nihayeti itibariyle ikisi de birdir. Her ikisinin de nihayeti terk-i külliye varır; Nakşibendiyye zühd ile dolaşa dolaşa terk-i külli eder; Bektaşîye ise bidayet-i ikrarında terk-i külli eder demiştir.

*

Hacca gideceği vakit, evine ben hacca gidiyorum, merak etmeyin, duadan unutmayın diye haber göndererek gitmiş ve avdette evine geldiğini kimse duymamış; bu yolda hareket etmesinin sebebini sormuşlar: "efendim konu komşuyu tâciz etmek ne lâzım? sessizce gidip gelivermeli" demiş.

*

Nübüvvet ile velâyetten sormuşlar. Cevabında, her nebinin iki ciheti vardır, biri cihet-i nübüvveti diğeri de cihet-i velâyetidir. Cihet-i nübüvveti halkla olur, cihet-i velâyeti ise hakla olur. Cihet-i velâyet-i, cihet-i nübüvvetten efdaldir demişlerdir.

*

Talebelerine üç şey tenbih edermiş; iltizam etme, irtikâb etme, âdeti bozma.

*

Bir gün Kethüdazâde'ye, tıbbiye mektebinde Allah'ı inkâr ediyorlar, olan şeyleri bütün tabiat yapar, her şey tabiatla olur diyorlarmış dediklerini söylemişler. O da öyle ise Allah'ın adını tabiat koymuşlar; çare yok bir Allah'a muhtacız diye cevap vermiş.

*

Ahrette rüyetullah nasıl olacaktır? diye sual ettiklerinde rüyetullah bu dünyada olur. Mutasavvifinin ve erbab-ı zevk ve irfanın beyan ettikleri gibi eğer bu dünyada Allah'ı göremez ise (من كان في هذه اعمى وهو في الآخرة اعمى واصل سبيلا) âyet-i kerimesi muktezasinca o kimse ahrette dahi Allah'ı göremez. Ahrette rüyetullah

olacak dedikleri, dedikleri gibi değildir; zira bu dünya göziyle rüyetullah olması lâzım gelse Allah'ın muhat olması lâzım gelir; Allah muhittir, muhat değildir, demişlerdir.

*

Mâbeyin erkânından Besim isminde bir zat Kethüdazâde'nin şöhretini işterek ziyaretine gelmiş; bu zat son derecede mutaassıb imiş. Birgün hoca efendiye ehl-i sünnet ile Mûtezile arasındaki ihtilâflı olan meselelerden rüyetullah meselesini ve hangi tarafın haklı olduğunu sormuş. Kethüdazâde o meselede hak Mûtezile'dedir. Deyince bu mutaassıb zat bir daha hoca efendinin meclisine gelmemiştir.

*

Sofular bir daire yapmışlar, ondan dışarı çıkarsan gâvur olursun diyorlar, öyle kolaylıkla adam gâvur olmaz demişlerdir.

*

Sultan Mahmud zamanında yeni olarak vazedilen karantinenin tatbiki için bir meclis tertip edilir; o mecliste ilmi kâmil olmayan bazı ulema, gâvurun tatbik ettiği şeyi tatbik etmek Nesaraya benzemek demektir diye muhalefete kalkarlar. Bunu Kethüdazâde'ye söyledikleri zaman bu karantine nizamı Fas'ta da vardır; biz Fas devletine teşbih edelim demiş ve bu suretle dedikodu kesilerek karantine nizamı tatbik olunmuştur.

*

Ulemadan Kethüdazâde'nin hakikat-ı halini bilmiyenler, o bizden değildir dediklerini kendisine nakletmişler. Cevabında: "Ben de öyle isterim; mahşerde de huzur-ı ilâhiyede dahi böylece o bizden değildir diye şahadet etsinler" demiştir.

*

Eskiden ulema ve meşayih, boylarına yakın uzun asa taşırılar ve şimdiki gibi kısa bastonu frenkler kullanırlarmış. Arif Efendi bir kısa frenk bastonu tedarik ederek kullanırmış. Birgün Kasımpaşa Mevlevihânesine gidip bastonunu bir köşeye dayamış oradakilerden birisi bu frenk bastonunu görüp bu frenk deyneği kimindir? demesi üzerine Kethüdazâde benimdir, ben onu müslüman ettim cevabını vermiştir.

*

Enderun saz heyetinden meşhur tanburî Zeki Ağa zon zamanda hacca gitmeğe niyet ederek veda için Kethüdazâde'ye gelmiş;

gidiyorum tanbur çalmağa orada tövbe edeceğim deyince hoca merhum yok, sen arafatda çal diyerek mesneviden iki beyit okumuştur.

*

Arif Efendi, ilmî mübaheselerde karşısındakinin safsata ve mugalataya kaçmamasını ve münazara usul ve kavaidine riayet edilmesini ister ve dikkat edermiş. Birgün *İstanbul*'a bir Dehrî gelir; İstanbul hocalariyle mübahese eder ise de kendisini ilzam edemezler ve Beşiktaş'ta Kâhyazâde Efendi'ye git derler; bu zat hocaya gelir, görüşürler, hikmet ve heyetten bahis açılır. Kethüdazâde mübaheseyi devir devir yapalım; evvelâ Yunan heyet ve felsefesinden bahsedelim, sonra frenklerin heyetinden münazara yapalım der ve mutabık kalırlar. Dehrî açılan bahislerde ilzam edilince safsataya sapar ve Kethüdazâde ile mübahese edemeyeceğini anlayarak savuşmuş ve gittiği yerde de ben böyle âlim görmedim diye senasında bulunmuş.

*

Hükemay-ı işrakkiye hakkındaki suale verdiği cevapta, hükema iki takımdır birine hükemay-ı işrakkiye diğeri hükemay-ı meşşaiye derler. Hükemay-ı işrakiyenin usuli riyazet ve tasfiye ve bu cihetle talim ve taallümdür; hükemay-ı meşşaiyenin usuli mantık ve mükâleme ile talim ve taallümdür. İşrakiyenin reisi Eflâtun ve Maşşaiyeninki Aristetalis'tir. Eğer hükemay-i işrakkiye bir peygambere iman ve iktida ederse mutasavvifin derler. Hükemay-ı maşşaiyeden birisi bir peygambere iman ve iktida ederse ona mütekellimin derler demişlerdir.

*

Birgün huzurlarında evliya lâkırdısı oldu da sual ettiler cevabında halk evliya'yı nasıl ister bilir misiniz? duvar yarılmalı yeşillere bürünmüş, sürmeler çekilmiş elinde yeşil asa ile o duvararın yarığından çıkmalı; hiç böyle evliya gelmedi demiştir.

*

Ulema yanında dilini, zurafa yanında gözünü, evliya yanında gönlünü sakınmalı demişler.

*

Küre-i arz muallâkta nasıl durur demişler; cevabında miknatıstan bir oda yapsalar, dört tarafı miknatıstan olsa o odanın içine demirden gülle koysalar, o demir gülle kalkar, orta yerde muallâkta

durur, Allah'ın miknatisa verdiği hassa-i mahsusa sebebiyle, işte bunun gibi dünyaya dahi böyle bir hassa vermiş. Küre-i zemin sularıyla havalariyle öyle muallâkta duruyor demişlerdir.

*

Hak taâlâ yoktan hiçbir şey var etmez; her şeyi vardan var eder. Meselâ şurada dururken bagateten bir çocuk yaratmaz, ana olmalı, baba olmalı ikisi bir yere gelmeli sonra vakti muayyeninde çocuk yaradılır; yoktan var eden Allah demeleri yalandır. Bundan Allah'a kudretsizlik çıkmaz; Kudret-i ilâhiyye bunda daha ziyade müşahede olunur. Rahm-i maderdeki nutfeye baba ve ana olmak istidadını vermek, beslemek hayat vermek ve vakti gelince tevellüd etmek gibi.

*

Birgün talebelerinden Emin Efendi Kuran-ı kerimde günah-ı kebairden hiç birisinin medhi olmamış da niçin bâde hakkında (ومنافع للناس = ve menafi u linnas) buyurulmuş diye sormuş. Kethüdazâde Allah hâkim-i mutlaktır, her şeyin doğrusunu söylemeli cevabını vermiştir.

*

Sâlik ikidir; biri sâlik-i meczub diğeri meczub-ı sâliktir. Sâlik-i meczub evvelâ aşk ve cezbe ve vecd hâli gelir, sonra sâlik-i rah-ı huda olur. Meczub-ı sâlik ise evvel sülûk eder, sonra aşk ve cezbe zuhur eder demiştir.

*

Kethüdazâde birgün tersaneye gitmiş, görüşürlerken bir gemi yapıyor, müneccimler vakt-i mesud ihtiyar ediyor; fakat gemiler batıyor vakt-i muhtarın ne faidesi var? demişler ve cevab istemişler. Kethüdazâde, hükemadan birine yer yüzünde olan ef'al ve ahvalden, ne veçhile olur diye sormuşlar. Hakim; منك Minke ve منها minha demiş. *Minke* demek senden, istidaddan minha dediği kevakibden yâni talihten demektir. İstidat ile talih bir yere gelir ya hüsnihal veya sühil zuhur eder. Vakt-i mesudı tedarik etmişsen âladır. Lâkin dikkatsizlikten mi, tenbellikten mi neden ise bizim gemilerin istidadı batmak tarafına meyyal. Bu sû-i istidadı düzeltmek, çaresini görmek lâzımdır. Diye mukabele eylemişlerdir.

Kethüdazâde'ye cerr-i eskalden sormuşlar. Cevabında cerr-i eskal ağırlıkları çeken, kaldıran alettir ve bir ilm-i mahsustur. Yüzlerce yıl evvel hükema eserler yazdılar; frenkler bu kitaplarla iştilal ederek bu ilmi ilerlettiler. Ne kadar fabrikalar vapurlar, makine ve çarhlar varsa hep bu ilimle olur; frenkler hem ilmini okurlar hem ameliyatını icra ve tecrübe ederler. Hükûmetleri, tecrübe sahiplerine yardım eder; paralarını sefahate sarfetmezler. Ameliyat, tecrübe alât ile olur, alât da para ile olur. Bizde ilmi okunsa da ameliyatı kalır; kimse vazife edinmez. Böyle iyi şeyleri ibtida pâdişahımız ele almalı; alt tarafı ona bakar; frenkistan öyle öyle ilerledi demişlerdir.

*

1251 H. 1835 M. de Ramazanın yirmi birinci günü Beşiktaş sarayındaki huzur dersinde Kethüdazâde de bulunur⁸⁴ derste (ان الله يحب الذين يقاتلون في سبيله صفاً كأنهم بنيان مرصوص) ve yine bu münasebetle (يا ايها الذين آمنوا صبروا وصابروا ورابطوا واتقوا الله لعلكم تفلحون) âyet-i kerimesi okunur. Tamam yeni teşkil olunan nizam-ı askerinin (asakir-i mansurenin) muharebelerde sabr-ı sebatı ve Allah'a rabt-ı kalb etmeleri ve som taştan metin bina gibi şeciâne durmalarının üzerine ders yürütülecek yerde hoca efendiler burada (و) vav atfe midir haliye midir? gibi o mecliste iktiza etmeyen bahse girişirler. Sultan Mahmud'un canı sıkılır. Pâdişah hoca efendi de bilir de niçin söylemiyor der, ben hiç ses çıkarmıyorum, zira bizim hocalardan korkarım demiştir⁸⁵.

KETHÜDAZÂDE AHMED MUHTAR HAMDİ EFENDİ

Arif Efendi'nin ana, baba bir kardeşidir. Medrese tahsili görmüş, müderris olmuş, tetebbuatını ilerleterek ilmî derecesi yükselen Hamdi Efendi aynı zamanda şiirde de muvaffakiyet göstermiştir. Sonraları kendisine cezbe gelerek müderrislikten çekilmiş Rüfai ve Sadi tekkelerine devam ederek tarikate intisab etmiştir. Kendisindeki cezbe haliyle beraber şiirdeki kudretine hanel gelmemiştir. Fatin tezkeresi Hamdi Efendi hakkında :

⁸⁴ *Lütfi tarihi c. 5 s. 38.*

⁸⁵ *Menakıb s. 158.*

“Mumaileyhin ahval-i malûmesiyle bu mertebe tahsil-ı ulum-ı âliye eyilmesi ve bu metanette inşad-ı nazma muktedir olması doğrusu hayret dih-i havsala-i ukalâdır” demektedir. Vefatı 1270 H. 1854 M. den sonradır.

Arif Efendi biraderinin cezbese hakkında evvelâ bir mahbube alâka etti, sonra da bir şeyhe inabe etti; hakikatle mecaz karıştı, bu cezbe hali zuhur etti demiştir⁸⁶. Aşağıya konulan iki şiirinden birincisi Fatim tezkeresinde ve diğeri de Kethüdazâde menakıbında görülmüştür. Bu iki şiirinden kuvvetli bir tabiata malik olduğu anlaşılıyor; fakat mecmualarda Hamdi mahlaslı bir hayli şairin şiirlerinden hangisinin bu zatın olduğunu bilmek mümkün olmamaktadır.

Hamdi Efendi'nin *Gittikçe* redifli bir gazelinden :

*O şûh-ı nâz perver mâh-ı tâbân oldı gittikçe
Gönülde şevk-i mihrî âteş efsân oldı gittikçe
Silahşör olmuş ebrû gamzeler cellâd-ı hunrizi
Güzellik kişverinde mîrmiran oldı gittikçe
Fırak-ı lâ'li itti rîze-i elmas veş tesîr
Çiğerde dâğlar kân-ı bedahşan oldı gittikçe
Açınca bâdbân-ı hasreti ummân-ı eşkimde
Nazardan geşti-i ümmid pinhan oldı gittikçe
Nola peyrevlik etse Arif-i mazmûn perdâza
Bu vadilerde Hamdi pek suhandan oldı gittikçe*

Diğeri bir gazeli :

*Hikmet-i bâliga-i lemyeled-ü lemyüled
Kıldı ehl-i suhani mazhar-ı feyz-i câvid
Oldılar râhrev-i memleket-i şâh-ı suhan
Geydiler saha-i mânâda nice hilat-i id
Oldı âyîne-i esrâr-ı belâgatte ann
Herbiri şehre nümây-ı hakem-ı rabb-ı mecid
Bârekâllah zehi zümre-i erbâb-ı suhan*

⁸⁶ Hoca Efendimizin biraderi Hamdi Efendi şuaradan ve ulemadan idi; fakat sonradan kendisine cezbe-i ilâhiye zuhur eder derdiviş nihad olur dergâhlara devam eder. Ekseri Sadi ve Rufai dergâhlarına gider, Hoca Efendimiz buyurdu ki onun bu haline sebeb, bir mahbube alâka etti; sonradan da bir şeyhe inabe etti; hakikatle mecaz karıştı bu cezbe hali zuhur etti; kime alâka ettiğini de söylemezdi. Eğer söyleseydi bir kolayını bulurduk ama söylemedi; lâkin şiirine ilmine aslâ halel gelmedi. Yine ilmi, şiiri yerinde idi buyurdular (*Menakıb s. 157*).

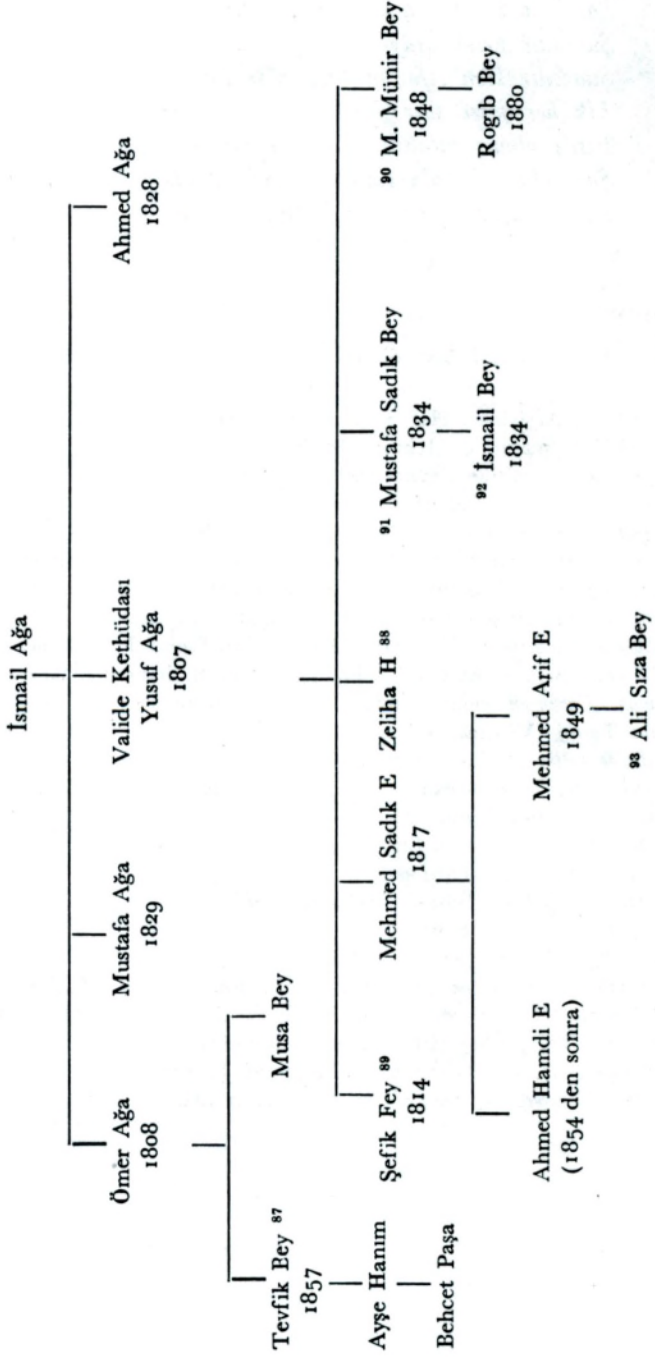
*Sânekállah zehi nádire sençan-ı ferid
 Şuaradır nesek arây-ı nizâm-ı mâna
 Şuaradır iden elfazını herdem teccid
 Lik her şaire şâir dimez ustâd-ı sühan
 Birde olmuş tutalım muhteri-i tarz-ı cedid
 Şair oldur ki ola gevher-i mazmunında
 Eser-i sâşaa-i feyz-i hudavend-i mecid*

Kaynaklar:

Kethüdazâde Yusuf Ağa ailesini yazarken aşağıdaki eserlerden istifade edilmiştir:

- Başvekâlet Arşivinde Hatt-ı Hümayun vesikaları
- Başvekâlet Arşivinde Mektum Mühimme defteri
- Başvekâlet Arşivinde Cevdet tasnif vesikalar
- Mustafa Necip Efendi tarihçesi* (matbû)
- Ubeydullah Koşmanî risalesi* (Kütüphanemizdeki nüsha)
- Edip Efendi tarihi* (Vakanüvis-Yazma- Kütüphanemizdeki nüsha)
- Halil Bey tarihi* (Vakanüvis-Yazma- Kütüphanemizdeki nüsha)
- Yayla imamı tarihçesi* (yazma-kütüphanemizdeki nüsha)
- Vaka-i Sultan Selim-i Sâlis* (yazma-Tüfekçi Arif Efendi-kütüphanemizdeki nüsha)
- Mütercim Asım'a isnat edilen *Vekayinâme* (Kütüphanemizdeki nüsha ve *Tarih-i Osmani Encümeni mecmuası*'ndaki noksan tefrika)
- Asım Tarihi* (Vakanüvis-matbû)
- Şanizâde tarihi* (Vakanüvis-matbû)
- Cevdet tarihi* (matbû-Matbaa-i Osmaniye nüshası)
- Lütfi tarihi* (matbû nüsha)
- Sicilli Osmanî* (Mehmed Süreyya)
- Fatin tezkeresi* (taş basması)
- Osmanlı müellifleri* (Bursalı Mehmed Tahir Bey)
- Eslaf* (Faik Reşad Bey)
- Mecmua-i Muallim* (Muallim Naci)
- Menakıb-ı Kethüdazâde* (Mehmed Emin Efendi 1294 Matbu)
- Kethüdazâde Divançesi (Tevhid Efendi tarafından 1271 de tabedilmiştir)
- Son asır Türk şairleri* (İbnülemin Mahmud Kemal İnal)
- Son sadr-ı âzamlar* (İbnülemin Mahmud Kemal İnal)
- Maarif Nezareti Tarihçe-i Teşkilât ve İcratı* (Mahmud Bey)

KETHÜDA AİLESİNİN ŞECERESİ

Notları 525 inci sayfadadır.

524 üncü sayfanın notları:

⁸⁷ Tevfik Bey, amcası Yusuf Ağa sayesinde müderris ve molla olmuş ve Rumeli kazaskerliğine kadar yükselmiştir. 1247 h 1857 m de vefat ederek Eyüp'te Bostan iskelesinde kayın pederi olup sadaret kethüdalığında ve tophane nazırlığında bulunmuş olan Çavuş zâde Emin Efendi'nin yanına defnedilmiştir. Yalısı Ortaköy'de Neşatabad sarayı'nın üst tarafında olup sonradan Bahriye nazırına geçmiştir. (*Lütfi sc. 8 s. 190*).

⁸⁸ Zeliha Hanım'ın zevci kalyon ser halifelğinde ve tersane eminliğinde bulunarak 1275 h 1858 m de vefat eden Şemseddin İsmail Efendi'dir.

⁸⁹ Şefik Mehmed Bey, ilmiyeden yetişerek müderris olmuş 1229 h 1814 de vefat etmiştir.

⁹⁰ Mehmed Münir Bey, medreseden yetişmiş, ilmiye rütbelerinden İstanbul kadılığı payesine kadar yükselerek 1264 h 1848 m de vefat etmiştir. Bunun oğlu Ragıb Mehmed Bey de müderrislikten yetişmiş Edirne kadısı olup Mekke payesine yükselmiş ve 1297 h 1880 m de vefat etmiştir.

⁹¹ Sâdık Bey babasının sağlığında müderris olmuş ve pederinin katli üzerine Şeyhulislâm Topal Ataullah Efendi tarafından müderrisliği alınmış ise de sonradan yani Alemdar Mustafa Paşa sadaretinde iade edilmiş Molla olmuş, ve İstanbul payesine kadar yükselmiş ve 20 Safer 1250 ve 1836 tarihinde vefat etmiştir. Sultan Selim Salis ricalinden *gizli ısıtma* diye meşhur olan maktul Hacı İbrahim Efendi'nin damadıdır.

⁹² Sâdık Bey'in oğlu İsmail Bey de müderris olmuştur. Validesi gizli ısıtma Hacı İbrahim Efendi'nin kızı Şerife Ayşe Hanım'dır. İsmail Bey de babası gibi 1834 senesinde vefat etmiştir.

⁹³ Validesi Koca Yusuf Paşa'nın kızı Esmâ Hanım'dır.

ŞARKİ RUMELİ MESELESİNE DAİR

HİLMİ KÂMİL BAYUR

Türk Tarih Kurumu'nun yayınladığı "Trakya'da Millî Mücadele" adlı eseri okumak fırsatını yeni buldum. Millî Mücadele mucizesini anlatan her eser gibi zevk ve merakla okunan ve içinde Trakya'ya ait geniş bilgiler bulunan bu kitabı biz de alâka ile okuduk. Tarihimize hizmet maksadiyle şarfettiği emekten dolayı sayın yazara şükran hissettik.

Fakat ne yazık ki, Trakya'nın millî mukavemet ve mücadele ruhunu tarihî manzarasıyla belirtmek isterken sayın Tevfik Bıyıklıoğlu, eserinde, Şarkî Rumeli meselesinin siyasi ve diplomatik cephesini pek indî ve hatalı bir tarzda muhakeme ve mütalâa etmiştir. Aşağıda bunun iki misalini veriyoruz :

1. Buhranın başlangıcı olan 18 Eylül 1885 Filibe hükûmet darbesi münasebetiyle Osmanlı hükûmetinin Sofya komiserinin raporunda "bu bapta derhal mücazâtı lâzıme ve bir muamelei tenkilîye icrası lâzımgelir" denmiş olması keyfiyetini ele alarak sayın yazar da şimdi şu mütalâada bulunur: "Osmanlı komiseri Nihat Paşa'nın çok yerinde olarak tavsiye ettiği 'mücazât ve tenkil' vazifesinin Avrupa devletlerinden evvel, koca bir vilâyeti gaspolunan Osmanlı hükûmetine terettüp etmekte olduğu meydandadır".

2. Sayın yazar, bu bahiste, hâdiselerin tarihçe mazbut seyrini karıştırır, iki ayrı zaman şartlarını birbiriyle mukayese etmek ister ve o vakitki Osmanlı devlet adamları hakkında şu safiyane hükmü verir: "Daha birkaç ay evvel (yani yedi yıl evvel) Tuna boyunda, Plevne önlerinde ve Balkanlarda koca Rus ordularını durdurmuş, hırpalamış, yıldırılmış ve bütün dünyaya cesaret ve yurtseverlik örnekleri vermiş olan kahraman Türk ordusunun, altı yıllık Bulgar prensliğinin henüz bir ordu denemiyecek haldeki kuvvetleri karşısında (o sırada Bulgar ordusu Sırp ordusuna galebe çalmıştı) içine düşürüldüğü âciz ve çekingen durumu gözönüne getirince o vakit devletin başında, değil bir dâhi ve kahraman, hattâ küçük çapta akıllı ve az cesur bir adam bulunmamasına esef etmemek elden

gelmiyor. İnsan kendi elinde olmadan, koca imparatorluğun bu halini bir de, birinci dünya harbinden sonra ordusunu terhis ve İstanbul ile birlikte memleketin bir çok yerlerini işgal etmişken Bulgaristan gibi bir millete değil, bütün dünyayı dize çöktüren galiplere karşı Mustafa Kemal'in Hayır demesini gözönüne getiriyor.”

Burada biraz mevzuumuz dışına çıkacağız: Atatürk'ün, yıkılan Osmanlı İmparatorluğu yerine dâhiyane karar ve hareketleri ile devletin yeniden kurulmasında ve milletimizin kurtuluşunda gösterdiği celâdet ve kahramanlığın büyüklüğü bir vakiadır. Buna her Türkün kalbi minnet ve iftihar hisleri taşır. Fakat tarih bahsında, meselâ Şarki Rumeli buhranında Osmanlı devletinin içinde bulunduğu siyasi şartlarla millî mücadele zamanındaki şartları ayırdetmemek ve işi celâdet unsuruna irca ederek muhakeme etmekte isabet olmadığı da meydandadır. Diplomatik hâdiselerin muhakeme ve takdirinde her şeyden evvel bu hâdiselere bütün unsurları ile nüfuz etmek ve büyük meseleleri bütünü ile ele almak lâzımdır.

Şimdi bahsımıza dönerek Filibe vakası üzerine hükûmet başına geçen devlet adamlarının düşünce ve siyasetleriyle temasa gelelim: Vaka üzerine Sultan Hamit Kâmil Paşa'yı sadarete getirmişti, Harbiye nazırlığı vazifesi de Plevne kahramanı Gazi Osman Paşa üzerinde bulunuyordu. Yani tarihimizde her devirde en yüksek seviyede sayılabilecek iki kuvvetli şahsiyet.

Sadrazam Kâmil Paşa'nın, hâdisenin başındaki, düşünce ve görüşünü açıklıyan (kendi arşivimizdeki) şu vesikayı gözönüne koyalım: “Bulgar ittifakı meselesinin iptidayı zuhurunda Berlin muahedesinde muayyen olduğu üzere Devleti Aliyyenin hakkı Şarki Rumeli ayaletine asakiri şahane irsali ile asayışı iade etmek idise de bu hakkın istimali askerî tedarikâta mütevakkıf olduğu gibi o halde asker sevkinde mücavir hükûmetlerin ve Berlin muahedesini imzalayan devletlerin ne gibi tavır ve harekette bulunacakları ve Bulgarların böyle bir ihtilâle cüretleri bir tarafa istinatlarından naşı olarak diğer devletlerin dahi müdahalelerini davetle bu hâdiseye bir karışıklığı müntic olup olmayacağı meçhul olmasına ve bu misillü bir meselei azimede basiret üzere hareket olunması hikmeti hükûmet iktizasından bulunmasına mebni bir taraftan askerî hazırlığa mübaderet ve bir yandan dahi kan dökülmeden işin tesviyesine bir çare bulunmak maksadiyle devletlere müracaat olunmuştu. Bu müracaatta

cereyan eden muhaberatı kesire ve nihayet teşkil olunan konferansda cereyan eden müzakerat ve mütevali mübahesat neticesinde devletlerin efkârına gereği gibi kesbi ittilâ olundu”.

Şimdi Osmanlı hükûmetinin “tenkil” siyaseti karşısındaki durumunu gözönüne getirelim: Kâmil Paşa bu noktayı siyasi hâtura-tunda şöyle açıklamıştı: “Az zamanda daimî kuvvetten başka 2. nci ve 3. ncü orduların mevcutları 300 bine iblâğ olunmuştu. Bulgarların hareketi ihtilâliyyeleri üzerine Sırbistan ile Yunanistan dahi askerlerini seferber haline koymuşlardı. Bulgarların buldukları şu hal ve mevkide kan dökülmesine meydan verilmemek için pâdişahın iradesiyle Şarki Rumeli’ye memurlar izamiyle nasihatlarla bulunulmuş ise de Bulgarlara söz tesir ettirilememiş ve o sırada (Kasım 1885) Sırpların Bulgaristan’a harp ilân etmesiyle Bulgarların Sırp hududunda meşgul buldukları esnada Heyeti Vükelâ hemen ordu sevkiyle Şarki Rumeli’nin zaptı reyinde bulunmuş ise de buna da Sultan Hamid irade vermemiş olmasıyla fırsat elden kaçmıştır”. Türk İnkılâbı Tarihi de bu vakiayı teyid eder.

Sayın Tefvik Bıyıklıoğlu, böylece, bilinen bir olayın nasıl olur-da tam tersini ifade ve bu sebeple o vakit iş başındaki devlet adamlarını küçültmek ister?

Sadrazam Kâmil Paşa, o zaman altı yıl devam etmiş olan sadaretinden ayrıldıktan sonra Sultan Hahid’e bir arızasında (sadrazam Kâmil Paşa adlı eserimizin 37. nci sayfasına bakınız) işin bütün safhasında vakıf olarak Osmanlı devleti bakımından meselenin mükemmel bir sentezini yapmış ve elde edilen neticeleri şöyle belirtmiştir :

1. Üç İmparator İttifakı “ittihaz ve ittiba olunan hakîmane hareket” de müessir olarak zail olmuştur. (Rusya, Avusturya, Almanya imparatorları arasındaki bu ittifak Şark Meselesinde Osmanlı devleti aleyhinde işlemiştir).

2. Bunun yerine Osmanlı devletinin Rusya’ya karşı hak ve menfaatlerini desteklemiş ve korumuş olan Doğu üçlü ittifakı vücade gelmiştir (İngiltere’nin desteklediği Avusturya, Almanya, İtalya arasında istatükoyu korumak üzere kurulan manzume).

3. Bu yeni muvazeneden (emniyeti artan devletin) dış siyasetinin idaresi kolaylaşmıştır.

4. Yunanistan'ın arazi dâvasıyla giriştiği bir tecavüz, kuvvet istimal edilerek kırılmış (büyük devlet donanmaları da Yunan sahillerini abluka ederek Osmanlı hükûmetini desteklemişlerdir).

5. O sıradaki Sırp kıyımı da "iraei satvetle kolaylıkla red ve def edilmiştir".

6. (Şarki Rumeli vilâyetini, isyandan evvelki hale koymak için kuvvet istimaline pâdişahca irade verilmeyince oradan ellibin nüfuslu iki kaza ayrılarak ilhak olunmak suretiyle yapılan anlaşmadan sonra) Şarki Rumeli ve Bulgaristan prensliğine karşı devletin nüfuzu artmış, Bulgaristan'ın devlete karşı tabiiyet rabitası evvelkinden ziyade teyidedilmiştir. (Yani 1908 yılına kadar Bulgaristan'a istiklâl ilânı yolları kapanmıştır).

Şarki Rumeli meselesinin yıllar boyunca devamı sırasında, Kâmil Paşa'nın Babıâli'den hergün pâdişaha arizalarının mâna ve şümülü ile yukarıdaki sentez tetabuk eder; hâdiseler de kendisini teyid eder. Bu vakıa Kâmil Paşa'nın ne çapda bir devlet ve siyaset adamı olduğunu belirtmeğe kâfidir.

Bu bahislerde, yakın devirlere ait tarihimizin bir an evvel aydınlanarak bu gibi hatalı bilgi ve görüşlerden aydınlarımızın korunmasını temenni ederiz.

T A B L E   D E S   M A T I E R E S

	<u>Page</u>
Articles Etudes :	
TEZCAN, BURHAN : Sur les récipients provenant de la région de Nallihan - Beypazar (avec 10 illustrations.- en turc)	343
KALAÇ, MUSTAFA: L'inscription urartéenne de K�m�rhan (avec 9 illustrations.- en turc)	349
KINAL. DR. F�RUZAN : La situation de la femme dans l'ancienne Anatolie (en turc)	355
————— : Die Stellung der Frau im alten Orient (traduction allemande de l'article ci-dessus)	367
�ZG�Ç, TAHSİN - AKOK, MAHMUT : Sarihan (avec 17 illustrations- en turc).	379
ORAL, M. ZEKİ: Deux mausolées, dont l'un est � Duraĝan et l'autre � Bafra (avec 7 illustrations et 2 plans.- en turc)	385
SAYILI, DR. AYDIN : Les Poésies d'Alâuddin Mansur sur l'observatoire d' Istanbul (avec 4 illustrations.- en turc).....	411
————— : Al� Al Dîn Al Mansûr's Poems on the Istanbul observatory (with 4 figures.- traduction anglaise de l'article ci-dessus)..	429
UZUNÇARŞILI, ORD. PROF. �. HAKKI: Le célèbre Yusuf Aĝa, "Keth�da" de la Sultane-mère et "Keth�dazade" Arif Efendi, tous deux hommes d'Etat de l'époque du "Nizam-i Cedid (en turc)..	485
BAYUR, HİLMİ K�MİL : Au sujet de la Question de la Roumélie Orientale (en turc)	525

BELLETTEN

REVUE PUBLIÉE PAR LA
SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

Tome : XX

No. 79

Juillet 1956

ANKARA—IMPRIMERIE DE LA SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

1 9 9 5